

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE

ELENA SIUPIUR

EMIGRATIA:

condiție umană și politică
în Sud-Estul european

Editura Academiei Române

EMIGRAȚIA: CONDIȚIE UMANĂ ȘI POLITICĂ ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN

*Ceea ce a fost este acum; și ceea ce urmează să fie
a fost deja; și Dumnezeu îl va căuta pe cel alungat.
Ecleziastul, 3:15.*

**ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST EUROPENE**

ELENA SIUPIUR

**EMIGRAȚIA: CONDIȚIE UMANĂ ȘI POLITICĂ
ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN**

**EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2009**

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5
050711, București, România
Tel: 4021-318 81 46, 4021-318 81 06
Fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresă web: www.ear.ro

Referenți: Acad. Dinu C. GIURESCU
Prof. dr. Andrei PIPPIDI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
SIUPIUR, ELENA

Emigrația : condiție umană și politică în sud-estul european / Elena Siupiur. - București : Editura Academiei Române, 2009

ISBN 978-973-27-1804-9

323.1(4)

Redactor: Antoaneta IORDACHE
Tehnoredactor: Mariana IONICĂ
Coperta: Nicoleta ZORZON

Bun de tipar: 11.06.2009; Format: 16/70 × 100
Coli de tipar: 13,25
C.Z. pentru biblioteci mari: 325.2(4-12)«18»
C.Z. pentru biblioteci mici: 32

CUPRINS

Către cititor	7
Capitolul I: Emigrarea: condiție umană și politică în Sud-Estul european	9
1. Umanitate în mișcare și modificarea condiției umane în Sud-Estul european	16
2. Teritorii în mișcare, condiție politică în schimbare	24
3. Etnii și confesiuni în mișcare	27
4. Meșteșuguri și profesii în mișcare	30
Capitolul II: Emigrația și modificarea structurii etnodemografice și etnoconfesionale a spațiului sud-est european	33
1. Modificarea structurii etnice și confesionale a Peninsulei Balcanice	34
2. Modificarea structurii etnodemografice a Basarabiei în secolul al XIX-lea (1794–1894)	41
3. Modificarea structurii etnodemografice și confesionale a Bucovinei	56
Capitolul III: Emigrația și formarea unor comunități minoritare etnoconfesionale în spațiul european – cazul românesc	63
1. Emigrația și formarea unor comunități minoritare etnoconfesionale în spațiul românesc	66
2. Comunități minoritare confesionale	87
Capitolul IV: Emigrație și migrație intelectuală. Emigrație și migrație politică	95
1. „Apel către Creștinătate” – „Apel către Europa”	137
Capitolul V: Instituții, organizații, forme culturale și politice, spațiile publice de solidaritate ale emigranților	147
1. Biserici, Lăcașuri de cult	147
2. Școlile emigrației	156
3. Școlile bulgare din România, în secolul al XIX-lea, până la 1878	164
4. Organizații, Societăți secrete, Comitete, Asociații culturale și politice	182
5. Ziare și ziariști, literatură și scriitori în emigrație	193
Lista hărților din volum	203

Către Cititor,

Emigrarea a fost unul dintre fenomenele provocate de un dezastru umanitar, de șocul întâlnirii, în primul sfert al mileniului doi, a două lumi incompatibile. De șocul întâlnirii violente a creștinismului european cu islamul asiatic. A devenit un proces continuu și, în final, o *normalitate* a lumii sud-est europene.

Emigrarea a fost pentru Sud-Estul european vreme de cinci veacuri o stare de fapt, o realitate continuă, o dimensiune a existenței, într-o bună parte a Europei.

Emigrarea a fost, veacuri la rând, în Sud-Estul european, o alternativă a existenței umane, a condiției umane și politice.

Emigrarea a fost o dramă, o traumă și în același timp o eliberare, a fost o hotărâre definitivă, o alegere între două realități, una cunoscută și insuportabilă, cealaltă necunoscută, dar încărcată de făgăduințe.

Emigrarea a fost ieșirea dintr-o lume autarhică, încrămenită în structuri instituționale orientale anacronice, a fost ieșirea în altă lume, a fost șansa Sud-Estului de reîntâlnire cu spațiul european.

Emigrarea a fost ieșirea dintr-un spațiu al represiunii fizice și morale a ființei umane.

Emigrarea a fost forma de renunțare la un chip al identității, la o formă de existență, și dobândirea unui nou chip al acestei identități, a unei noi condiții de existență.

Emigrarea a creat convulsii și drame, dar a reprezentat pentru colectivitățile fugite din Imperiul Otoman o poartă deschisă spre libertatea de circulație, o poartă deschisă către Europa, către începuturile recuplării la valorile europene de care fuseseră separate câteva veacuri. A reprezentat ieșirea din autarhia care-i încrămenise în sentimentul unei veșnicii claustrofobe.

Emigrarea, ca fenomen masiv și energic, emigrarea ca gest radical, a provocat evoluții și convulsii, a provocat inițiative legislative și modificări de structuri instituționale, a provocat modificări de atitudini morale, sociale și politice, a provocat bulversare și reconfigurarea mentalităților, a provocat și înțelegere și indiferență, toleranță și intoleranță, a provocat o nouă înțelegere a alterității, dar și xenofobii.

Emigrația, această umanitate în mișcare, a fost vocea și gestul suprem prin care Europa a luat cunoștință de dramele unor lumi uitate în indiferență.

Emigrarea este una dintre cele mai dramatice trăiri umane prin care Sud-Estul european s-a înnoit, s-a ajutat pe sine să se cunoască altminteri, a însemnat ieșirea din resemnare și redescoperirea dreptului la viață și a luptei pentru supraviețuire.

Emigrarea a fost un fenomen care a marcat profund chipul și esența Sud-Estului european și a lăsat urme adânci în mentalul colectiv.

Din păcate, fenomenul a renăscut astăzi, după căderea comunismului, cu și mai mare energie. Hrănit de nedreptate, de convulsii și violență, aduce, ca și în trecut, convulsii și violență, intoleranță și xenofobii. Dar poate că și un sentiment de eliberare.

Am încercat în studiul de față să discutăm câteva dimensiuni și câteva probleme importante ale acestui fenomen care a marcat profund, cum spuneam, caracterul și esența spațiului uman sud-est european.

Nu am căutat exhaustivitatea, nu este posibilă într-un studiu de mici proporții. Am pus în primul rând întrebările principale, necesare înțelegerii unei lumi care a încercat să se salveze prin fugă, prin băjenire și am oferit un minim de informație pentru ca cititorul să poată afla răspunsuri la aceste întrebări.

Am încercat să oferim o motivare, o provocare pentru cercetări mai aprofundate în viitor asupra acestui fenomen – *emigrația*.

I. EMIGRAREA: CONDIȚIE UMANĂ ȘI POLITICĂ ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN

Dacă urmărim comportamentul demografic al Sud-Estului european, vom descoperi pentru aproape cinci veacuri (prezent activ din nou în secolul XX și XXI) un fenomen care a devenit treptat o dimensiune a existenței în acest spațiu, a mentalului colectiv și în același timp condiția umană și politică a umanității de aici: este vorba de *emigrație* și *imigrație*, termeni care implică fuga, refugiul, emigrarea individuală, emigrarea colectivă, mutări de populații din anumite spații și reinstalarea lor în alte spații, mai apropiate sau mai îndepărtate. Fenomenul a fost activ continuu, complex, cu intensități diferite, cu motivații diferite în diferite secole și perioade și s-a instalat în Sud-Estul european ca o alternativă a existenței umanității de aici.

Fenomenul a avut – prin longevitatea cât și prin intensitatea lui – și prin cauzele diferite – puternice efecte negative, dar și pozitive, oricum modificatoare sensibil, atât în structurile etnodemografice și etnoconfesionale ale spațiului etnic și geopolitic părăsit, cât și ale spațiului etnocultural și geopolitic gazdă. A avut efecte modificatoare în mentalul colectiv al întregului spațiu sud-est european, în spațiul cultural și economic chiar.

Privit din perspectivă istorică și a actualității imediate, mentale, geopolitice, de jurisdicție internațională, cât și raportat la zonele conflictuale existente – ieri și astăzi – în spațiul european, fenomenul a avut și are urmări dramatice sau doar de mare tensiune negativă în viața politică a popoarelor, relansând, chiar până astăzi, conflicte etnice, culturale, confesionale, relansând fenomenul emigrației, al refugiului, al schimbului de populație, al imigrației legale și ilegale etc.

Emigrația, mutările de populație, dislocările de mari colectivități etnice odată cu teritoriul locuit de ele din spațiul sud-est european și în interiorul lui în ultimele șase veacuri, dar mai intens în secolele XVIII-XIX, au reprezentat o temă majoră a școlilor de istorie din perioada modernă și contemporană a popoarelor din Sud-Estul european – principalele zone de emigrație și imigrație – albanez, bulgar, grec, sârb, român; tema a intrat parțial și fragmentar și în atenția multor școli de istorie sau științe politice europene. Istoriografia fenomenului a adunat până astăzi mii de titluri de studii, articole, volume de documente, monografii cu analize făcute din perspectiva unor discipline academice diferite – nu numai din perspectivă istorico-documentară – ci și din diferite perspective metodologice. Numai înregistrarea lor ar face conținutul câtorva volume¹.

¹ Vom cita ca atare un număr redus de lucrări de referință – monografii, volume de documente, studii ample – toate însumând, la rândul lor, o bogată și uneori exhaustivă bibliografie a temei cercetate. Mulțumesc, totodată, colegei Hildrun Glass de la Universitatea din München pentru prețioasele sugestii bibliografice: Zamfir Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, București, 1899; idem, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, Ed. Socecu, București, 1904; Denise Eckaute-Bardery,

Fenomenul emigrație și mișcări de populație în Sud-Est a fost și poate fi cercetat mai mult sau mai puțin fragmentar sau unitar din câteva perspective pe care le-am putut identifica din cercetarea informației și meditației asupra temei structurată pe parcursul ultimelor două veacuri:

I. Din perspectivă umană, a indivizilor și colectivităților umane; II. Din perspectivă teritorială și geopolitică; III Din perspectiva structurii etnodemografice și etnoconfesionale a spațiului sud-est european; IV. Din perspectiva structurii socioprofesionale a spațiului sud-est european, structură cristalizată sub impactul acestei permanente mișcări de populație peste granițele etnice sau instituționale.

Migrations balkaniques et danubiens en France, „Cahiers balkaniques”, 1991, 13, p. 209-215; Paul Cernovodeanu, *Bucarest, important centre politique du Sud-Est européen à la fin du XVIIème siècle et au commencement du XVIIIème*, „Revue des études sud-est européennes” (RESEE), vol. IV, 1966, nr. 1-2, p. 147-168; Nicolae Ciachir, Gelcu Maxutovici, *Unele aspecte privind condițiile create pe teritoriul României mișcării albaneze de la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului XX*, „Revista arhivelor”, X, 1967, nr. 1; N. S. Derjavin, *Bolgarskie kolonii v Rossii*, „Sbornik za Narodni Umotvorenija i Knijnina” (SNUK), Sofia, 1914; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, Ed. Omonia, București, 1996; Dittmar Dahlmann (Hg.), *Migration nach Ost-und Südosteuropa von 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1999; Veselin Djordjevac, *Les migrations yougoslaves*, „Cahiers balkaniques”, 1991, 13 (*Migrations balkaniques et danubiennes*, I), op. cit., p. 149-169; Charles Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, London, 1931; Milorad Ekmecic, *The International and Intercontinental Migrational Movements from the Yugoslav Lands from the End of the XVIIIth Century till 1941*, în *** *Les migrations internationales de la fin du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris 1980, p. 566-594; Elena Hadjinikolova, *Bălgarskite preselnitzi v iujnite oblasti na Rusija, 1856-1877*, Sofia, 1987; Evangelos Konstantinou (Hg.), *Griechische Migration in Europa. Geschichte und Gegenwart*, (Coll. „Philhellenische Studien”, Bd. 8), Frankfurt, 2000; Arsh. Gregori, *On the History of Greek Migration to Russia in the late 18th and early 19th Centuries*, în Evangelos Konstantinou (Hg) *Griechische...*, op. cit., p. 16-21; Sava Iancovici, *Relations roumano-albanaises à l'époque de la renaissance et de l'émancipation du peuple albanais*, RESEE, vol. IX, 1971, nr. 1, p. 5-48; Nikolai Jecev, *Braila i bălgarskoto Vazrajdanje*, Sofia, 1970; idem, *București – kulturno središte na bălgarite prez Vazrajdanje*, Sofia, 1991; Fikret, Adanir/ Hilmar Kaiser, *Migration, Deportation and Nation Building: The case of the Ottoman Empire*, în René Leboutte (Hg), *Migrations and Migrants in Historical Perspective: Permanencies and Innovations*, Brussels, 2000, p. 273-292; Cristia Maxutovici, *Comunitatea albaneză din România*, în *Istoria Comunității albaneze din România*, vol. I, București, 2000; Francisk Pall, *Skanderbeg et Iannco de Hunedoara*, RESEE, vol. VI, 1968 nr. 1, p. 5-22; Radovan Samardzić, *Migrations in Serbian History (Era of Foreign Rule)*, în *** *Migrations in the Balkans History*, Belgrade 1989, p. 83-89; Jovan Civjić, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918; G. G. Pisarevski, *Iz istorija inostrannoi kolonizatzii v Rossii v 18. veka*, Moskva, 1909; D. Polena, *Mișcarea națională albaneză*, UCAR, București, 2000; H. D. Siruni, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, 1944; Elena Siupiur, *Changements dans la structure ethno-démographique de la Bessarabie au XIXe siècle (1794-1894)*, în *Between East and West Studies in Anthropology and Social History*, București, 2005, p. 493-521; A. Skalkovski, *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiiskom kraje*, Odesa, 1948; Christa Stamenovitch, *L'émigration Yougoslave (Serbo-Croato-Slovène)*, Paris, 1926; *** *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIe-XVIIIe siècles*, Bucarest, 1975; Nikolaj Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, Bucarest, 1980; Veselin Traikov, Nikolai Jecev, *Bălgarskata emigratzija v Runânija XIV-vek do 1878 g*, Sofia, 1986; Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, Ed. Enciclopedică, București, 1997; Constantin N. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1850)*, Ed. Academiei, București, 1970; idem, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878)*, Ed. Academiei Române, București, 1979.

Evident, fenomenul poate fi supus analizei și din alte perspective; într-un studiu din 1967, prof. Mihai Berza a trasat o serie de perspective interesante ale cercetării Sud-Estului european²; ne vom limita doar la cele anunțate mai sus, cu un accent în plus pe emigrația politică și intelectuală.

Fiecare din aceste perspective adună în sumarul analizelor sale un număr semnificativ de teme, probleme, aspecte, tratate fiecare din diferite perspective metodologice și discipline academice: de la istorie, etnosociologie, etnolingvistică la istoria culturii, științe politice, juridice, de legislație și drept internațional etc. În studiul de față ne vom limita la a identifica din cele patru perspective o sumă de probleme, aspecte și teme legate de fenomenul *emigrație* și *imigrație*, termeni în care includem toate formele de mișcări de populație în Sud-Estul european.

Mai înainte, să încercăm a fixa cauzele, factorii de inițiativă și spațiul apariției și dezvoltării fenomenului de emigrație³.

Inviaza și dominația militar-islamică otomană pun începuturile acestui fenomen de lungă durată; invazia otomană a desființat abrupt statele medievale regionale – bulgar, sârb, albanez și imperiul bizantin, sau ce mai rămăsese din el, a distrus Constantinopole – simbolul lumii creștine de răsărit și simbolul lumii imperiale răsăritene. A desființat tronuri monarhice și princiare, a desființat în Sud-Est instituția europeană a monarhiei creștine, a desființat clasele politice locale (etnice) ale popoarelor de aici, a desființat abrupt întregul sistem instituțional medieval creștin european – politic, economic, juridic, cultural, confesional pe care se sprijinea lumea Peninsulei și în care era organizată această lume. A instalat o nouă putere politico – militară, cu o nouă jurisdicție ecleziastică-islamică, străină total lumii de aici. Și nu mai insist asupra tuturor modificărilor radicale din Peninsula intervenite odată cu invazia otomană. Pentru popoarele de aici, din punctul lor de vedere, s-a așternut o lungă noapte asupra lumii europene din Sud-Estul continentului. Iar din punct de vedere geopolitic, Europa a fost împărțită (și separată veacuri la rând) în două: Europa creștină, prin lumea și prin instituțiile ei, și Turcia europeană, cu lume majoritar creștină dar administrație politică și ecleziastică islamică. Din punct de vedere umanitar și cultural, cu invazia otomană debutează și fuga, refugiul unor întregi colectivități către cealaltă Europă, neocupată încă: fug cărturarii, profesorii, clericii către țările creștine europene – în Italia Renașterii, pe care o hrănește antichitatea greacă, fug către Austria, Germania, Franța, fug spre spațiul Principatelor dunărene neocupate încă și care vor rămâne neocupate și vatră de refugiu pentru lumea creștină din Balcani, către Ucraina și Rusia, spații creștine de același rit. Emigrația cărturărească și clericală balcanică către Nord și Răsărit, dar și către Vestul și Centrul Europei, a fost studiată și de istoria artei, istoria cărții, istoria literaturii, istoria Bisericii, a

² Mihai Berza, *Les grandes étapes de l'histoire du Sud-Est européen*, în *Tradition et innovation dans la culture des pays du Sud-Est européen*, Colloque tenu le 11 sept. 1967 à Bucarest à l'occasion de la IXe Assemblée Générale du CIPSH, Bucarest, 1967, p. 9-28.

³ Cauzele, circuitele, factorii de acțiune, spațiul de mișcare (însoțit de date statistice) le-am mai expus și analizat pe larg în studiul: Elena Siupiur, *Changements dans la structure...*, op. cit.; idem, *Von Bessarabien zur Republik Moldau – die historischen Wurzeln eines Konflikts*, "Südost – Europa", 42. Jahrgang 1993, H3-4, p.153-162; V.Traikov, N. Jecev, *Bългарската емиграция*, op. cit., cap. I, p. 19-49, *Bългарите на север от Dunava XIV-XVIII v.*

mănăstirilor, dar mai ales a elitelor culte creștine refugiate⁴. Invazia, jafurile din vreme de război au alungat și un mare număr din populația balcanică, urmele lor s-au pierdut într-o asimilare economică și etnică continuă pe parcursul celor cinci veacuri. Unii, totuși, s-au constituit – de-a lungul timpului – în enclave etnice atât la nord de Dunăre, cât și în Centrul și Estul Europei. Au urmat, după primele decenii ale invaziei, răscoale ale populațiilor balcanice, au fost războaie antiotomane ale voievozilor sârbi, ale feudalilor albanezi, ale alianțelor vest-europene⁵, războaie antiotomane ale voievozilor români – valahi, moldoveni, transilvăneni –, în sudul Dunării⁶, și toate s-au soldat cu refugiați la nord de Dunăre, în mari colectivități, sau spre Vestul Europei. În veacurile următoare, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, emigrația din zona balcanică a continuat neîntrerupt, în urma războaielor antiotomane, a răscoalelor, a războaielor ruso-turce (vreme de aproape două veacuri, între 1711 și 1878), a politicilor Imperiului Rus (nici cel Habsburgic nu a fost prea străin de astfel de practici) de atragere a populației, mai ales slave, în spațiile de la nord de Dunăre (mai ales din secolul al XVIII-lea începând)⁷.

⁴ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académie princières de Bucarest et Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974; Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1940; Virgil Cândea, *Les intellectuels du Sud-Est européen au XVIIe siècle*, RESEE, tom VIII, 1970, nr. 2, p. 181-230 et nr. 4, p. 623-688; Gh. Cronț, *Byzantine Juridical Influence in the Romanian Feudal Society*, RESEE, vol. II, 1964, p. 359-383; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, 1998; I. *La littérature en langue grecque dans les Principautés Roumaines (1774-1830)*, p. 25-224 et II. *Les intellectuels roumains des Principautés Danubiennes et la culture hellénique (1821-1829)*, p. 225-356; C. Papacostea-Danielopolu, O. Cicanci, E. Siupiur, C. Vătașescu, *Intelctuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX*, Ed. Academiei Române, București, 1984; Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, "Biserica Ortodoxă Română", XVII, 1959, nr. 10, p. 904-935; Luminița Fassel, *Das deutsche Schulwesen in Bessarabien, 1812-1940*, München, 2000; Boris L. Fonkić, *Grčesko-russkie kulturnije svjazi v XV-XVIII vv.*, Moskva, 1977; Ilia Konev, *Bălgarskoto Văzrajdane i Prosveshthenieto*, Vol. I-III, 2 part., BAN, Sofia, 1983, 1991, 1998, 2001; Ion Radu Mircea, *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves*, (Ed. Pavlina Boiceva), Sofia, 2005; D. Năstase, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976; Petre Șt. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, "Orientalia Christiana Analecta", nr. 227, Roma, 1986; Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, București, 1959; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în sec. XVI-XVIII*, Ed. Academiei Române, București, 1983; Demonstene Russo, *Studii și Critice*, București, 1910; idem, *Elenizmul în România. Epoca bizantină și fanarioții*, București, 1912; Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska Inteligentzija v Rumânija prez XIX-ti vek*, Ed. Academiei, Sofia, 1982; idem, *Bălgarskite ucilista v Rumânija prez XIX-ti vek*, BAN, Sofia 1999; Emil Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985; idem, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în *Oameni și cărți...*, op. cit., p. 169-232; L. Vrapoussis, *L'hellénisme post-byzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, "XVIe Congrès International d'études byzantines" Viena, 1981.

⁵ și ⁶ Academia Română, *Istoria Românilor*, vol. III-VII, Ed. Enciclopedică, București, 2001, 2003; Johannes Faensen, *Die Albanische Nationalbewegung*, Berlin, 1980; Institut za Istoria, *Istoria na Bălgarija*, vol. I-VII, BAN, Sofia, 1979, 1981, 1982, 1983, 1985, 1987, 1991; Institut za istoria, *Atlas po bălgarska istorija*, BAN, Sofia, 1963; Barbara Jelavich, *History of the Balkan*, I, Cambridge Univ. Press, New York, 1983; idem, *The British Traveller in the Balkan: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*, în "Slavonic and East European Review", vol. 33, nr. 81, 1955, p. 396-413; Maria Todorova, *Imagining the Balkan*, Oxford University Press, 1997; ed. românească, *Balkanii și Balcanismul*, Ed. Humanitas, București, 2000.

⁷ Jean Nouzille, *Histoire de la frontière entre l'Autriche et l'Empire Ottoman*, Paris, 1991; Emil Palotas, *Österreichische diplomatische Quellen zur Balkanpolitik der Habsburgmonarchie in*

Emigrația, refugiul – valurile de emigrație – ca fenomen în sine apare în spațiul european al Imperiului Otoman, de la granița Europei cu Asia, din momentul invaziei otomane în această parte de Europă. Deci spațiul fostului Imperiu Bizantin și spațiul Greciei de astăzi, al țaratelor bulgare, al țaratelor sârbe, al spațiului albanezilor. Fenomenul apare spontan din momentul invaziei în secolele XIV-XV, cu cauzele provocate de ea, la care se vor adăuga și altele – și durează până la sfârșitul secolului al XIX-lea, chiar începutul secolului XX (ultimul val de emigrație, cel al armenilor, în 1915, de după Musa Dag, fiind tot din spațiul asiatic musulman și îndreptându-se spre spațiul european creștin). Curentul de emigrație va fi în toate veacurile format din populație europeană creștină care se îndreaptă spre nordul Dunării și de acolo mai departe spre Est și Vest. Spațiul Imperiului Otoman va rămâne vreme de cinci veacuri furnizorul principal de emigrație. Cu timpul se vor adăuga și alte spații noi de emigrare și imigrare în cadrul celor trei imperii (Otoman, Rus și Habsburgic), începând mai ales de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul de secol XIX; emigrează greci, bulgari, albanezi din Imperiul Otoman către nordul Dunării, apoi populația turco-tătară musulmană din Bugeag (devenit după 1812 al Imperiului Rus), mutată cu forța în Imperiul Otoman (în teritoriile bulgare mai ales), dar și în Crimeea; populația evreiască (rit mozaic) din Rusia și Galiția, dar și din Imperiul Otoman, spre Țara Românească, Moldova, Transilvania, Ungaria; populație poloneză catolică din spațiul Imperiului Rus merge spre Imperiul Habsburgic, Franța, România (dar e și deportată în Siberia) etc. Vor emigra spre spațiul estic germani din Germania și din Polonia, chemați prin politicile Rusiei de încurajare a imigrației în teritoriile cucerite de ea. Acestor mișcări de populații li se adaugă, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe tot parcursul secolului al XIX-lea și până în secolul XX, refugiați politici, represați-politic (din toate cele trei imperii – Rus, Otoman, Habsburgic): bulgari, sud-slavi în general, albanezi, greci, polonezi, ruși, ucraineni, unguri, refugiați-victime ale diferitelor pogromuri sau represiei răscoalelor – evrei, bulgari, sârbi, armeni, polonezi⁸.

Aceste mișcări de grupuri etnice diferite între granițele celor trei Imperii: Rus, Habsburgic și Otoman înseamnă, în egală măsură, și grupuri religioase diferite: creștini ortodocși, catolici, protestanți, reformați, ruși de rit vechi, mozaici, musulmani⁹. Și toate ating, într-un fel sau altul, spațiul demografic sud-est european.

der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, în Les documents diplomatiques. Importantes sources des études balkaniques. Actes de la Conférence scientifique internationale, Tuzing-Munich, 4-6 mai 1986, Roma 1988, p. 151-163; G. S. Rakovski, Preselenie v Russija ili ruskata ubiistvena politika za bălgarite, /București/, 1861; Spisok naseleennih mest Rossijskoi Imperii po svedenija 1859. Hersonskaja Gubernija, Spb., 1868, p. XVII, apud Elena Hadjinikolova, Bălgarskite preselnitzi..., op. cit., p. 20-30; Karl Teblizov, Maria Vekova, Marin Liuliușev, Bălgarskoto obrazovanie v Banat i Transilvanija, Veliko Tărnovo, 1996.

⁸ și ⁹ Lyra Benjamin, *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002; Luminița Fassel, *Das deutsche...*, op. cit.; Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866-1919. De l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1974; ed. română, Ed. Hasefer, București, 1996; L. Rotman, *Școala israelito-română (1851-1914)*, Ed. Hasefer, București, 1999; Josef Sallanz, *Zum Migrationverhalten bei den russischen Lipowanern und Ukrainern in der rumänischen Dobrudscha*, RESEE, vol. XLIV, nr. 1-14, 2006, p. 43-58 (și bibliografia asupra structurii etnice și confesionale a Dobrogei); E. Siupiur, *Changements...*, op. cit., p.509-511; V. Traikov, *Ideologhiceski tecenija i programi v natsionalno-osvoboditene dvijenija na Balkanite do 1878 g.*, Sofia, 1978 (red. română, *Curenți ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, București, 1986) (cu bibliografia exhaustivă a temei).

O altă cauză a modificărilor demografice o reprezintă mutările geopolitice. Adică schimburile de teritorii între cele trei imperii; întâi dispar în secolele XIV-XV statele medievale balcanice și un Imperiu (Bizantin) care sunt transformate (prin desființarea oricăror granițe etnice) în pašalâcuri, vilaeturi, sandjacuri, înglobate administrativ militar și politic în Imperiul Otoman; la 1775, Imperiul Habsburgic ia nordul Moldovei (Bucovina)¹⁰; urmează în 1806-1812 trecerea întregii Basarabii în granițele Imperiului Rus; în 1830, Regatul Greciei (cu minim de teritoriu) se desprinde din Imperiul Otoman, mare parte din Insulele grecești rămân însă în Imperiu (cu această dată o mare parte a diasporei grecești din întreaga Europă revine în granițele statului național grec); de la 1814, statul sârb începe să dobândească o relativă autonomie, desprinzându-se parțial din Imperiul Otoman; după Războiul Crimeii, cu Conferința de Pace de la Paris, o parte din sudul Basarabiei este restituit Moldovei; după Războiul ruso-româno-turc din 1877-1878, cu Congresul de la Berlin, această parte trece din nou în Imperiul Rus. Dar Dobrogea de Nord este desprinsă din Imperiul Otoman și dată României, devenit stat național independent (independentă și stat național devine și Serbia); în același an se înființează Principatul autonom al Bulgariei; din 1885 s-a unit cu Tracia (rămasă o vreme în Imperiu); prin apariția pe hartă a statului modern bulgar, o mare parte din emigrația bulgară din întreaga lume se retrage în granițele lui¹¹; în 1908, Bulgaria devine independentă și dispăre din spațiul politic al Imperiului Otoman; dar tot la 1908, Bosnia și Herțegovina sunt incluse în Imperiul Austro-Ungar! La 1913, și din nou la 1918, Dobrogea de sud (Cadrilaterul) trece la România. Vreme de o sută și ceva de ani avem un număr foarte mare de mutări de teritorii (cu populație cu tot, căreia i se schimba periodic statutul politic și civil) dintr-un imperiu în altul, dintr-un spațiu politic în altul.

Ca spațiu etnic, confesional și instituțional din care se emigrează și în care se imigrează avem câteva situații. Se emigrează, inițial și majoritar, dintr-un spațiu creștin ocupat violent, cu masacre în masă, luare și vânzare de robi pe piețele asiatice și arabe, musulmanizări forțate sau „benevole”¹² – v. Albania, Sudul Bulgariei, Bosnia. Se imigrează în spațiile creștine europene; excepție fac turco-tătarii din Bugeag, mutați între 1794 și 1806 în Imperiul Otoman (dar în spațiul de existență al populației bulgare creștine). Se emigrează din spațiile populate cu etnii europene, invadate în special de etnii asiatice; în secolul al XVIII-lea și începutul

¹⁰ *General Spleny's Beschreibung der Bukowina, 1775*, în *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, ed. bilingvă, de acad. Radu Grigorovici, Editura Academiei Române, București, 1998, p.10-278; M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I (1774-1862), *De la administrație militară la autonomie provincială*, Ed. Academiei Române, București, 1993; I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, 1991.

¹¹ G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Paris, 1991; K. Jirecek, *Istoriija Srba*, vol. I-II, Beograd, 1952; B. Jelavich, *History of the Balkans*, op. cit.; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991; M. Todorova, *Imagining...*, op. cit., cap. 7, p. 252-286; V. Traikov, *Ideologiceski...*, op. cit.

¹² Folclorul medieval balcanic numără sute de texte care vorbesc de robie, „lanțuri de robi”, „vânzarea robilor creștini”, eliberarea de către haiduci a robilor; unul din ele este ciclul bulgar și sârb „Krali Marko”; v. *Narodni epske pjesme*, II, Zagreb, 1964; *Bălgraski junaški epos*, în „Sbornik za Narodni Umotvorenija i Narodnopis”, Kniga LIII, BAN, Sofia, 1971.

secolului al XIX-lea se emigrează din spații creștin-ortodoxe, catolice și protestante (din motive rasiale, ideologice, politice dar și economice); se emigrează în secolul al XIX-lea, din motive profesionale și politice, individual, din Europa Occidentală și Centrală către Est, dar și invers (francezi, germani, elvețieni, ruși, ucraineni, polonezi, evrei, greci, bulgari, albanezi etc.).

Se emigrează dintr-un sistem instituțional străin (populației locale) – asiatic, preponderent militar și teocratic (musulman, instalat pe lungă durată – 5 veacuri); se emigrează din spațiul sistemului instituțional de ocupație – Imperial Rus sau Habsburgic (cazul polonezilor, al românilor bucovineni sau basarabeni) – sau din sistemul instituțional represiv și discriminatoriu rus, otoman sau habsburgic (emigrația politică rusă, evreiască, emigrația politică bulgară, greacă, sârbă, albaneză, poloneză sau chiar română (din Transilvania și Bucovina); se emigrează din spațiul de răcoale, de război – temporar sau definitiv (cazul războaielor din spațiul balcanic din secolele XVIII-XIX, al războaielor grecești, bulgare, sârbe, al războaielor din Insulele grecești sau cazul insurecțiilor poloneze din 1830 și 1863 – urmate de represiuni dure). Din toate aceste spații instituționale s-a emigrat și din interese economice și culturale – către sisteme instituționale care erau mai favorabile dezvoltării individuale și colective – adică de tip european¹³.

Cauzele și spațiile de emigrare și imigrare dobândesc de la sfârșitul secolului al XVIII-lea (practic după Revoluția franceză și războaiele napoleoniene) și pe tot parcursul secolului al XIX-lea alte dimensiuni în Sud-Estul european, dimensiuni ideologice și politice de mare intensitate – ale mișcărilor naționale de emancipare politică și de creare a statelor naționale în Balcani. Este perioada în care mișcarea intelectuală se cuplează efortului de eliberare a popoarelor de aici, preluând misiunea politică de conducere ideologică și politică a acestor mișcări. Este perioada trasării marilor programe politice de eliberare națională, a Comitetelor revoluționare, centrale, regionale, secrete¹⁴; toate aceste comitete și societăți se constituie în afara spațiului Imperiului Otoman (inclusiv al vetrelor etnice ale acestor popoare) și sunt asigurate de o numeroasă emigrație politică și mai ales intelectuală¹⁵. Perioada coincide și cu războaiele ruso-turce de eliberare a creștinilor din Balcani, dar și cu politicile Rusiei de atragere a mase mari de

¹³ D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diclescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în sec. al XIX-lea până la Războiul din 1877-1878*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII-XIX. Studii*, vol. I, Ed. Academiei Române, București, 1971, p. 283-368; O. Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, București, 1981.

¹⁴ Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution Grecque (1789-1821)*, Genève-Paris, 1962; Veselin Traikov, *Ideologiceski...*, op. cit.; C. Velichi, op. cit.

¹⁵ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor greci din țările române (1750-1830)*, în *Intelectuali din Balcani...*, op. cit., p. 68-113; Olga Cicanci, *Cărturari greci în țările române (sec. XVII-1750)*, în *Intelectuali din...*, op. cit., p. 15-67; Elena Siupiur, *Intelectuali bulgari de emigrație în România în sec. al XIX-lea*, în *Intelectuali din...*, op. cit., p. 114-162; C. Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România (1844-1942)*, în *Intelectuali din...*, op. cit., p. 163-198; I. Konev, op. cit., vol. III p. 1-2; Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, München, 1956; idem, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, München, 1985 (ed. română, *De la Iluminism la liberalismul timpuriu*, Ed. FCR, București, 2000).

populație creștină din Balcani în spațiul românesc și rusesc¹⁶, politici soldate cu mutarea a sute de mii de persoane, cu familii cu tot, la nordul Dunării¹⁷.

1. UMANITATE ÎN MIȘCARE ȘI MODIFICAREA CONDIȚIEI UMANE ÎN SUD-ESTUL EUROPEAN

Momentul invaziei și instaurării dominației otomane în Peninsula Balcanică a fost evenimentul care a zguduit din temelii lumea dintre Dunăre, Marea Neagră, Mediterana și Adriatica și a fost înregistrată ca o mare traumă, ale cărei urmări umanitare, mentale și politice sunt simțite până astăzi. Ca eveniment sau fenomen cu mare intensitate dramatică îi urmează emigrarea, refugiul, părăsirea spațiului natal, exfiltrarea din acest spațiu prin diferite forme (pe parcursul veacurilor) care au fost și au rămas una din marile traume ce au măcinat lumea Sud-Estului european; poate mai mult chiar decât războaiele¹⁸, pentru că războaiele și răscoalele au fost aproximativ de scurtă durată în comparație cu emigrarea care este definitivă cel mai ades, durează o viață de om, ba chiar câteva generații. Trauma a atins diferite nivele ale condiției umane – atât individuale cât și colective. A schimbat definitiv destinele a câtorva milioane de oameni pe parcursul celor 5-6 veacuri.

Odată cu declanșarea fenomenului de „golire” a Sud-Estului de o parte a populației autohtone și instalarea a mari colectivități militare musulmane, în timpul invaziei și a campaniilor militare, cât și datorită sistemului instituțional militar-teocratic musulman se declanșează automat și schimbarea de identitate civilă a acestei populații și chiar schimbarea condiției umane în genere. Fenomenul de masivă și continuă emigrație sau exfiltrare a populației semnalizează apariția sau agravarea sentimentului de nesiguranță a individului în acest spațiu, sentimentul lipsei de apărare a persoanei sub avalanșa noilor instituții și realități feudale instalate peste lumea balcanică. Fuga din acest spațiu va deveni în mentalul colectiv din Sud-Est o nouă alternativă a existenței. Ieșirea din acest spațiu de nesiguranță a avut cele mai diferite forme, și a fost forțat sau „benevol”. A atins toate categoriile sociale existente pe parcursul celor 6 veacuri în spațiul sud-est european.

Indiferent de spațiul (etnic, confesional, social, geografic, politic) părăsit de om, plecarea din el este o modificare a identității și a condiției umane, este o înstrăinare de fondul autohton. Este o dimensiune care trebuie să intre în atenția tuturor cercetărilor emigrației și a modificărilor structurii etnodemografice și

¹⁶ și ¹⁷ E. Hadjinikolova, *op. cit.*; G. S. Rakovski, *op. cit.*; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarskata emigracija...*, *op. cit.*, cap. 2-3-4 p. 50-156.

¹⁸ De la începutul invaziei otomane în Balcani și până la războaiele balcanice din 1912-1913, adică pe parcursul celor cinci veacuri, în spațiul strict al Sud-Estului european au avut loc câteva sute de răscoale, insurecții, războaie. Toate soldate cu măceluri de proporții în rândul populației din zonele răsculate sau din zonele de război (Vezi, spre exemplu, pentru Bulgaria, *Atlas po bălgarska istorija*, *op. cit.*, p. 19-49, hărți pe care sunt înregistrate majoritatea răscoalelor, dar și a războaielor desfășurate în spațiul balcanic).

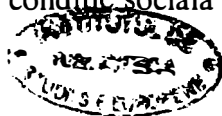
etnoconfesionale a spațiului sud-est european. Cercetări pe această dimensiune, chiar dacă parțiale sau fragmentare, au fost întreprinse în toate școlile istoriografice ale popoarelor sud-est europene.

Emigrarea/fuga/deportarea este mutarea dintr-o viață în alta; omul, colectivitatea este *Cineva* care prin emigrare devine *Altcineva*. Pe drum pierde o parte din personalitatea sa inițială. Refugiindu-se, se descoperă pe sine ca altcineva față-n-față cu lumea nouă în care ajunge. Acest *Altcineva* trebuie să se raporteze la lumea în care a ajuns și începe să aibă multe întrebări în ceea ce privește propria ființă; mai înainte nu-și pusese astfel de întrebări. Oamenii –emigranții sau deportații – sunt împinși într-o realitate complet nouă și, ades, nu mai prietenoasă, la început.

Emigrantul dobândește o altă identitate politică, socială, culturală, economică, identitatea lui are altă semnificație, altă importanță, alt sens. La început destul de diminuate în noul spațiu uman și politic. În același timp, însă, intră în defensivă pentru a-și păstra identitatea inițială a cărei existență o conștientizează ades abia când trece în alt spațiu uman, geografic și politic. Această permanentă dedublare creează la indivizi și la colectivități stări de deteriorare morală, creează reflexe de umilință, de autoapărare sau de agresivitate. Trăsăturile, obișnuințele, ritualurile, codul de conduită care-l ajutau pe ins să existe într-un contract social viabil în societatea natală, în mare parte nu-i mai sunt de folos, sunt parțial lipsite de rost în fața altei realități, a altor coduri, ale lumii în care el intră.

Ceea ce erau calități sau comportamente/atitudini care-l identifică în societatea sa, cel mai ades își pierd sensul, funcția și valoare prin trecerea în alt spațiu etnic și geopolitic.

Modificarea demografică începe cu campaniile militare de invazie. Începe cu măcelurile și jafurile, distrugerile proprii tuturor războaielor. Începe cu crearea unei categorii umane noi – cea mai defavorizată – robii creștini; invazia inaugurează luarea de robi creștini în spațiul sud-est european și vânzarea de robi în spațiul din afara Sud-Estului. Fenomenul este prezent până târziu în secolul al XVII-lea și chiar la început de secol XVIII. Este consemnat de eposul medieval balcanic, de corespondențe diplomatice, de cronică, de memorii de călătorie, de istoriile diferitelor popoare balcanice. Înrobirea era o pedeapsă pentru dușmanii Imperiului și ai Islamului. Cad victime acestui fenomen toate categoriile sociale – de la aristocrația balcanică medievală la cărturari, călugări, până la cea mai umilă populație. Sunt luați robi bărbați, femei, copii. Înrobirea și vânzarea ca robi a creștinilor europeni este o bruscă și brutală schimbare de condiție socială și umană. Cum musulmanii nu sunt supuși acestei pedepse, fenomenul este însoțit de musulmanizarea benevolă a creștinilor care vor să scape de această soartă. Sunt celebre, de altminteri, musulmanizările colective, ale marilor feudali învinși de armata otomană – cazul feudalului albanez Skanderbeg. Refuzul trecerii la islamism de către mari personalități politice ale Sud-Estului, dovedite dușmani ai Imperiului, le-au costat execuția – cazul domnitorului Constantin Brâncoveanu și a familiei sale pe linie bărbătească. Musulmanizarea benevolă sau forțată va fi un fenomen de lungă durată și de diferite intensități. Dar rămâne totuși o formă de schimbare de identitate și de condiție socială și politică într-un imperiu musulman.

O altă formă de înstrăinare a populației autohtone a fost câteva veacuri „birul de sânge” plătit de popoarele aflate sub dominația sau suzeranitatea otomană. Birul de sânge – *Devşirme* – este recrutarea și trimiterea periodică la Înalta Poartă a unui număr consistent de copii (adolescenți) creștini pentru a fi musulmanizați și crescuți, atât pentru armata sultanului, cât și pentru administrație¹⁹. Este și aceasta o la fel de brutală schimbare de identitate și de condiție socio-umană.

Invazia, încă de la începuturile ei a provocat fenomenul de cea mai lungă durată din istoria Sud-Estului european – fuga, refugiul din acest spațiu de nesiguranță și abuz, emigrarea. Fug cărturari, profesori, fug călugări, înalți ierarhi din Patriarhia ecumenică a Constantinopolului, din Patriarhiile și episcopatele balcanice – bulgare, sârbe, grecești. „În fața pericolului otoman, numeroși greci, îndeosebi cărturari, iau drumul străinătății, aducând cu ei în Occident o serie de manuscrise (...). Cele mai importante centre ale propagării culturii grecești devin Academia Platoniciană din Florența, Roma, Venetia, Paris ș.a. (...); o puternică renaștere a elenismului se va înregistra astfel, timp de câteva veacuri în diaspora, ale cărei principale focare au fost Italia, Imperiul Habsburgic, Țările Române, Rusia (...); alte centre importante ale emigrației au fost Napoli, Livorno, Viena (...), Iași și București. Alcătuită inițial din fruntași ai clerului, ale cărui rânduri sporesc odată cu instituirea închinării mănăstirilor, treptat structura ei se diversifică, incluzând dascăli particulari și comercianți și, mai apoi, cărturari care au înscris o pagină de aur în istoria elenismului în afara spațiului grec”²⁰. În egală măsură cu grecii fuge și înaltul cler sârb și bulgar, călugări din creștinătatea sud-slavă; din sutele care au trecut Dunărea spre nord și est cităm doar câteva nume care s-au înscris în egală măsură în istoria Bisericii și a culturii sârbe, bulgare, românești și ruse: călugărul cărturar bulgar Grigorie Țamblac, episcopul sârb Nicodim, Anton Vraničić (bosniac de pe coasta dalmată) – episcop de Peć ajuns episcop în Transilvania²¹ – și alte sute și sute de călugări cărturari, teologi, copişti, traducători, dieci, mai mici sau mai mari ierarhi ai Bisericii Ortodoxe sud-slave ale căror nume mai pot fi găsite doar pe vechi manuscrise. Au înființat în țările gazdă școli de mănăstire, au sporit numărul copiştilor, traducătorilor de texte sacre dar și de documente oficiale din cancelariile domnești. Este categoria – aceasta a cărturarilor greci și sud-slavi – cea mai bine primită în țările în care au imigrat. Și totuși statutul lor suferă modificări, identitatea lor – afară de aceea de creștin ortodox – ca și condiția lor socială se modifică. Exodul cărturarilor, clericilor, al intelectualilor din Balcani va fi un proces continuu și crescând până la sfârșitul

¹⁹ *Istorijska na Bălgarija, op. cit.*, vol. IV, p. 45-48; Țv. Gheorghieva, *Razvitie i karakter na krăvnija danăk v bălgarskite zemi*, “Godišnik na Sofijskija Universitet, Filozofsko-Istoričeski Fakultet”, vol. 61, nr. 3, 1967, p. 37-72.

²⁰ *Români și greci în primele secole ale turcocrăției*, în S. Brezeanu, C. Iordan, H. C. Matei, T. Teoteoi, Gh. Zbughea, *Relațiile româno-elene. O istorie cronologică*, Ed. Omonia, București, 2003, p. 90-91.

²¹ *Ibidem*, p. 90-137; Ioan Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1891; idem, *Bulgari și români. Raporturi culturale și politice*, București, 1895; C. Papacostea-Danielopolu, *op. cit.*; Olga Cicanci, *op. cit.*; E. Turdeanu, *Miniaturile...*, *op. cit.*; G. Ivașcu, *Istoria literaturii române*, Ed. Științifică, 1968, p. 69-70; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarska emigratzija...*, *op. cit.*

secolului al XIX-lea. Emigrarea intelectualilor în afara granițelor Imperiului Otoman va fi în toate aceste veacuri una din dimensiunile principale ale condiției lor umane și profesionale, va fi permanent una din alternativele existenței lor. Nu întâmplător, toate popoarele balcanice, atunci când își scriu istoria culturii, literaturii, a mișcării cărțurărești și intelectuale și chiar a celei politice, o caută și o plasează în principal în diasporă, îi găsesc izvoarele, locurile de acțiune în spațiul european din afara Imperiului Otoman.

În afară de această categorie cărțurărească, în primele decenii ale invaziei fug masiv și alte categorii sociale, mai ales spre nordul Dunării; de la aristocrație la țărani, fugarii își găsesc adăpost și condiții de existență în afara granițelor Imperiului Otoman: „În perioada expansiunii și apoi a stăpânirii otomane, ca de altfel și mai târziu, în spațiul balcanic s-au produs frecvente deplasări de populații (...); unele comunități sârbești, aflate în zona de ocupație otomană, au migrat spre nord și nord-vest, întrepătrunzându-se tot mai mult cu elementele croate (...); apar musulmanizări forțate, modificări etnodemografice”²². În perioada 1453-1455, „grecul Ioachim, fost mitropolit al Moldovei, retras acum în Polonia redactează o scrisoare adresată creștinilor unde s-ar afla, ierarhi, ieromonahi, egumeni, călugări, preoți și tot blagocestivul popor al Domnului cu îndemnul de a-i primi și ajuta pe refugiații din Constantinopol”²³. „Cel dintâi val important de greci își face apariția în Țara Românească în vremea lui Mircea Ciobanul (1558) pentru a se evidenția în dregătorii sub Petru cel Tânăr (...); foarte mulți greci se află între alogenii levantini care vin în calitate de creditori ai domnilor (...); prezența grecilor este de observat în viața economică, în comerț, dregătorii, ca și în domeniul ecleziastic (monahi ori egumeni de mănăstiri); elementul grec sporește în secolul XVII, ajungându-se la reacții ale boierimii pământene, care se vede concurată de străini, nu numai în privința pozițiilor social-economice, ci și în ocuparea celor mai de seamă dregătorii”²⁴.

Populația bulgară trăiește situații chiar mai dramatice; calea fugii spre nordul Dunării este deschisă chiar de la 1392, când la Brașov apar mii de bulgari, cu familii cu tot, fugari din spațiul de foamete și invazie din sud; se angajează să lucreze la construcția Bisericii Negre din Brașov și vor constitui, conform istoriografiei bulgare și a izvoarelor germane²⁵, cartierul „Șcheii Brașovului”. Campaniile antiotomane ale lui Vlad Țepeș (secolul XV), apoi ale lui Mihai Viteazul (secolul XVI) cresc numărul fugarilor sau strămutaților bulgari în Țara Românească la zeci de mii; în timpul campaniei cruciaților și a lui Vlad Țepeș, din 1445, trec în Țara Românească peste 12.000 de suflete, conform lui Jehan de Wavrin: „Când s-a întins vestea că oamenii noștri i-au risipit pe păgâni, creștinii, trăitori în Bulgaria, s-au vorbit și au vestit că nu mai vor să suporte domnia turcă. Au hotărât și au încărcat în care întregul avut, femeile și copiii, luând și toate animalele, ca să se predea domnitorului Valahiei și cruciaților (...). Domnul valah

²² Gh. Zbughea, *Istoria Iugoslaviei*, Ed. Corint, București, 2001, p. 16-17-18.

²³ *Relații româno-elene...*, op. cit., p. 94.

²⁴ *Ibidem*, p. 108-110.

²⁵ *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, IV, Kronstadt, 1908, p. 98, apud Traikov, Jecev, *Bălgarska...*, op. cit., p. 25-27, 45.

a rugat pe cardinal și pe domnul de Wavrin să ajute pe creștinii bulgari să treacă Dunărea și să-i pună la adăpost dincoace. Trei zile și trei nopți i-au trecut Dunărea, că erau 12.000 de suflete, bărbați, femei copii, afară de bagaje și animale”²⁶. Continua emigrare spre Țara Românească atrage mânia Porții care, pe la 1567, va crește brusc suma birului de plătit Sultanului. „Întrucât bulgarii fugari s-au stabilit definitiv în Valahia”²⁷; în 1595, în urma unei campanii antiotomane adânc în teritoriile bulgare, domnitorul român Mihai Viteazul strămută zeci de mii de bulgari în Țara Românească: ”și câți creștini am întâlnit, i-am îndemnat să treacă în Valahia, împreună cu familiile, averea și animalele lor (...); vreme de 6 săptămâni am mutat în jur de 16.000 de suflete peste Dunăre cu averea lor cu tot”²⁸. Și aceasta a fost doar într-o singură campanie. Pe la 1601, fugarii bulgari mutați de Mihai Viteazul au fondat orașul de astăzi Zimnicea. Se afirmă de unii autori că în acei ani au trecut 60.000 de bulgari în Valahia. Acest exod își are ecou și în folclorul bulgar; Valahia devine sinonimă cu „pământul adăpost”, locul salvării, bulgarii, ne mai suportând opresiunea, „fug departe, peste Dunăre, până în Vlașko, în largul pământ valah”²⁹. Sunt nenumărate cântecele populare care consemnează acest fenomen, ca pe o alternativă la existența primejduită în Imperiul Otoman. Emigrarea, fuga a continuat veacuri la rând, în mentalul colectiv balcanic instalându-se această dimensiune a existenței umane – fuga și salvarea la Nord de Dunăre –, în genere fuga și emigrarea oriunde în lume. Exodul bulgarilor continuă în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea spre Imperiul Habsburgic – Banat, Transilvania – dar și spre Ungaria, apoi până la Viena. Emigrează acolo mai ales bulgarii catolici (după răscoala de la Ciprovăț, spre exemplu) și în timp se vor constitui câteva enclave puternice. Împărații habsburgi le-au dat, prin diferite diplome și decrete, drepturi și privilegii, mai ales colective³⁰. Drumul către Imperiul Habsburgic este deschis însă de emigrația greacă, formată, cu precădere, din comercianți și cărturari. În Imperiul Habsburgic și mai apoi și în Germania, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea începând, se constituie o puternică diaspora greacă³¹. Odată cu războaiele ruso-turce, din secolul al XIX-lea o serioasă emigrație greacă trece spre Rusia; la fel de la sfârșitul secolului al XVIII-lea,

²⁶ Apud B. Țvetkova, *Frenski pātepi si na Balkanite. XV-XVIII v.*, Sofia, 1975, p. 65-69; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVIe siècle*, III, Paris, 1902; D. Angelov, *Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siècle*, “Byzantinobulgarica”, II, Sofia, 1966, p. 169-179.

²⁷ *Istoria Românilor*, op. cit., vol. IV, p. 357-358; P. Șt. Năsturel, *Vlad l'Empereur libérateur de Hârșova et de Ruse (1462)*, în “Studia balcanica”, I. 1970, p. 126-128; Traikov, Jecev, *Bālgarskata...*, op. cit., p. 29, 47.

²⁸ V. Traikov, N. Jecev, *Bālgarskata...*, op. cit.; Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I, “Întemeietorul” până la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 133; *O istorie a lui Mihai Viteazul de el însuși: memoriul către marele duc de Toscana Ferdinando de' Medici (16 febr. 1601)*, în *Literatura română veche*, Ed. Tineretului, vol. II, București 1969, p. 43.

²⁹ Traikov, Jecev. *Bālgarskata...*, op. cit., p. 31.

³⁰ Teblizov, *Bālgarskoto obrazovanie...*, op. cit., p. 19-74 ; Traikov, Jecev, *Bālgarskata...*, op. cit., p. 32-43.

³¹ O. Cicanci, *Companiile grecești din...*, op. cit.; E. Turczynski, *Die Deutsch-griechischen...*, op. cit.

colectivități care numără zeci de mii de bulgari se vor îndrepta spre sudul Moldovei (Basarabia) și sudul Rusiei. Politica Rusiei de atragere a populației slave din Imperiul Otoman și plasarea ei în spațiile cucerite de ea sau în cele puțin populate din Rusia este foarte agresivă, cu proclamații și ucaze de privilegii și acordarea de zeci de hectare de pământ în folosință, cu scutiri de taxe etc.; comunități întregi de bulgari, părăsesc teritoriile din nordul și estul Bulgariei spre a se așeza în Bugeag și Novorossiiskaja gubernija. Conform informațiilor din istoriografia bulgară, după fiecare război ruso-turc, prin localitățile bulgare se făceau liste cu doritorii a emigra cu familii și cu avut cu tot. Înscrierile erau benevole și devenise aproape o epidemie această opțiune pentru emigrație. În perioade de la 1792, 1809, 1828-1830, 1854, 1861 sunt avansate cifre de mii și mii de familii care se urcau cu tot avutul în care și plecau în convoaie uriașe spre nordul Dunării și Bugeag: „900 de familii; apoi 7.000; de familii, 886 familii” etc. – se citează în diferite consemnări din epocă³². Exodul bulgarilor, mai ales în secolul al XIX-lea, trezește în rândul liderilor lor politici critici dure față de politica de colonizare practică de Imperiul Rus, pentru că teritoriile bulgare erau golite de populație autohtonă, golite de forță de lucru și „de forțe politice care să se antreneze în lupta împotriva dominației otomane și pentru eliberarea țării”³³.

Exodul populației balcanice este completat de albanezi, care trec cu miile la nord de Dunăre. Încă din secolul al XVII-lea găsim albanezi integrați în structurile militare și negustorești, dar mai târziu și în mediile aristocratice românești. Emigrația albaneză a fost răspândită la începutul secolului XIX pe trei continente; înspre Țara Românească și Moldova vin însă mult mai de timpuriu și vin ca mercenari, lefegii – cunoscuți mai târziu drept arnăuți³⁴. Încă la 1595, albanezi din Cervenavoda au cerut voie domnitorului valah să se mute cu familiile în Țara Românească; au trecut Dunărea în jur de 15.000 de suflete, bărbați, femei, copii³⁵; lefegii albanezi sunt și în oastea domnitorului valah Mihai Viteazul și prezența lor este consemnată permanent pe parcursul veacurilor până în secolul al XIX-lea; în secolul al XVIII-lea fanariot, corpurile de arnăuți dobândesc o consolidare a statutului lor³⁶; numărul populației albaneze emigrate în Țările Române, dar și în Italia, și, în genere în Europa de Vest, crește în secolul al XIX-lea, cuprinzând în structura ei și cărtuari, intelectuali formați în școli și universități europene și încadrați în mișcarea de emancipare culturală și națională a poporului albanez³⁷.

³² E. Hadjinikolova, *Bălgarskite...*, op. cit., p. 20-31.

³³ G. S. Rakovski, op. cit.; v. și I. D. Schischmanoff, *Rakovski kato politik, în Izbrani proizvedenija*, vol. I, Sofia, 1965, p. 342; I. Mitev, *Rakovski i emigrirano na bălgarite v Rusia prez 1861*, „Voennoistoriceski sbornik”. 1970, nr. 3.

³⁴ Panait I. Panait, *Noi contribuții la cunoașterea albanezilor din România în evul mediu*, în „Albanezul”, nr. 1 (42), București, 1997, p. 1-8, apud Adrian Majuru, *Bucureștiul albanez*, București, 2002.

³⁵ *Ibidem*, p. 1-7.

³⁶ C. Vătășescu, op. cit.; S. Iancovici, op. cit.; P. Cernovodeanu, *Bucarest...*, op. cit.; A. Majuru, op. cit., p. 26-28; G. Maxutovici, *Istoria comunității...*, op. cit.

³⁷ Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, București, 1903, p. 37, apud Panait I. Panait, op. cit., p. 1-7; A. Majuru, op. cit., p. 47.

Mutările de populație din și în interiorul Sud-Estului european, capătă proporții semnificative, chiar uriașe, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Fenomenul este impulsionat de politicile de colonizare practicate de Imperiul Rus, colonizare mai ales în teritoriile alipite Imperiului în urma războaielor. Sunt chemate prin proclamații politice populații sud-slave din Imperiul Otoman, dar sunt chemate și populații din Europa Centrală și de Vest. Aceasta în paralel cu „izgonirea”, din Imperiul Rus sau mutarea în interiorul Imperiului a populației musulmane și evreiești. De altminteri și Imperiul Habsburgic va „facilita” emigrarea unui tip de populație și imigrarea altui tip de populație. Astfel, numai în secolul al XIX-lea, politica de colonizare practică de Imperiul Rus aduce în spațiul Basarabiei (ocupată definitiv în 1812) un număr de 14-16 minorități – în jur de 60.000 de bulgari, 20.000 de ruși, 120.000 de ruteni (și ucraineni), 78.000 de evrei, 3.000 de armeni, 1.000 de greci, 2.000 de găgăuzi, 24.000 de germani, 300 de elvețieni, 2.000 de polonezi, și expulzează încă din începutul veacului peste 5.000 de tătari. Rezultatul acestor politici este că la 1897, în spațiul basarabean, dintr-o populație de 1.900.000 de locuitori, 1.000.000 îl reprezintă minoritățile venite pe parcursul veacului aici³⁸. În spațiul Principatelor Române, numărul imigranților se ridică aproape la aceeași cifră: bulgari în zeci de localități din România, albanezi, greci, evrei fugiți din Rusia, Galiția (în urma pogromurilor), din Bucovina ocupată la 1774 de Imperiul Habsburgic, emigrați din Imperiul Otoman ca și armenii, apoi germani – din Transilvania (sași – protestanți) sau din Germania (catolici), unguri, francezi emigrați după Revoluția franceză de la 1848, italieni, ruși, etc.³⁹. De la sfârșit de secol XVIII și pe parcursul secolului al XIX-lea, și chiar la începutul secolului XX, sunt puse în mișcare în acest proces de emigrare, imigrare, fugă, refugiu, milioane de oameni⁴⁰. Înființarea statelor naționale din Balcani, războaiele interbalcanice și noile modificări de teritoriu vor pune în mișcare din nou sute de mii de oameni – prin înapoierea unei părți din emigranți, prin schimb de populații între state, prin expulzarea altor colectivități: greci, bulgari, aromâni, sârbi, croați, armeni, evrei, turci, tătari, germani etc.⁴¹. În toate aceste veacuri, în interiorul Imperiului Otoman – în partea europeană, în Imperiul Rus (teritoriile ocupate spre sud-vest), ca și în Imperiul Habsburgic, au avut loc implantări de populații, de altă etnie și confesiune decât populația autohtonă – colectivități, mai ales musulmane, dar și de alte religii, identice sau nu cu ale populației locale; spațiul devine un mozaic etnic și confesional. Europeanii călători în Balcani sunt primii care consemnează stupefiați acest amestec pestriț de

³⁸ Z. Arbore, *op. cit.*; E. Siupiur, *Changements...*, *op. cit.*, p. 509, Tabel I; *** *Pervaija vseobșceaija perepis naseleniia Rossiskoi Imperii*, vol. 87. Sankt-Petersburg, 1895-1898.

³⁹ E. Siupiur, *Changements...*, *op. cit.*; L. Fassel, *op. cit.*; C. N. Velichi, *op. cit.*; Lya Benjamin, *op. cit.*; Siruni, *op. cit.*

⁴⁰ N. Botzaris, *Visions...*, *op. cit.*; *Istoriia na Bălgariia...*, *op. cit.*, vol. IV-VII; V. Traikov, *Ideologiceski tecenija...*, *op. cit.*; N. Danova, *Natzionalnijat vāpros v grătzkite politiceski programi prez XIX-ti vek*, Ed. Nauka i Izkustvo, Sofia, 1980 ; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarska...*, *op. cit.*, p. 50-157; Gh. Zbughea, *op. cit.*, p. 11-38; E. Hadjinikolova, *op. cit.*

⁴¹ Gunar Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland. 1821-1936*, Teil I, München, 1992; *Relațiile româno-elene...*, *op. cit.*, p. 178-213; I. Konev, *op. cit.*

populații⁴² din Peninsula Balcanică, trăitoare într-o aproape insuportabilă derută morală și politică.

Emigrație au provocat și mișcările naționale balcanice de emancipare politică, mișcările revoluționare ale acestor popoare, dar și cele social-democrate, anarhiste, socialiste, narodnice ruse, din secolul al XIX-lea. Mii și mii de emigranți politici se mișcă de la sud la nord, de la est spre vest, de la nord spre sud-vest, în întreg spațiul sud-est european. Începând cu mișcarea greacă, de la Rigas Velestinis și până la Ipsilanti (1821), cu Revoluția greacă, începând cu episcopul Sofronie de Vrața și până la Hr. Botev, V. Levski, Rakovski ai bulgarilor, cu „Omladina” sârbă, cu emigranții politici polonezi în Franța dar și în România, cu social-democrații dar și anarhiștii ruși, spre România, dar și spre Elveția, Germania, emigrația politică a fost unul dintre marile curente care au agitat intens Sud-Estul european și întreaga Europă.

Mișcări masive de populație avem și după primul război mondial, dar și în preajma celui de-al doilea și în timpul lui. Refugiați, schimb de populații, deportări sau exfiltrări (și cităm numai cazul germanilor deportați prin Pactul Ribbentrop-Molotov, în 1940, din Basarabia și Bucovina spre Polonia și apoi spre Germania – peste 100.000 de germani)⁴³, ori mutări a mari colectivități umane dintr-un spațiu în altul (evreii din spațiul sud-est european, tătarii, ȣiganii, sârbii, croații, turcii, bulgarii etc.), toate acestea cuprind câteva milioane de oameni a căror condiție social-politică și umană este schimbată brutal. Această umanitate în mișcare permanentă în spațiul sud-est european, și în afara lui, care a antrenat milioane de oameni într-un exod spre alte destine, spre altă condiție umană și politică sau spre dispariție, este în secolul XX rezultatul sau reacția intolerantă, agresivă și violentă la mișcările de populații din secolele XV-XIX, care au schimbat structura etnodemografică a spațiului. În cele cinci veacuri de dominație a trei Imperii asupra Sud-Estului, veacuri în care mari colectivități umane s-au aflat într-un exod prelungit și s-au așezat în spațiul de existență și cultură al altor popoare și populații, au fost antrenați în migrație țărani, păstori, meșteșugari, comercianți, militari, călugări, cărturari, intelectuali, revoluționari, dar și un uriaș număr de funcționari administrativi, slujitori ai diferitelor culte. Fiecare categorie este o lume în sine și provoacă unde se așează o intruziune în structura etnokonfesională, în structura demolingvistică și în structura democulturală a societății gazdă, fiind la rândul-i „agresată” de aceste structuri în care pătrunde.

În aceste veacuri, în spațiul sud-est european, ca rezultat al marilor și uneori copleșitoarelor emigrații și imigrații, s-au dezvoltat sentimente de toleranță,

⁴² Maria Todorova, *Imagining...*, op. cit., p. 103-143, 275, 252-286; Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe*, Stanford, 1994; ed. română, *Inventarea Europei de Est*, București, 2000.

⁴³ Luminița Fassel, *Das deutsche Schulwesen...*, op. cit.; idem, *O istorie de 126 de ani: Germanii din Basarabia*, în „Patrimoniu”, I, Chișinău, 1991, nr. 3, p. 15-25; Helmut Erich Fiechtner, *Die Ortsnamen der bessarabiendeutschen Siedlungen von 1940*, în „Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde”, Marburg, 1966-1967, vol. 10, p. 152-200.; Ute Schmidt, *Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814-bis heute)*, Böhlau Verlag, Köln, 2006; idem, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam, 2007.

umanism, solidaritate umană, solidaritate creștină, de solidaritate politică, dar și sentimente de intoleranță (etnică, confesională, politică, economică), de refuz, xenofobii, sentimente de frustrare, complexe de inferioritate sau de superioritate, reflexe agresive, stări conflictuale, resentimente de lungă durată. Migrațiile au provocat modificări în mentalul colectiv, în relațiile cu celălalt, în percepția alterității. Crearea statelor naționale în Balcani în prezența încă a Imperiilor a cronicizat toate aceste sentimente, sau le-a acutizat la un moment dat, declanșând mari catastrofe umane.

Dar unul din cele mai importante și de durată reflexe dezvoltat în Sud-Est, în aceste veacuri, prin fenomenul discutat, a fost acela al emigrației și refugiului ca normală condiție umană și politică. Este o dimensiune care s-a instalat în mentalul colectiv definitiv. Este o dimensiune permanentă a existenței. Este alternativa dezvoltată de ființa umană în fața agresării sale într-un fel sau altul de marile instituții de organizare socială și politică – statul și imperiul. Dincolo de cercetările istorice sau sociologice, demografice și politice care analizează fenomenul, acest sentiment, această stare a condiției umane este cel mai bine exprimat și reflectat în folclorul popoarelor balcanice și chiar în literatura cultă a bulgarilor, grecilor, albanezilor, sârbilor. Și tot acolo distingem apariția pe parcursul veacurilor a diferite noi ritualuri, coduri, valori, sentimente, obiceiuri, reflexe și chiar trăsături de caracter, izvorâte din noua stare și condiție umană – emigrația, emigrantul – și intrate în mentalul colectiv. Este o lume profundă, dramatică, tensionată. Care exprimă și starea generală a Sud-Estului european în ultimele 5-6 veacuri.

Din punct de vedere umanitar, emigrația este poate unul din cele mai traumatizante fenomene, pentru că în același timp aduce, a adus, un mare număr de modificări, atât în mentalul colectiv, în structura demografică, etnoconfesională, în dimensiunea identitară, în înseși imperativele evoluției sociale și economice, în imperativele dezvoltărilor culturale care mobilizează și motivează ființa umană.

2. TERITORII ÎN MIȘCARE, CONDIȚIE POLITICĂ ÎN SCHIMBARE

Schimbarea apartenenței instituțional-statale a individului și a colectivităților umane înseamnă modificarea radicală a condiției politice a acestora, înseamnă „mutarea” a milioane de oameni dintr-un spațiu politic în altul și modificarea identității politice. Spuneam la început că din punct de vedere geopolitic, prin instalarea dominației otomane în Sud-Est, Europa a fost împărțită în două și cele două părți au fost separate cinci veacuri; din perspectiva cercetării noastre, practic, atunci, Sud-Estul a fost „scos” din Europa și „mutat” în spațiul politico-ideologic asiatic. Nu este de mirare că ideea de „reîntoarcerea în Europa” a fost cea mai obsesiv afirmată de milioane de voci și de opinia publică europeană și sud-est europeană pe tot parcursul secolelor XIX și XX, în vremea mișcărilor de emancipare politică a popoarelor de aici; și se tot scandează și astăzi (după scoaterea din Europa și includerea în spațiul comunist a sute de milioane de oameni, după revoluția comunistă din 1917).

Emigrația și imigrația a început de fapt, în Sud-Estul european prin modificarea statutului geopolitic al întregului teritoriu de la sud de Dunăre, odată cu invazia și instalarea dominației otomane. Adică prin mutarea teritoriilor dintr-un spațiu politic în altul. Dominația otomană a început prin desființarea granițelor medievale ale popoarelor de la sud de Dunăre (model politic european, legislație de obârșie creștină), includerea lor într-un nou model politic (asiatic), și într-o nouă legislație (de obârșie islamică) – restrictivă pentru populația creștină autohtonă –, privilegiată pentru populația musulmană militară, clericală sau civilă, nou venită în teritoriile Sud-Estului. Cu aceasta s-a schimbat statutul politic al acestor teritorii și condiția politică a populației de aici, a fiecărui individ în parte.

Pe o hartă de la 1821, întreg spațiul sud-dunărean până jos la Mediterana, la Marea Neagră și la Adriatică, adică Turcia europeană, este împărțită în 28 regiuni administrative⁴⁴ de tip otoman – sandjacuri cu granițe trasate arbitrar, fără a respecta vechile vetre etnice sau granițele statelor medievale. Pe o hartă de la 1331-1396, deci la începuturile invaziei otomane, avem în același spațiu statele și despotatele medievale (desființate apoi și transformate în pașalâcuri, vylaete, sandjacuri) – Bosnia, Serbia, Cernagora, Țaratul bulgar de Vidin, Țaratul bulgar de Târnovo, Despotatul de Dobrogea, Despotatul de Epir, Imperiul Bizantin, Imperiul latin de răsărit) și câteva domenii feudale⁴⁵. Cu populație creștină aproape exclusiv, în principal greacă și slavă, dar și albaneză. Cu limbile de cult majoritar slavă și greacă. Avem un tip interesant de emigrație, mai precis de mutare de populație, prin schimbarea radicală a modelului politic, prin schimbarea statutului politic al teritoriului și al populației autohtone. Imigrația este realizată prin colonizări de populații: militarii, clericii și civilii turci, musulmani aduși de campaniile militare și instalați aici. Prin aceste mișcări, populația creștină autohtonă devine populație politică de gradul II sau III, numită, nu cu numele etnic, ci cu un termen religios-politic – „nemusulmani” – și exclusă de la orice ierarhie militară, socială, politică a statului imperial dominant. Dominante politic erau populația musulmană și islamul. Pe o hartă referitoare la secolul al XVII-lea, privind demografia Turciei europene, avem marcate deja două tipuri de populație: „nemusulmani” și „musulmani”. Procentul musulmanilor în secolul XVII este, pe sangeacuri, de la 25% la câteva procente⁴⁶.

Avem în plus o reorganizare internă teritorială, politico-administrativă (otomană), care va facilita mișcări de populații proprii Sud-Estului european (greci, bulgari, sârbi, albanezi), populații intrate – odată cu demarcarea noilor granițe interne ale sandajacurilor – în spațiul altor etnii vecine. Teritoriile în mișcare – politică, geopolitică – realizează și „mișcarea” politică a populațiilor, scoaterea dintr-un model și mutate în altă lume, alt model politic. A fost una din cele mai grave modificări ale lumii creștine sud-est europene, cu urmări la fel de grave peste timp, în secolele XIX și XX. Cu atât mai mult cu cât această politică de debut a Imperiului Otoman va fi continuată din secolul al XVIII-lea de Imperiul Rus și Habsburgic. În excelentul său studiu despre Balcani, Maria Todorova definește

⁴⁴ N. Botzaris, *Visions...*, op. cit., p. 4.

⁴⁵ *Atlas po bălgarska istorija*, op. cit., p. 19.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 25.

fenomenul (cu urmările lui) foarte precis: „Moștenirea demografică otomană este foarte importantă în domeniul social. A fost o evoluție pe termen lung care s-a dovedit greu de oprit, având repercusiuni până în prezent. Istoria demografică a Imperiului Otoman cuprinde probleme referitoare la mișcarea geografică a populației (colonizări, migrații) și alte tipuri de mișcări ale populației (convertiri religioase, mobilitate socială etc.) Consecința fundamentală a stabilirii unei *Pax Otomana* în Balcani a fost abolirea frontierelor statale și feudale, care a facilitat și a accentuat mișcările de populație și întrepătrunderile unor grupuri pe un teritoriu vast. Una din problemele litigioase ale istoriei demografice otomane este aceea a colonizării turcești, sau mai degrabă turcice...; colonizarea conștientă și planificată a Balcanilor din partea guvernului sultanului a deținut un rol principal (...). Istoriografiile balcanice însă consideră că nu atât colonizările, cât convertirile la islam au avut acest rol”⁴⁷. Rezultatele în secolele XIX și XX ale mișcărilor de populații din veacurile precedente sunt catastrofale în plan umanitar: „Schimbările de populație din secolul al XIX-lea, pentru care există date globale, s-au datorat în principal unor evenimente politice, dintre care cel mai important a fost secesiunea statelor naționale balcanice. Mai bine de un milion de musulmani au părăsit Balcanii în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea și s-au stabilit la Istanbul și în Anatolia. Tot atunci, un milion de locuitori creștini și-au schimbat căminul cu musulmanii care părăseau zona. Și mai drastice au fost migrațiile în timpul îndelungatei perioade de război dintre 1912-1922 (însușind cele două războaie balcanice, primul război mondial și războiul greco-turc). Aproape două milioane și jumătate de oameni au fost afectați de aceste dislocări (printre ei, aproape un milion și jumătate de greci din Asia Mică, circa o jumătate de milion de musulmani care au părăsit Balcanii, un sfert de milion de refugiați bulgari etc.). Astfel de emigrări erau atipice pentru restul Europei și au fost depășite doar de evenimentele celui de al doilea război mondial”⁴⁸.

Imperiul Otoman a înaintat și în secolul al XVI-lea, ocupând Ungaria, alt teritoriu – diferit etnic și confesional – mutat în modelul politic islamic. După un veac, în secolul al XVII-lea, Ungaria revine în spațiul european catolic. Dar, din secolul al XVIII-lea începe acțiunea de ocupare a teritoriilor din Sud-Est de către Imperiile Habsburgic și Rus. La 1774, Bucovina (spațiu românesc și ortodox) este înglobată în Imperiul Habsburgic (spațiu germanic și catolic) și urmează „mișcări” de populații, odată cu modificarea modelului politic; în 1812, Basarabia (românească și ortodoxă) este înglobată Imperiului Rus (slav și ortodox), fenomen urmat de refugii, emigrații din spațiul basarabean. Într-un veac se modifică total structura etnică și confesională a teritoriului. Odată cu modificarea condiției politice a teritoriului și populației, dintr-o parte de țară, cum era, Basarabia devine o gubernie cu o legislație aparte, dată prin ucazuri; până la al doilea război mondial, atât Basarabia cât și Bucovina vor fi „mutate” de câteva ori între modelul politic imperial rus și habsburgic și Regatul României, evident cu schimbarea de fiecare dată a condiției politice a populațiilor de aici. La 1940, din acest spațiu vor

⁴⁷ M. Todorova, *Imagining...., op. cit.*, ed. română, p. 272.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 273.

fi retrase populații care au emigrat aici în secolul XIX: germanii protestanți din Basarabia vor fi retrași, la fel și germanii din Bucovina; evreii din zonă, câți au scăpat din holocaust vor emigra peste tot în lume; se vor refugia, la 1940 și 1944, sute de mii de români din Basarabia și Bucovina. În secolul al XIX-lea începe desprinderea statelor naționale balcanice din Imperiul Otoman, cu schimbarea radicală a condiției politice a populației. Dobrogea va trece toată la România în 1878 și 1918; raportându-se la trecutul lor istoric, după cinci sute de ani de confuzie geopolitică, toate aceste state din Balcani au ajuns la conflicte, chiar armate, între ele, legat de moștenirea balcanică a Imperiului Otoman; în secolul XX Imperiul Habsburgic își alipește Bosnia – ceea ce a dus la primul război mondial; la 1918 se formează (cam otova) federația Jugoslavă, alt model politic de conflicte interetnice și politice, neîncheiate până astăzi. Toate acestea au fost schimbări mai mult sau mai puțin arbitrare ale modelului politic în care au fost înghesuite populații nedezmăsurate încă din plimbatul lor între diferite state. Și astăzi continuă mișcarea teritoriilor înspre alt modelul politic; teritoriile continuă să se miște, modificând statutul și condiția politică – ale populațiilor majoritare sau ale celor minoritare. Foștii emigranți sau colonizați din secolul al XIX-lea (stabiliți în enclave) cer astăzi autonomie și independență – creând situații conflictuale –; foste populații majoritare în vremea imperiilor, devenite prin „mutare” (cu teritoriu cu tot) în alt stat minorități, cer regiuni autonome etnice. Dar și această mutare de teritorii dintr-un spațiu politic în altul a fost vreme îndelungată acceptată cu fatalism de populațiile din zonă, a intrat în mentalul colectiv ca un fapt firesc. Această plimbare de teritorii dintr-un spațiu politic și cultural în altul este o dimensiune a emigrației și imigrației, o formă de modificare atât a structurilor demografice și confesionale, sociale, cât și o formă de modificare a statutului politic. Rezultatul a fost crearea unor zone conflictuale, nestinse nici astăzi – a se vedea: Bosnia, Macedonia, Kosovo și întregul spațiu al fostei federații Jugoslave, apoi Ciprul, Transnistria, „republica găgăuză” din Basarabia⁴⁹.

Prin mutarea populației cu teritorii cu tot – un act politic – emigrarea și imigrarea devin, în mentalul colectiv, nu numai condiția umană a lumii de aici, dar și condiția politică. Sunt dimensiuni intrate definitiv în concepția de viață a lumii Sud-Estului european, dimensiuni care au ghidat și ghidează existența unor grupuri umane și care provoacă crize de identitate foarte profunde.

3. ETNII ȘI CONFESIUNI ÎN MIȘCARE

Umanitatea în mișcare în spațiul sud-est european și în afara lui nu este o masă anonimă identitară; milioanele în mișcare aparțin unor grupuri etnice și confesionale distincte. Prin emigrație, imigrație, colonizări, mutări sau transferuri de teritorii, în spațiul sud-est european a fost creat un cosmopolitism cultural, care a provocat, la rândul-i, numeroase procese și fenomene cu pronunțat caracter politic,

⁴⁹ E. Siupiur, *Von Bessarabien zur Republik Moldau...*, op. cit.

ideologic, cultural, social. A provocat modificări în structura etnodemografică a spațiului părăsit și a spațiului gazdă, a provocat modificări în structura lor confesională, în structura culturală, intelectuală și identitară, în structura demolingvistică, a provocat chiar modificarea granițelor etnico-culturale. Pe parcursul celor cinci-șase veacuri procesul a avut un impact puternic asupra mentalului colectiv, asupra memoriei colective și asupra percepției alterității (din ambele poziții – de emigrant sau de gazdă de imigranți, de colectivitate colonizată sau de societate în care sunt implantate colonii străine).

Cu dominația otomană, Europa de Sud-Est – spațiu majoritar creștin și majoritar slav, grec și albanez – s-a îmbogățit brusc și masiv cu o nouă etnie – turcică – dar și cu o nouă confesiune – islamul – care, prin statul teocratic otoman, devine confesiune dominantă aici și își extinde jurisdicția ecleziastică peste întregul teritoriu cucerit. Colectivitățile turce islamice sunt așezate în mijlocul populației creștine europene, în întreg spațiul de la sud de Dunăre și până la Mediterana. Sudul Moldovei și Dobrogea vor fi populate și ele cu tătari – tot musulmani. O vreme, populație turcică musulmană va popula și spațiul Ungariei și Banatului. Structura etnoconfesională a acestui spațiu (mai ales în Peninsula Balcanică) este schimbată abrupt și extins. Populația turcică va crește prin colonizări permanente până în secolul al XIX-lea, iar musulmanii își vor crește numărul continuu și prin convertirile creștinilor la islam.

Din Peninsula Balcanică începe exodul unor mari grupuri etnice creștine – albanezi, bulgari, greci, sârbi, croați – către nordul Dunării în Țările Române, către vest spre Italia, Austria, Germania, iar din secolul al XVIII-lea, masiv către est, spre Ucraina și Rusia. Au fost asimilați sau s-au constituit în enclave și diaspore etnice și lingvistice, dar și în enclave creștin-ortodoxe (în lumea catolică central europeană), în spațiile în care au ajuns. În colectivitățile emigrante avem, majoritar, creștini ortodocși, dar avem și colectivități de albanezi, bulgari, croați și sârbi catolici, orientați mai ales spre zona spațiului maghiar și a Imperiului Habsburgic⁵⁰. În spațiul european al Imperiului Otoman ajung între timp evreii sefarzi, alungați din Spania. Habsburgii încep a-și însoți incursiunile în spațiile balcanice ale Imperiului Otoman cu proclamații prin care cheamă populația slavă să imigreze în Austria și Ungaria și aduc aici un număr mare de sârbi, bosniaci, greci, albanezi, bulgari – mai ales catolici; atrag din Oltenia spre Banat pe bulgarii catolici, refugiați aici⁵¹. Politici de atragere a populației balcanice spre spațiile sale începe a practica și Rusia; la 1756, în urma unui acord cu Imperiul Habsburgic, se mută la granița ruso-poloneză detașamente de sârbi și croați – ostași; autoritățile ruse din epocă încearcă și cu Imperiul Otoman același acord, dar sunt refuzate. Aceasta nu a oprit însă procesul, astfel încât începe cea mai mare acțiune de mutare a populației balcanice spre spațiile românești, spre Basarabia și sudul Rusiei⁵². Rusia își va

⁵⁰ Stevan K. Pavlovici, *A History of the Balkans. 1804-1945*, Addison Wesley Longman Limited, 1999; v. ediția românească: *Istoria Balcanilor*, București, 2002, p. 9-74 ; Traian Stoianovich, *Balkan Worlds: The First and the Last Europe*, London, 1994; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarskata...*, op. cit., p. 32-40; K. Teblizov, *Bălgarskoto...*, op. cit., p. 13-74.

⁵¹ Stevan Pavlovici, op. cit.; Traian Stoianovich, op. cit.; K. Teblizov, op. cit.

⁵² E. Hadjinikolova, *Bălgarskite...*, op. cit.

extinde politica și spre Europa Centrală și de Vest, atrăgând populație germană, franceză, poloneză etc. Prin aceste politici, în secolul al XIX-lea, în spațiul basarabean, conform. unui autor rus, ajung 43 de grupuri etnic-lingvistice⁵³; referința ni se pare exagerată, noi am identificat (prin bibliografie și statisticile recensămintelor înregistrate în epocă) doar 16 grupuri lingvistice noi în gubernia Basarabia în secolul al XIX-lea, ceea ce înseamnă tot atâtea enclave etnico-lingvistice, celebrele „colonii”⁵⁴ de albanezi, armeni, bulgari, găgăuzi, germani, greci, elvețieni (francezi), evrei, lipoveni (staroverți), polonezi, români, ruși (grupuri rusofone fugite din diferite zone ale Imperiului Rus), ruteni (ucraineni), țigani (dar și tătari, până la început de veac XIX, când sunt goniți de aici de armatele rusești). În secolul al XVIII-lea începe masiva emigrație – fugă – a evreilor din Rusia, Galiția și din Imperiul Habsburgic (zona Bucovinei) spre Principatele Române, dar și spre vest, spre Transilvania. A fost, după exodul balcanicilor, cel mai mare flux de populație, acesta al evreilor, dinspre răsărit spre sud-est și vest.

Mișcările etniilor în toate direcțiile, în spațiul sud-est european și central european, sunt însoțite de convertiri. În afară de convertirea la islam din Imperiul Otoman, avem convertiri la catolicism în rândul populației ortodoxe emigrate în Imperiul Habsburgic, apoi avem, tot la inițiativa Imperiului Habsburgic, unirea românilor ortodocși cu Biserica Catolică în Transilvania și apariția uniților (greco-catolici) – care vor avea o serioasă contribuție la istoria culturii, cum și la istoria politică a românilor – dar vor crea, în același timp, în interiorul spațiului ortodox român, chiar până astăzi, o sumă continuă de neînțelegeri, conflicte, dezbateri, intoleranțe, acuzații⁵⁵; avem convertirea unui mare număr de evrei la ortodoxie, în spațiul românesc (pentru dobândirea naturalizării și a drepturilor civice), la catolicism în Transilvania; avem realizarea comunității greco-catolice a bulgarilor din spațiul Imperiului Otoman, la 1861 (în speranța primirii ajutorului Bisericii Catolice pentru mișcarea de emancipare a bulgarilor, atât de sub Imperiul Otoman, cât și de sub tutela Patriarhiei ecumenice de la Constantinopole).

Rezultatul circulației unor atât de numeroase grupuri etnolingvistice în întreg spațiul sud-est și central european a însemnat circulația și implementarea unui număr destul de mare de confesiuni. Rezultatul este o situație confesională foarte complexă. Avem ortodocși (majoritari în zonă, dar minoritari în Imperiul Habsburgic, în Germania sau Italia, Ungaria, Franța), greco-catolici (uniți), gregorienii, ortodocși/staroverți, musulmani, foarte numeroși în Peninsula Balcanică, catolici, calvini, protestanți (luterani, evanghelici), reformați, mozaici (eskenazi și sefarzi).

Toate aceste confesiuni înseamnă tot atâtea Biserici – ca instituție și ca sanctuar. Peninsula Balcanică se umple pe întreg teritoriul ocupat de Imperiul Otoman de moschei și djamii – alături de miile de biserici ortodoxe; în spațiul

⁵³ N. S. Derjavin, *Bălgarskite kolonii v Russia*, în “SbNUK”, Sofia, 1914, apud E. Hadjinikolova, *Balgarskite...*, op. cit., p. 23.

⁵⁴ L. Fassel, op. cit.; E. Siupiur, *Changements...*, op. cit.; E. Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit.; Z. Arbore, op. cit.; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarskata...*, op. cit.

⁵⁵ Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, Ed. Curtea Veche, București, 2003; idem, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist (1945-1959)*, Ed. Curtea Veche, București, 2005.

discutat aici, alături de Biserica Ortodoxă apar: Biserica Catolică, Biserica Lutherană, Biserica Protestantă, Sinagogi, Biserici Gregoriene, Biserica Greco-Catolică.

Multe din aceste formațiuni confesionale se autonomizează, în spațiile în care au emigrat (și ne referim aici în mod special la spațiul sud-est european), în biserici proprii cu caracter etnic sau național. Astfel, apar în România biserici ortodoxe ale bulgarilor, ale grecilor, biserici ale românilor uniți, biserici ale rușilor emigranți sau ale lipovenilor-staroverți, biserici catolice ale armenilor, biserici gregoriene ale armenilor, biserici ale ungarilor reformați și ale ungarilor catolici, biserici ortodoxe ale sârbilor; apar biserici ale grecilor în Bulgaria, Serbia, Albania, biserici ale românilor în Ungaria, biserici ale germanilor catolici sau protestanți în România, Bulgaria, Grecia, Serbia etc. În Germania, la München apar biserici ale grecilor ortodocși, în Austria ale bulgarilor și grecilor etc. Este, clar, o tendință de autonomizare etnico-națională a bisericilor din spațiile în care s-a emigrat. Fenomenul devine evident și activ atunci când în întregul spațiu sud-est european revin tendințele de emancipare spre autocefalie ale Bisericilor popoarelor din zonă – greci, bulgari, sârbi, români. Mozaicul etnic s-a completat cu mozaicul confesional, provocând în timp o serie de evenimente culturale, politice și sociale cu impact în destinul, atât al foștilor emigranți, cât și al populațiilor gazdă.

4. MEȘTEȘUGURI ȘI PROFESII ÎN MIȘCARE

Toate grupurile etnice în mișcare în spațiul sud-est european (prin migrație, deportare, colonizare, refugiu) poartă cu ele și specificul economic, mai ales poartă cu ele meseriile pe care le cunoșteau și pe care le practicau în spațiul de origine. Adică, pe parcursul a șase veacuri, avem în circulație între sud și nord, între vest și est, mii de meserii, activități, îndeletniciri și profesii, înnoite în fiecare veac, și care modifică, dar și îmbogățesc permanent structura profesională a societăților în care imigrează. Pe o perioadă îndelungată circulă, în acest spațiu cu populația în neconținută mișcare, activități economice, meserii și profesii tradiționale, sau mai elaborate, sub influența altor spații cu care intră în contact. Într-un studiu⁵⁶ asupra activității economice a emigrației bulgare în România, autorii înregistrează, pentru câteva decenii, aproape o sută de meserii și activități – unele mai mult sau mai puțin exotice - aduse din sudul Dunării și implementate în societatea românească. În ordine alfabetică, cităm, selectiv, meseriașii înregistrați în studiul amintit: abagii, agricultori, argintari, băcani, boiangii, bragagii, brutari, bucătari, caldarâmagii, căldărari, calpaccii, cantaragii, cărămidari, căruțași, cavafi (o stradă din București poartă și astăzi acest nume), chirigii, cimpoieri, ciobani, cizmari, ceșmegii (fântânari), cojocari, cofetari, dulgheri, găitănari, grădinari (bulgarii se vor face celebri cu grădinăritul în întreagă Europă centrală), hangii, lăcătuși, lemnari, lumânărari, măcelari, negustori, pescari, papugii, plăpumari, podari, precupeți (o

⁵⁶ D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diculescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea, în Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII-XIX*. Ed. Academiei Române, București, 1971, p. 283-368.

altă stradă din București poartă și astăzi acest nume), rotari, simigii, tăbăcari, tabaccii, tutungii, vâcari, vâslași etc.⁵⁷.

Dar, la începuturile emigrației avem și alte categorii, și dintre bulgari, greci și sârbi; fug, cum am mai spus, spre nord, vest și est, călugări, cărturari, copiiști, traducători, tipografi, legători de cărți, iconari, meșteri de coperti în argint și aur, miniaturiști, zugravi și constructori de biserici. Aduc meserii foarte căutate, care vor înflori și vor dobândi o dezvoltare deosebită în Țările Române și în spațiul rusesc, mai apoi. Meserii apropiate aduc și armenii emigrați în spațiul ex-otoman; germanii care vin dinspre Europa Centrală și din Transilvania vin cu meserii mai elaborate; sunt: meșteșugari în argint și aramă (vase de toate felurile, obiecte de decor pentru palatele protipendadei locale), tipografi, tehnicieni în toate domeniile, bijutieri, dar mai apoi medici, dentiști, farmaciști (până târziu, în secolul al XIX-lea, în spațiul românesc, profesiile medicale sunt asigurate aproape în exclusivitate de germani); dar ei mai sunt și ingineri hotarnici, mecanici, dar și arhitecți, profesori, ziariști, finanțiști, librari, constructori de mori, de postăvării, în ateliere de toate felurile (constructori de trăsuri, căruțe, mobilă); francezii aduc în zonă profesori, ziariști, dar și medici, dar și viticultori (celebri sunt francezii elvețieni emigrați în Basarabia, care au creat unul din cele mai bune vinuri de circulație europeană)⁵⁸; tot în Basarabia, coloniile germane sunt celebre în creșterea cailor, în construcția trăsurilor, căruțelor și carelor, în construcția de mori, dar și în agricultură⁵⁹; tot în Basarabia, coloniile bulgare, alături de cele germane, au transformat pustiul Bugeagului într-o zonă agricolă înfloritoare⁶⁰; ungurii aduc ca și germanii o serie de meserii din spațiul tehnic elaborat, dar și câteva dintre meseriile lor tradiționale; dinspre sud, grecii au venit cu o serie de meserii remarcate și la bulgari, dar ei vor dezvolta mai ales comerțul în spațiile în care se așează, și unde formează celebrele companii comerciale cu traseu paneuropean și imperial otoman; grecii sunt creditori, arendași de moșii, dar și profesori, educatori, traducători; grecii sunt aceia care vor intra cel mai rapid în clasa demnitarilor mari și mici, a funcționarilor statului, în timpul domniilor fanariote. Evreii sunt, în spațiile orășenești, bijutieri, bancheri, croitori, prăvăliași, negustori, dar și farmaciști, medici, librari, editori, traducători, etc. Albanezii vor veni cu multe meserii pe care le găsim și la ceilalți balcanici, ei vin însă cel mai ades ca ostași – lefegii; îi găsim în egală măsură și negustori, băcani, bragagii, baclavagii, patiseri, dar și bancheri, și în foarte multe rânduri îi vom găsi în clasa marilor demnitari din țările în care imigrează⁶¹. Lipovenii⁶² pun stăpânire pe Delta Dunării și sunt breasla renumită a pescarilor, a constructorilor de bărci.

Este o lume care îmbogățește simțitor structura profesională și a activităților economice ale țărilor în care emigrează, care reformează mentalitățile legate de

⁵⁷ *Ibidem*, p. 290-294.

⁵⁸ Z. Arbore, *op. cit.*; Zamfira Mihail, *Un project de colonisation Suisse dans les Pays Roumains (1838-1841)*, în "Schweizerisches Archiv für Volkskunde", nr. 92 (2), 1996, p. 183-198.

⁵⁹ Z. Arbore, *op. cit.*; L. Fassel, *op. cit.*

⁶⁰ Z. Arbore, *op. cit.*; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarskata...*, *op. cit.*; E. Siupiur, *Bălgarskite ucilista...*, *op. cit.*

⁶¹ Panait I. Panait, *op. cit.*; A. Majuru, *op. cit.*

⁶² Josef Sallanz, *Zum Migrationverhalten...*, *op. cit.*

activitățile economice și vor fi la baza formării micii burghezii din țările în care s-au așezat.

Zona profesiilor și meseriilor în circulație în întreg spațiul sud-est european, prin fenomenul emigrației, este extrem de bogată – și importantă – pentru dezvoltarea acestor regiuni; ea merită o cercetare mai amplă, pentru că această lume a emigranților se află la baza a numeroase inițiative economice și culturale, care au dat impuls dezvoltării societăților în care emigranții s-au așezat și unde s-au naturalizat. De aceea, de altminteri, pe parcursul timpului, societățile găzduitoare le-au acordat imigranților privilegii și drepturi de practică.

*
* *

Am încercat o problematizare a fenomenului emigrației din patru perspective, anunțate la început. Cu aceasta nu am luat în considerare decât o parte din realitatea istorică, socială și politică apărută în Sud-Est prin fenomenul emigrației. Emigrația și mișcările de populație pot fi cercetate încă din perspectiva construcțiilor culturale în societățile în care s-au așezat, a edificării învățământului, a construcțiilor politice (comitete politice, revoluționare, insurecționale, partide, societăți secrete, societăți masonice etc.), a mișcării intelectuale, sau construcțiilor identitare. Toate cuprind o sumă deosebit de interesantă și importantă de probleme și aspecte legate de emanciparea spre modernitate a popoarelor din Sud-Estul european, perspective și aspecte ce vor fi abordate în paginile următoare ale acestui volum.

Majoritatea studiilor de caz – pe temele anunțate – vor fi luate din spațiul românesc, spațiu frecventat de-a lungul veacurilor de emigrații mari și continue, și care treptat s-au constituit în comunități etnice mari și foarte active social, economic, cultural și politic. Principatele Române, Țara Românească și Moldova au fost, în secolele XV-XIX, singurele statalități creștine autonome, așezate la încrucișarea granițelor celor trei Imperii: Otoman, Rus și Habsburgic, la nordul Dunării și în granița imediată a Imperiului Otoman. Drumul emigranților din Peninsula Balcanică a mers totdeauna spre nord, spre această oază creștină liberă, "patria noastră liberă", cum o numesc bulgarii. Unii se stabilesc aici, alții pleacă mai departe. Dar în spațiul românesc au cantonat, ades s-au naturalizat aici, au fost asimilați sau și-au păstrat identitatea etnică și culturală, milioane de emigranți pe parcursul celor cinci veacuri. Este spațiul care ne oferă situațiile necesare pentru toate temele care se desprind din fenomenul de emigrație.

Și un alt aspect care luminează foarte multe linii din comportamentul emigranților. Oricât de dramatică era emigrația, oricât de traumatizantă era această mișcare în necunoscut, există un aspect care le schimbă condiția umană: pentru toate aceste populații în mișcare dinspre Imperiul Otoman spre Nord, Est, Vest, contactul cu Europa devine și este posibil și total (excepție de la libertatea de mișcare face Rusia, care controla destul de sever relațiile cu Europa). La fel devin și sunt posibile și realizate înnoirile în toate domeniile existenței – sociale, culturale, politice, economice. Aceste înnoiri dobândesc în emigrație ritmuri aproape rapide în comparație cu somnolența impusă de Imperiul Otoman și, în parte, de Patriarhia de la Constantinopol. Pentru întreagă această emigrație, centrul de referință se schimbă cu 180 de grade, existența începe să se reflecte în oglinda europeană. Este o modificare uriașă în condiția umană, dar mai ales în aceea politică.

II. EMIGRAȚIA ȘI MODIFICAREA STRUCTURII ETNODEMOGRAFICE ȘI ETNOCONFESIONALE A SPAȚIULUI SUD-EST EUROPEAN

Fenomenul pe care l-am descris în paginile anterioare – și a cărui complexitate se va vădi și în capitolele următoare – a avut două urmări destul de grave și importante pentru lumea sud-est europeană: *modificarea structurii etnodemografice* a întregului spațiu balcanic și nord-dunărean, pe de o parte, iar pe de alta, *modificarea structurii etnoconfesionale* a acestor spații. Fenomenul de emigrație a fost rezultatul unor acțiuni politice imperiale de *modificări în spațiul geopolitic sud-est european*, acțiuni practicate de cele trei imperii – Otoman, Rus și Habsburgic. Modificările au fost realizate prin două acțiuni politico-militare. Prima: *invazia și instalarea dominației imperiale otomane*¹ asupra tuturor statelor medievale balcanice, *cuprinderea în granițele sale și reorganizare teritorial-administrativă* a acestor state, *desființarea granițelor etnice*, politice și culturale și crearea unui singur stat imperial. Acțiunea are loc în secolele XIV-XV și durează până la sfârșitul secolului al XIX-lea. A doua situație – acțiune apărută în secolul XVIII, început de secol XIX – este *anexarea ca pradă de război – și în urma unor tratate între imperii – a unor teritorii din corpul altor statalități, includerea lor în*

¹ Pentru perioada dominației otomane în Peninsula Balcanică și efectele ei asupra istoriei popoarelor de aici vreme de 5 veacuri, a se vedea: Olga Katsiardi-Hering, *Migrations of the Population in South-Eastern Europe from 15th till the Beginning of 19th Century*, în "Balkanski Forum", 1-2-3, vol. VIII, 1999, Sofia, p. 9-30; G. Castellan, *Histoire des Balkans (XIV-XX)*, Paris, 1991; Bălgarska Akademija na Naukite, *Istorijska na Bălgarija*, vol. I-VII, Ed. Academiei Bulgare, Sofia, 1979, 1981, 1982, 1983, 1985, 1987, 1991; P. Pavlov, I. Ianev, D. Cain, *Istoria Bulgariei*, Ed. Corint, București, 2002; *** *Historija naroda Jugoslavije*, vol. I, Belgrad, 1952, vol. II, Zagreb, 1959; K. Jirecek, *Istorijska Srba*, vol. I-II, Beograd, 1952; Nicolae Iorga, *Histoire des États balkaniques jusqu'à 1924*, J. Gamber, Paris, 1922; Barbara Jelavich, *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*, în "Slavonic and East European Review", vol. 33, nr. 81, 1955, p. 396-413; Charles și Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vol. I; *Eighteenth and Nineteenth Centuries*; vol. II; *Twentieth Century*, Cambridge University Press, New York, 1983; idem, *Formarea statelor naționale balcanice, 1804-1920*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2001; Alexandru Madgearu, *Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică*, Ed. Corint, București, 2001; H. G. Majer (Hrsg.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Südosteuropa Gesellschaft Verlag, München, 1989; Selami Pulaha, *Aspects de démographie historique des contrées albanaises pendant les XVe-XVIe siècles*, Tirana, 1984; idem, *Wissenschaftliche Forschungen über die osmanische Periode des Mittelalters in Albanien (15. Jahrhundert bis Anfang des 19. Jahrhunderts)*, în *Die Staaten...*, op. cit., p. 163-178; L. S. Stavrinis, *The Balkans since 1453*, New York, 1963; Maria Todorova, *Balkanii și Balcanismul*, Ed. Humanitas, București, 2000 (și bibliografia de la p. 335-398); Nikolai Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles .Développement socio-économique et démographique*, Bucarest, 1980; *** *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*. Actes du Colloque organisé par AIESEE, Venise, 27-30 mai 1971, Bucarest, 1975.

granițele imperiului și supunerea lor la reorganizări administrativ-teritoriale. Este cazul Bucovinei – partea de nord a Principatului Moldovei – anexată în 1774 de Imperiul Habsburgic, unde a rămas până în 1918, dar și cazul Basarabiei, anexată în 1812 de Imperiul Rus – unde a rămas până în 1918 –, transformată în gubernia Basarabia și supusă unei politici intense de modificare a structurii etnice a populației.

Aceste două cazuri, două tipuri de acțiuni politice cu efecte drastice până în zilele noastre, vor face obiectul studiului din paginile următoare.

Întregul Sud-Est european, în mod special întreaga Peninsulă Balcanică, este atins de modificările teritorial-geopolitice. Includerea tuturor statelor medievale balcanice (albanez, bulgar, sârb, grec/bizantin etc.), începând cu sfârșitul secolului al XIV-lea, în granițele administrative, militare și politice ale Imperiului Otoman a însemnat dispariția granițelor acestor state, a însemnat unificarea teritoriului într-un singur stat imperial și împărțirea lui în *kaze*, *sandjacuri* și *vilaete*², fără a ține seamă de granițele etnice și culturale. Populația creștină autohtonă nu mai este numită cu identitatea sa etnică și toate popoarele capătă un singur nume: *milet*. Este una din acțiunile cele mai dure, care a instaurat instabilitatea și insecuritatea demografică, a facilitat modificări rapide în structura culturală a populațiilor din zonă și modificări rapide în structura confesională. Instalarea bruscă, în acest spațiu total creștin și cu un procent mic de populație mozaică, până în secolul al XIV-lea, a unui număr foarte mare de musulmani (militari, clerici musulmani, administratori, civili) și ridicarea, alături de biserici creștine, a unui număr uriaș de moschei și geamii, determină o modificare semnificativă a structurii confesionale, cu impact imediat în lumea sud-est europeană. Procesul de imigrare a unor mase de populație asiatică de confesiune musulmană continuă în cele 5 veacuri de dominație otomană; la aceasta se adaugă musulmanizarea unui procent semnificativ de populație creștină balcanică. Procesul de modificare a structurii etnice și confesionale a Peninsulei Balcanice este adâncit prin golirea spațiului balcanic de populație creștină autohtonă – slavă, greacă, albaneză –, prin emigrare masivă încă din primul veac al dominației otomane, dar mai ales prin masivele emigrări din secolele XVIII-XIX.

1. MODIFICAREA STRUCTURII ETNICE ȘI CONFESIONALE A PENINSULEI BALCANICE

Nu avem date statistice pentru întreaga perioadă – secolele XIV-XIX – pentru Grecia Bulgaria, Albania, Serbia, Muntenegru, Bosnia (adică Peninsula Balcanică în întregimea ei), dar avem o excelentă monografie asupra orașului balcanic, scrisă

² Notis Botzaris, *Visions, op. cit.*, și la p. IV: *Harta sandjacurilor din Peninsula Balcanică la 1821* (pe care o reproducem și în acest volum).

de savantul bulgar Nicolai Todorov (*La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique*, AIESEE, Bucarest, 1980). Este una din cele mai solide și complexe analize asupra existenței, evoluției demografice, confesionale, sociale, economice, culturale, a orașelor balcanice între secolele XIV-XIX, adică perioada dominației otomane. În analiza statistică și procentuală a populației balcanice orășenești, Nicolai Todorov s-a folosit de o serie de statistici, recensăminte, liste fiscale și informații asupra Imperiului Otoman prezente în studii monografice și tematice³, dar și de o serie de *Liste de cadi*, *Tezkere*, *Coduri de meseriași* etc., inedite, aflate în Arhivele Bibliotecii Naționale din Sofia, Secția Orientală⁴.

„În momentul instaurării dominației otomane, spune N. Todorov, Peninsula Balcanică a cunoscut o intensă emigrație. Paralel, turci din Asia Mică au început să afluze spre Balcani. Această colonizare turcă a fost urmată și de intensificarea procesului de islamizare”⁵. Dacă folosim recensămintele turcești, trebuie să ținem cont de faptul că înregistrările se făceau doar pe criterii religioase, nu și etnice. În aceste condiții, identificarea etnică sau „națională” se poate face doar în baza numelor persoanelor înregistrate. La fel, în cea mai mare parte sunt înregistrate familii impozabile și nu persoane. Autorul ne oferă un tabel statistic privind familiile impozabile din Peninsula Balcanică, între anii 1520-1535, conform cu apartenența lor religioasă. Înregistrările sunt făcute pentru 26 de *sandjacuri*: Pașa, Smederevo, Trikkala, Kjustendil, Moree, Nicopole, Bosnia, Eubee, Ohrida, Janina, Kriușevac, Sofia, Shkodra, Silistra Vize, Vidin, Vuciterin, Prizren, Herzegovina, Zvornik, Ćirmen, Preveza, Elbasan, Galipoli, Muntenegru, Dukagjin, plus țiganii care sunt notați separat. Diferențele de procente privindu-i pe musulmani și nemusulmani între unele sandjacuri sunt mari.

În tabelul de mai jos dăm totalul populației, dar vom consemna selectiv și cifrele din câteva sandjacuri, pentru a înțelege evoluția islamizării zonei balcanice⁶.

³ Și cităm doar o parte din ele (pentru întreaga bibliografie asupra temei *orașului balcanic*, v. monografia lui N. Todorov, în special capitolele: *Villes et population citadine dans les Balkans, XVe-XVIIIe siècles*, p. 12-70; *Phisionomie démographique des villes balkaniques au XIXe siècle*, p. 316-382); O. L. Barkan, *Osmanli Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*, în „İktisat Fakültesi Mecmuası”, XV, 1953-1954, p. 237; idem, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles*, „Journal of Economic and Social History of the Orient”, I, 1957, nr. 1; Halil Inalcik, *Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i arvanid*, Ankara, 1954; T. Gökbilgin, *XV-XVI inci asirlarda Edirne ve paşa livâsi vakfilar mülkler mukataalar*, Istanbul, 1952; idem, *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti livalari, shir ve kasabarlari*, „Belletin”, XX, 1956, p. 261-285; E. Z. Karal, *Osmanli Imparatorluğunda ilk nüfus sayimi 1831. Başvekâle İstatistik um. Müd*, Ankara, 1943; N. Michov, *Naselenieto na Turcija i Bălgarija prez XVIII i XIX v.*, vol. V, Sofia, 1967.

⁴ N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 472-475; Sources: *Registres de cadi*; *Tzekere des années 60 du XIXe siècle à la section Orientale de la Bibliothèque Nationale de Sofia*; *Codes d'esnafs et d'autres codes*.

⁵ N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 55.

⁶ N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 62.

Repartiția familiilor impozabile din Peninsula Balcanică cf. cu apartenența religioasă. Perioada 1520-1535

Sandjac	Familii						
	Creștini		Musulmani		Evrei		Total
	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr
Total	814.777	81,0	186.952	18,6	4.134	0,4	1.005.863
Smederevo*	106.861	97,8	2.367	2,2	-	-	109.228
Trikkala	57.671	82,0	12.347	17,5	387	0,5	70.405
Nicopole	31.891	77,4	9.122	22,1	206	0,5	41.219
Bosnia	19.619	54,0	16.935	46,0	-	-	36.554
Ohrida	32.748	98,0	641	2,0	-	-	33.389
Shkodra	23.859	95,5	1.116	4,5	-	-	24.975
Silistra	6.615	28,0	17.295	72,2	-	-	23.910
Prizren	18.382	98,0	359	0,2	-	-	18.741
Cirmen	1.578	11,0	12.686	89,0	-	-	14.264
Muntenegru	3.446	100	-	-	-	-	346
Țigani	10.294	59,9	6.897	40,1	-	-	17.191

Cum se poate observa în acest tabel, unele zone ale Balcanilor au rezistat mult mai puternic decât altele la campania de islamizare a structurii demografice. În unele sandjacuri – ca de exemplu în Muntenegro – rezistența este totală, pe când în sandjacurile Cirmen sau Silistra, procentul de musulmanizare – la numai un veac de la instalarea dominației otomane – este extrem de crescut. Atragem atenția că cifrele nu pot fi în totalitate reale; o parte mică, din populația autohtonă creștină, s-a refugiat în locuri mai sigure – munți în principal – și deci nu a fost înregistrată, apoi populația musulmană nu este în totalitate turcică, pentru că mulți sunt musulmani de dată recentă, adică creștini musulmanizați. Deci, nici procentele de etnie și nici cele de confesiune nu sunt în totalitate reale. Ele exprimă, însă, tendințele generale în evoluția structurii etnodemografice și confesionale a Peninsulei Balcanice din primul veac al dominației otomane, tendințe de modificare a acestei structuri, atât etnice, cât și confesionale.

Lucrurile devin mai clare dacă ne referim la informațiile asupra populației urbane, mai ușor de înregistrat și despre care au rămas mai multe date.

Conform unei alte statistici care privește locuitorii orașelor, vom observa că, în secolele XV și XVI, scade populația creștină a orașelor și crește cea musulmană.

* V. N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 62. Am luat selectiv câteva sandjacuri. Atragem atenția că la Smederevo, cca 80.000 din cifra totală sunt, așa cum a consemnat Barcan, “martolos”, “voinici” și *valahi* – care joacă în sandjacul Smederevo rol paramilitar.

Număr de Orașe	Perioada	Familii						Total
		Creștini		Musulmani		Alții		
		Număr	%	Număr	%	Număr	%	
44	Sec. XV	9.680	72,99	3.577	26,71	133	1,0	13.390
84	Sec. XVI				40,09		8,8	
	Prima jumătate	24.067	51,11	18.881		4.145		47.093
29	Sec. XVI				60,93		3,0	
	A doua jumătate	9.426	36,07	15.922		785		26.133

Evident, în cifrele privindu-i pe creștini pot figura orice fel de etnii din Peninsula Balcanică, apoi la musulmani iarăși pot fi diferite etnii, din cauza musulmanizării populațiilor autohtone. Dar tendința generală de creștere a populației musulmane în orașe și de scădere a celei creștine este evidentă⁸ și se datorează, în egală măsură, atât colonizării în spațiul balcanic, cât și procesului de islamizare a populației autohtone creștine. Populația creștină va continua să existe în procente semnificative, preponderent în zonele rurale.

O mai bună observare a procesului de modificare a structurii etnice și confesionale a Peninsulei Balcanice și a popoarelor din zonă o putem face dacă mergem în secolul ultim (XIX) al dominației otomane aici. Procesul acesta adânc și sistematic, cu efecte din cele mai profunde în existența Balcanilor, a fost de mulți ani obiectul tuturor istoriografiilor naționale balcanice – grecești, bulgare, sârbe –, dar și a o serie de școli occidentale, cuprinzând cercetări parțiale, pe veacuri sau pe teritorii limitate⁹. O cercetare de amploare a fenomenului în spațiile cucerite,

⁷ N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 65.

⁸ În amănunt pentru aceste procese, v. N. Todorov, *La ville...*, op. cit. p. 67-75.

⁹ Adăugăm la cele citate până aici doar câteva, ca punct de pornire pentru întocmirea în viitor a unei bibliografii exhaustive: I. Kyrris, *L'importance sociale de la conversion (volontaire ou non) d'une section des classes dirigeantes de Chypre à l'Islam pendant les premiers siècles de l'occupation turque – fin du XVIIe s.*, Actes du Premier Congrès des Études du Sud-Est Européen, vol. III, Sofia, 1969, p. 437-462; Th. Papadopoulos, *Social and Historical data on population (1570-1881)*, Nikosia, 1965; S. Naci, *Le Pachalik de Skkodër considéré dans son développement économique et social au XVIIIe s.*, "Studia Albanica", 1966, nr. I, p. 123, 144; A. Handžić, *O islamizaciji u severoistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, "Prilozi za orijentalnu filologiju", vol. XVI-XVII, 1966-1967, p. 1-48; Strasmir Dimitrov, *Demografski otnošenija i pronikvane na isljama v zapadnite Rodopi i dolinata na Mesta prez XV-XVII v.*, "Rodopski Sbornik", I, Sofia, 1965, p. 63-114; I. Lišev, *Bălgarskijat srednovekoven grad*, Sofia, 1970; R. Stefanovici, *Bibliografia radova srednjevekovnih gradova Srbije, Zeti, Bosni i Hercegovine*, Beograd, 1963; A. Deroko, *Srednjevekovni gradovi, u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd, 1950; Z. Pljakov, *Za demografskija oblik na bălgarskija grad prez XV – sredata na XVIIv*, "Istoriceski Pregled", 1968, nr. 5, p. 29-47; B. Cvetkova, *Materijali za selišta i stroitelstvo v bălgarski zemi prez XV-XVIII v.*, "Izvestija na Instituta po gradoustroistvo i arhitektura", VII-VIII, 1955, p. 459-515; idem, *Novye dannye o hristijanah-spahijah na Balkanskom poluostrove v period tureckogo gospodstva*, "Vizantijski Vremennik", XIII, 1958, p. 184-197;

ocupate de Imperiul Otoman vreme de cinci veacuri, ar necesita cercetări de colectiv, format din oameni de știință din toate spațiile balcanice, inclusiv și mai ales din Turcia, care se află în posesia arhivelor ce privesc teritoriile administrate de Imperiu. Toate studiile, memoriile de călătorie și, în special, cartea lui Nikolai Todorov despre orașul balcanic, atunci când descriu lumea balcanică-otomană, vorbesc permanent despre, *migrație, imigrație și circulație a populației* în interiorul Imperiului Otoman și a Peninsulei Balcanice; mai ales memoriile de călătorie consemnează caracterul foarte pestriț – etnic și confesional –, în secolele XVIII-XIX¹⁰, al acestor teritorii europene înglobate în Imperiu.

Tot Nikolai Todorov ne dă, în baza unor recensăminte – din 1831 și 1851 – nu foarte precise și care înregistrează doar populația bărbătească¹¹ a Turciei europene, cum este numită Peninsula Balcanică, câteva statistici privind componența etnică dar, mai mult, confesională a vilaetelor balcanice. Aceste tabele, comparate cu cele din secolele XV-XVI, ne dau dimensiunea reală a modificărilor structurii etnodemografice a Peninsulei Balcanice pe parcursul celor 5 veacuri de dominație otomană.

Populația masculină a 5 vilaete la 1831 (Bosnia, înregistrată la 1851)¹²

Vilaet	Creștini	Musulmani	Țigani	Evrei	Armeni	Alții	Total
Dunărean	306.534	159.308	11.603	417	-	-	477.862
Adrianopole	247.666	158.249	11.298	2.128	1.787	593	421.721
Salonic	127.200	100.249	7.047	5.915	-	-	240.411
Bitolia	120.582	81.736	4.682	1.163	24	35	208.222
Bosnia	263.587	175.177	4.640	1.074	-	-	444.478
Total	1.065.569	647.719	39.270	10.697	1.811	628	1.792.694

Să luăm în considerare că sub numele de *creștini* se află numeroase etnii: greci, bulgari, sârbi, slavi sudici sau vesticii în genere, ruși, vlahi, europeni de

N. Michoff, *Naselenieto na Turcija i Bălgarija prez XVIII-XIX-ti vek*, vol. III, Sofia, 1967; St. Skendi, *Crypto-Christianity in the Balkan, Area under the Ottomans*, "Slavic Review", 1967, nr. 2, p. 226-246; F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographische-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1879*, vol. I-III, Leipzig, 1882; V. Teplov, *Materialy dlja statistiki Bolgarii, Trakii i Makedonii*, Saint Petersburg, 1877; S. A. Nikitin, *K voprosu ob ekonomičeskom oblike bolgarskogo goroda vremeni osvoboždenija ot tureckogo iga na osnove russskoj perepisi 1879g.*, în *Očerki po istorii južnih slavjan i russsko-balkanskih svjazej*, Moskva, 1970, p. 7-65; N. J. Poljzov, *Essai sur l'émigration grecque*, în *Étude Démographique, Économique et Social*, Paris, V, 1947; A. Margos, *Izčeznata armenska kolonija v grad Provadija*, "Izvestija na Varnenskoto arheologiceskoto družestvo", vol. XVI, Varna 1963, p. 93-102; Maria Todorova (*Imagining the Balkans*, Oxford, 1997), *Balkanii și Balcanismul*, Ed. Humanitas, București, 2000.

¹⁰ Larry Wolff, (*Inventing Eastern Europe. The Map of Civilisation on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, 1994), *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în epoca Luminilor*, Ed. Humanitas, București, 2000 (și bibliografia lucrării).

¹¹ Luate de N. Todorov (*La ville...*, op. cit., p. 317-318) din publicația lui E. Z. Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayıms 1831 Başvekâlet İstatistik um Müd*, Ankara, 1943.

¹² N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 317.

diferite etnii, cum, sub numele de *musulmani* se află, la fel, diferite etnii: turci, bulgari, sârbi, albanezi, vlahi, greci etc.

Din punctul de vedere al procentelor, în Vilaetul Dunărean – 64% *sunt creștini*, 33% *musulmani*; la Salonic – 52% *creștini*, 41% *musulmani*; Adrianopole – 58% *creștini*, 37% *musulmani*; Bitolia – 57% *creștini*, 39% *musulmani*; Bosnia (în anul 1851) – 59% *creștini*, 39% *musulmani*.

Să ne amintim că, în secolul XV, procentul creștinilor era de 72%. Ori, în secolul al XIX-lea, el se apropie de o medie de 55%, cel puțin în ceea ce privește populația orășenească.

La 1821 și la 1828, înainte de formarea statului, în Grecia continentală, Peloponez și în Insule avem: la 1821, din 753.400 de locuitori – 741.950 sunt *creștini* și doar 11.450 sunt *musulmani*; la 1828, din 938.765 de locuitori – 875.150 sunt *creștini* și 63.615 *musulmani*. Se presupune că la această statistică a existat un deficit de circa 185.365 persoane; erau grecii masacrați în timpul războaielor¹³, iar o parte erau turcii care emigraseră în masă în interiorul Imperiului.

Recensăminte din anii 1873-1874 în diferite sandjacuri sau zone ale Peninsulei Balcanice ne dau o altă imagine, mai realistă:

În sandjacurile Plovdiv, Adrianopole, Sliven, Galipoli, Tekfurdağ¹⁴ (din teritoriile propriu-zis bulgare) – la 1872-1873 – populația *creștină* reprezintă între 57 și 63% iar cea *musulmană* între 30 și 40%.

În Vilaetul Dunărean – Tuna Vilaet¹⁵ – (sandjacurile: Ruse, Vidin, Târnovo, Tulcea, Varna, Sofia – tot teritorii bulgare), la 1873-1874, avem: *familii musulmane*: între 19 și 60%, *populație musulmană*: între 19 și 73%, *familii nemusulmane*: între 21 și 77%, *populație nemusulmană*: între 22 și 80%.

În anii 1873-1874, în Vilaetul Bosnia¹⁶ (sandjacurile: Herzegovina, Banja Luka, Novi Pazar, Bihać, Travnik, Zvornik, Saraevo), populația *musulmană* este între 33 și 63%, cea *ortodoxă* între 27 și 50%, populația *catolică* 12%, *evreii* 0,2%, iar *țiganii* circa 1%.

Populația Serbiei se mișcă, între anii 1833 – 1868, în felul următor:

La 1833	avem	673.632 <i>creștini</i>	și	4.560 <i>necreștini</i>
La 1860	avem	1.103.621 <i>creștini</i>	și	7.090 <i>necreștini</i>
La 1868	avem	1.247.843 <i>creștini</i>	și	6.660 <i>necreștini</i> ¹⁷

Procentul de necreștini în Serbia este foarte mic: 0,5%. Serbia, spre deosebire de Bosnia și Herțegovina, reușește să-și păstreze o majoritate etnică și confesională confortabilă, de 99%, pe când celelalte două ajung la 50% populație musulmană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Statisticile, minime totuși, pe care le-am luat aici în atenție, ne arată că între veacurile XV și XIX populația Peninsulei Balcanice a crescut, creștere naturală; crește numărul creștinilor (și, evident, al etniilor creștine, autohtone), cât și cel al

¹³ N. Todorov, *La ville...*, op. cit., p. 333.

¹⁴ *Ibidem*, p. 331.

¹⁵ *Ibidem*, p. 330.

¹⁶ *Ibidem*, p. 330.

¹⁷ *Ibidem*, p. 337; v. pentru populația Serbiei, Greciei, Bulgariei în secolul al XIX-lea statistici amănunțite prezentate de N. Todorov, în *La ville...*, op. cit., p. 330-382.

musulmanilor (cum și numărul etniilor musulmane sau musulmanizate). Dar trebuie să observăm în același timp că echilibrul demografic și confesional este modificat. Numărul musulmanilor crește de la 19-20% în secolul al XV-lea, până la 50% în secolele XVIII și XIX, iar în unele locuri până la 70%. Faptul se datorează migrației (spre interiorul Peninsulei Balcanice) populațiilor din Asia și emigrației din Peninsula Balcanică a autohtonilor creștini spre afara Imperiului, mai ales spre nord și vest apoi și spre estul Europei – creștine, se datorează și periodicelor măceluri ale populației autohtone din timpul războaielor.

Ocuparea Peninsulei Balcanice declanșează procesul de emigrație și de modificare a structurii *etnodemografice* și *etnoconfesionale*. Creștinii și musulmanii sunt în genere de etnii și rase diferite, dar în același timp avem și un procent semnificativ de slavi și albanezi, chiar și greci – islamizat. Se creează astfel, pe lângă *enclavele etnice* în mijlocul populației majoritare autohtone, și *enclave confesionale* (Bosnia, Albania, Kosovo, dar și Bulgaria-pomacii-populație bulgară islamizată, căreia, în secolul XX, anii '70, conducerea comunistă a Bulgariei a început să-i schimbe numele, slavizându-l. Aceasta reprezintă un alt proces de distrugere a identității, care a provocat o migrație spre Turcia a mii de oameni). Aceste enclave se manifestă puternic și se acționează puternic asupra lor în perioada refacerii statelor balcanice, în secolul al XIX-lea, când încep să fie numite minorități, naționale sau confesionale, iar soarta lor este discutată în timpul tratatelor de pace (Congresul de la Berlin, spre exemplu, din 1878, când se cere României și Serbiei includerea în legislație a drepturilor acestor minorități, condiție de a li se recunoaște lor independența). În secolul XX, ele devin zone de conflict. Și suntem martorii acestor evenimente.

În plus, după formarea statelor balcanice moderne – secolul XIX – începe un proces invers, de "purificare" a zonei: pe de o parte, populația turcă se retrage, emigrează spre partea asiatică a Imperiului Otoman, sau doar parte din musulmani se retrag din Balcani, iar pe de alta, multe "emigrații", populație creștină slavă și greacă trăită în diaspora în diferitele părți ale Europei, mai ales în România, se retrage în patria mamă, devenită stat. Se întorc în Grecia, Bulgaria, Serbia (mai târziu și Albania). Astfel, alte milioane de oameni intră în mișcare în diferite direcții ale Peninsulei Balcanice¹⁸. Echilibrul demografic și confesional se modifică din nou dar păstrează în peninsulă multe motive de conflicte interetnice, interstatale, interconfesionale – și așa aminti numai războaiele balcanice (1912, 1913) – iar după 1990, războiul Bosniei, insurecțiile Kosovo și declararea independenței unilaterale a acesteia, războiul Moldova – Transnistria și declararea independenței unilaterale a acesteia din urmă, nerecunoscută, de data aceasta, de nimeni.

În afară de schimbarea structurilor etnodemografice și etnoconfesionale pe parcursul secolelor XV-XIX, în afară de fenomenul de emigrație sau colonizare, în Peninsula Balcanică se formează o societate pestriță, multiethnică, multiconfesională, fără delimitări culturale. Acest tip de societate a frânat evoluția *identităților etnice colective* vreme îndelungată, nu însă și conștiința identității confesionale, care, pe parcursul veacurilor, a salvat și identitatea etnică; în plus, cu ajutorul Rusiei și

¹⁸ V. și Maria Todorova, *Balcanii...*, op. cit., p. 272.

catolicismului a evoluat de la defensivă spre ofensivă la sfârșitul secolul al XVIII-lea și în secolul XIX. Această situație, pe lângă alte urmări, a blocat pe termen lung dezvoltarea limbilor de cultură "naționale" și limbilor de cult "naționale". În Peninsula Balcanică, limbile de cult ale creștinilor au fost vechea slavă bisericească și greaca; din cauza Patriarhiei de la Constantinopol, Europa înregistrează ortodoxismul sau pravoslavnicii ca religie "greacă" (Griechische Confession sau Griechisch-Katolisch, în cazul uniților, care și aici este numită greco-catolică), lucru ce a blocat apariția și evoluția multor instituții, mai ales culturale, în limbile naționale sau limbile vii ale popoarelor majoritare balcanice. Și a mai blocat multe alte evoluții, declanșând altele, păguboase pentru lumea balcanică. Dar nu aceasta este tema studiului nostru¹⁹, ci doar ilustrarea fenomenului declanșat în Sud-Estul european cu cinci veacuri în urmă, anume procesul de modificare accentuată a structurii etnodemografice și etnoconfesionale a unui spațiu extins din Europa.

2. MODIFICAREA STRUCTURII ETNODEMOGRAFICE A BASARABIEI ÎN SECOLUL AL XIX-LEA (1794-1894)*

A doua jumătate a secolului al XVIII-lea și tot secolul al XIX-lea sunt marcate în Sud-Estul european de două fenomene sau procese de proporții care au provocat mari modificări, atât în structura geopolitică, cât și în structura etnodemografică, confesională, socială și culturală a spațiului, cu urmări esențiale în mentalul colectivităților umane din zonă și mai ales în conștiința lor identitară. Cele două fenomene sunt:

a) redistribuirea unor teritorii între cele trei mari imperii care dominau în Sud-Est Europa – Otoman, Habsburgic și Rus;

b) mutarea unor colectivități uriașe de populație între cele trei imperii prin acțiuni și politici militare sau civile de *emigrație*, *imigrație* sau, altfel spus, *mutarea forțată* a acestor colectivități.

Parte a Principatului Moldovei, Basarabia, și mai ales Sudul ei, cunoscut în hărțile militar-administrative și în istoriografie ca *Bugeag*, a fost pe întreg parcursul secolului al XIX-lea (și chiar în veacul XX) obiectul și spațiul de acțiune al ambelor fenomene amintite mai sus. Din punctul acesta de vedere, Basarabia a devenit până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea un spațiu restrâns, cu un nivel crescut de multiethnicitate, un spațiu populat de foarte mulți imigranți, un spațiu cosmopolit care a ridicat tot atâtea probleme de natură juridică, câte de natură legislativă, economică, culturală. Basarabia, cu restrângere în special la Bugeag, va fi cazul predilect al analizelor noastre privind modificările

¹⁹ Pe această temă este o bibliografie uriașă în fiecare țară din Peninsula Balcanică, imposibil de citat, chiar sub formă foarte selectivă.

* 1794 - ultimul război al Ecaterinei a II-a, căderea cetății Ismailului, începutul ocupării Basarabiei de către Rusia și începutul populării Bugeagului cu populații alogene; 1894 – încheierea *Recensământului populației Imperiului Rus* și publicarea celor 87 volume de statistici rezultate din el; v. *Pervaija vseobșeaiaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii*, vol. 87, Sankt-Petersburg, 1895-1898.

etnodemografice, etnoconfesionale, sociale, culturale, de mentalitate, identitare – ca urmare a mutărilor geopolitice și de populație.

Să ne oprim puțin asupra ambelor fenomene în Sud-Est Europa și a prezenței lor în existența Basarabiei.

Ambele fenomene, deși existau latent ca mentalitate în spațiul celor trei imperii: Otoman, Rus și Habsburgic, se vor declanșa mai evident odată cu Războaiele ruso-turce din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, durând până la 1877-1878 (Congresul de pace de la Berlin). Adică, atâta vreme cât întreg Sud-Estul european se află sub administrație politică și militară otomană, sau doar sub suzeranitatea Porții, iar teritoriile sale reprezentau monedă de schimb în tratativele de pace, deci puteau fi oferite unui alt Imperiu. Sau, în alte situații, teritorii care, pe parcursul secolului al XIX-lea, ies de sub administrația otomană și intră în granițele noilor state balcanice create sau devenite independente (cazul Greciei, Serbiei, Bulgariei și României)²⁰.

Mutările geopolitice, în spațiul Moldovei (cu Basarabia încă în granițele ei), debutează la 1774 cu luarea Nordului Moldovei – Bucovina – de către Imperiul Habsburgic²¹; urmează, între 1806-1812, războiul ruso-turc, care se încheie cu Pacea de la București (1812) și trecerea întregii Basarabii în granițele Imperiului Rus; în 1856, după Războiul Crimeii, la Conferința de pace de la Paris, o parte din Sudul Basarabiei (trei județe – Ismail, Cahul, Bolgrad) este restituit Moldovei (Principatelor Unite Române); urmează Războiul ruso-româno-turc din 1877-1878, încheiat cu Congresul de la Berlin, când cele trei județe sunt luate României și din nou trecute în granițele Imperiului Rus. În schimb, Dobrogea de Nord, (aflată până atunci în granițele Imperiului Otoman) este trecută în granițele României. În același an se înființează Principatul autonom Bulgaria, la sudul Dunării, care, din 1885 se va uni cu Tracia (rămasă până atunci sub administrație otomană)²².

Toate aceste "mutări" de teritorii, cu populație autohtonă etnic majoritară, dintr-un imperiu în altul, au provocat în momentul evenimentului și pe parcursul deceniilor care au urmat modificări profunde în mentalul colectiv, în relația individ

²⁰ Bibliografia fenomenului este atât de mare încât ar constitui un volum de sine stătător și nu acesta este interesul studiului nostru. De aceea ne vom limita a cita pe parcursul studiului câteva monografii care cuprind ele însele capitole întregi de bibliografie, mai mult sau mai puțin completă; v. Zamfir Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea*, București, 1899, și în special p. 769-785; *Bibliografia Basarabiei*; idem, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, București, 1904; Veselin Traikov, Nikolai Jecev, *Bălgarskata emigratzija v Rumanija XIV-vek – 1878*, Sofia, 1986; C. N. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1856)*, Ed. Academiei, București, 1970; idem, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878)*, Ed. Academiei, București, 1979; Wilhelmus Petrus van Meurs, *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă*, Chișinău, 1996, în special p. 453-507; Luminița Fassel, *Das deutsche Schulwesen in Bessarabien, 1812-1940*, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, München, 2000, în special p. 187-205; C. Uhlig, *Die Bessarabische Frage. Eine geopolitische Betrachtung*, Breslau, 1926.

²¹ Cum cea de-a treia parte a acestui studiu va privi Bucovina, cităm aici doar două volume: *General Splény's Beschreibung der Bukowina, 1775*, în *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, ed. bilingvă de acad. Radu Grigorovici, Ed. Academiei Române, București, 1998, în special p. 10-278.

²² BAN, *Istorija na Bălgarija*, vol. VII, Sofia, 1991.

– stat, în relația comunități etnice – stat, în legislația statului (care a luat teritoriul), în jurisdicția privind noua populație, proprietățile și domeniile intrate în Imperiu, statutul civic și politic al noii populații, relația populației autohtone cu restul populației imperiului – și mai ales s-au produs modificări în conștiința populației autohtone care, din populație majoritară în statul de origine, devine populație minoritară cu statut similar în noua structură statală.

Aceste aspecte și modificări profunde, intervenite prin simpla transferare geopolitică, sunt întărite și mai energic de celălalt proces, activat prin politica imperială: mutarea (sau împingerea lor spre emigrare) din teritoriile anexate a mari colectivități umane autohtone și, invers, aducerea din alte spații a mari colectivități, diferite (etnic, lingvistic, cultural, confesional, ades) de populația autohtonă. Este vorba de marile valuri de migrație din Sud-Estul Europei (dar și din alte spații, cum vom vedea) spre Nordul Dunării și mai ales spre Bugeagul Basarabiei.

Fenomenul *Migrației – Emigrației-Imigrației-Refugiului – Mutării populației* (dintr-un Imperiu în altul, dintr-un Stat în altul, dintr-un spațiu în altul) are o istorie îndelungată și o *tradiție* complexă, atât ca *motivații* ale apariției și perpetuării fenomenului ca o dimensiune continuă a lumii europene, cât și ca *spațiu* de mișcare a *populațiilor, etniilor, confesiunilor*; la fel de complexă și importantă este și *tipologia și instituționalizarea* fenomenului. Complexitatea crescândă a fenomenului în raport cu modificările sociale, economice, politice și ideologice în spațiile *din* și *în* care se migrează impun o cercetare interdisciplinară, cu analize din perspectiva mai multor domenii academice: istorie, geografie istorică, demografie, etnodemografie, statistică, sociologie, istorie socială, instituțională, economică, culturală, confesională, a mentalităților, etnolingvistică etc. În primul studiu din volum am detaliat toate aspectele legate de fenomen, așa că nu vom mai insista și aici. Vom rememora pe scurt doar cauzele și spațiile din care se *emigrează* și se *imigrează*.

Emigrația – valurile de emigrație – ca fenomen în sine apare mai ales la granițele Europei cu Asia, la granița lumii creștine cu lumea musulmană, în momentul când aceasta din urmă invadează Europa. Curentul populației europene creștine se îndreaptă, ca și astăzi, în principal spre Nordul Dunării și spre Europa Centrală. Fenomenul *Emigrației și Imigrației* a apărut spontan la sfârșitul secolului al XIV-lea în Sud-Estul european, în momentul invaziei otomane, și va dura – cu cauzele provocate de ea, la care se vor adăuga și altele – până la începutul secolului XX (ultimul val – cel al armenilor, în 1915, de după Musa Dag – fiind tot din spațiul asiatic musulman spre spațiul european creștin), adică atâta vreme cât există Imperiul Otoman. Spațiul Imperiului Otoman va rămâne până în secolul XX furnizorul principal de emigrație.

Emigrația ca fenomen – în masă și în valuri – pornește în principal din spațiul ocupat, începând din secolul al XIV-lea, dinspre Imperiul Otoman spre Europa sud-estică și lumea bizantină din Asia Mică: Imperiul Bizantin, Țările Bulgar și Sârb, statele medievale – albanez, muntenegrean; populația creștină din aceste zone se refugiază la Nord de Dunăre, Est, Vest și Central-Europa. Apare tot spontan un uriaș val de *Imigrație* în Principatele Române, Rusia, Imperiul Habsburgic, Italia. Cu timpul se vor adăuga spații noi de emigrare și imigrare în cadrul celor trei imperii (Otoman, Rus și Habsburgic), începând mai ales de la

sfârșitul secolului al XVIII-lea și debutul secolului XIX: emigrează greci, bulgari, albanezi din Imperiul Otoman către Nordul Dunării. Apoi, populație turco-tătară musulmană din Bugeag (încorporat, după 1812, Imperiului Rus) e mutată cu forță în Imperiul Otoman (în teritoriile bulgare), dar și în Crimeea; populație evreiască (de rit mozaic) din Rusia și Galiția afluează spre Moldova, Transilvania, Ungaria; populație poloneză catolică din spațiul Imperiului Rus merge spre Franța, România, Imperiul Habsburgic, Imperiul Otoman etc. Mai avem, în secolul al XIX-lea, migrarea a mii de tineri (creștini și mozaici), din întreg spațiul sud-est european, spre universitățile europene (catolice și protestante) – austriece, italiene, franceze, germane.

O altă dimensiune și cauză – cu motivații înnoite – apar din secolul al XVIII-lea, odată cu pătrunderea ofensivă a Imperiului Rus pe scena politică europeană și cu declanșarea seriei de războaie ruso-turce: 1774, 1784, 1792-1795, 1806-1812, 1828-1829, 1854, 1878. Politica Imperiului Rus provoacă mari valuri de emigrație în masă din Imperiul Otoman spre Nordul Dunării până în Bugeag și Sudul Rusiei. Intenția politică este aceea de golire a teritoriilor otomane de populația creștină slavă și popularea teritoriilor de la nord de Dunăre (Bugeagul de unde fuseseră alungați tătarii între 1792-1805 și trimiși în Imperiul Otoman) și nord de Marea Neagră; populației emigrate i s-au acordat o serie de privilegii (ceea ce a întărit fluxul emigrației) economice, financiare, administrative, pământ în folosință și apoi în proprietate; au fost organizați în comune etnice compacte – *colonii*, cu legiferarea statului de *colonist*, care le conferea o suită de drepturi și privilegii în comparație cu restul populației. Rezultatele acestei politici au fost, în primul rând, periculoase pentru teritoriile părăsite: schimbarea structurii etnoconfesionale a teritoriilor din Sud-Estul european (mai ales a Bulgariei și a insulelor grecești), permanent răsculate pe parcursul secolul al XIX-lea; pericolul a fost, de altfel, semnalat de unii lideri din zonă, care au protestat contra acestei politici²³.

Răscoalele din Insulele grecești, din teritoriile slave ale Sud-Estului au provocat, la rândul lor, alte valuri de emigrații. *Persecuția politică* a mișcărilor de emancipare națională în secolul al XIX-lea va fi una din cauzele emigrării individuale sau în grup; așa apare *emigrația politică* și *intelectuală* și instituția *azilului politic* (*Constituția* din 1866 a României cuprinde, la art. 11, dreptul de azil politic și interdicția extrădării politice). Subdezvoltarea economică menținută de sistemul feudal otoman de administrație va fi cauza unei emigrări în masă sau individuale, mai ales a meșteșugarilor, negustorilor, crescătorilor de vite, agricultorilor. Iar sistemele de învățământ înapoiate vor produce o serioasă migrare a mii și mii de tineri – nu numai din Imperiul Otoman, ci și din Imperiul Rus – spre universitățile europene – Franța, Elveția, Germania, Belgia, Italia, Austria.

Din Imperiul Rus emigrația începe în secolul al XVIII-lea, dar mai ales în secolul al XIX-lea. Pe urmele armatelor rusești spre Vest vin și evreii – victime ale pogromurilor din Rusia; tot de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și început de secol XIX sunt expulzați din spațiul Bugeagului (ocupat de armatele rusești) tătarii; tot

²³ G. Stoikov Rakovski, *Preselenie v Rusija ili ruskata ubiistvena politika za bălgarite*, București, 1861, p. 15.

de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după ocuparea Bucovinei de către Imperiul Habsburgic, emigrează – din motive economice și identitare – spre Moldova evreii din Galiția și Bucovina austriacă; la începutul secolului al XIX-lea, Rusia aduce populație germană din Polonia, în Bugeag; în 1834, un mic val de emigranți germani (din Germania) atrași de politica rusească ajung în Bugeag; răscoalele poloneze de la 1830 și 1863 se termină cu masacre și emigrație masivă poloneză spre afara Imperiului Rus; mulți polonezi ajung să fie deportați în Siberia; represiunea politică din Rusia va provoca, în secolul al XIX-lea, mari emigrații politice și intelectuale rusești spre vest: nihiliști, social-democrați, intelectuali și aristocrați opozanți ai țarului etc.

Din Vestul Europei avem, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, o mică emigrație individuală – profesională sau politică – spre Țările Române și Rusia.

Politici de strămutare a populațiilor practică toate cele trei Imperii: Otoman, Rus, Habsburgic.

Imperiul Otoman practică mutări de populații în interiorul imperiului, amestecând populația slavă, greacă, albaneză cu populație musulmană turcică; se opune ades, însă, emigrării în afara imperiului; ades va accepta – instituționalizat – plecarea mâinii de lucru din imperiu către spațiile rusești.

O politică intensă și agresivă de mutare a populațiilor, începând cu secolul al XVIII-lea, practică Imperiul Rus. La 1751, Rusia lansează primul Apel de chemare a populației din Croația și Serbia către zona graniței rusă-polone; se duc tratative cu Imperiul Habsburgic, care acceptă, cu Imperiul Otoman, care refuză și protestează. Rusia oferă privilegii, facilități fiscale, pământ, scutirea de serviciul militar a celor chemați să emigreze. Așa va proceda pe tot parcursul secolului al XIX-lea, până la 1878, mai ales față de populația bulgară și germană și va legisla prin ucaze și legi special toate aceste promisiuni.

Politică de primire a emigranților din Imperiul Otoman practică și România; populația venită din spațiile balcanice grecești, bulgare, albaneze aduce energie și sute de meșteșuguri, forță de muncă, inițiativă. Imigranții se vor bucura de o serie de privilegii fiscale, economice, de drepturi cetățenești, de dreptul la cultură și cult în limba maternă, de azil și sprijin politic. Nu aceleași facilități va acorda România miilor de emigranți evrei – veniți masiv, în valuri, din Galiția și Rusia (până târziu, nu le va acorda cetățenie); mult mai binevoitoare va fi față de bogații evrei sepharzi veniți din Imperiul Otoman; la fel, România va fi foarte binevoitoare față de emigranții din Europa Centrală și de Vest, acea emigrație profesională cu serios impact în modernizarea spațiului românesc.

Politică de strămutare de populații din Imperiul Otoman practică și Imperiul Habsburgic; încă din secolul al XVIII-lea, acordă privilegii bulgarilor catolici emigrați în Țara Românească și-i strămută în Banat.

Politicile de strămutare a populației practicate de cele trei imperii și de statele românești sunt însoțite de fenomene specifice, cum și de instituții create din mers, funcționând desigur diferit, în diferite state. Aceste politici produc modificări profunde, de natură demografică, demoetnică și etnoconfesională, în planul mentalităților și în acela al identității. Se acordă privilegii economice, materiale,

fiscale, se acordă refugiu politic, se acordă dreptul de practică a profesiilor, drept de comerț, de întemeiere de firme, bănci, agenții comerciale, ateliere, magazine, drept de folosință a pământului, drept de proprietate asupra pământului, drept la cultură, învățământ și biserică în limba maternă, drept de asociere, libertatea călătoriei în străinătate, libertatea studiului în străinătate etc.

Aceste procese și fenomene au pus în circulație, prin emigrare, imigrare, mutare și strămutare, numai în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în secolul XIX, în cadrul celor trei imperii, câteva milioane de persoane. Rezultatele au fost modificări profunde, ades radicale, în structura demografică, etnică, lingvistică, confesională, economică, în structura profesională și în mentalul colectiv și individual al întregii zone sud-est europene²⁴, dar totdeauna au fost un factor de progres cultural și mental.

Să nu uităm, însă, că în absolut toate cazurile avem de-a face cu populații traumatizate de frică și sentiment de insecuritate și care au trecut prin mari drame, mari tragedii. Așezarea în noile spații nu a fost niciodată netedă.

*
* *

Spuneam la început că Basarabia – mai ales Sudul ei cunoscut și sub numele de Bugeag – a fost pe parcursul secolelor XIX și XX obiectul și spațiul de acțiune al ambelor fenomene analizate de noi; adică a fost un *teritoriu mutat* de câteva ori

²⁴ Pentru toate aceste fenomene și probleme există o uriașă *Bibliografie* în istoriografia europeană; nu avem posibilitatea, într-un studiu, să o marcăm și vom cita doar selectiv, mai ales volume de sinteză care oferă ele însele bibliografia fenomenelor; în afară de operele citate la nota 1 (capitolul I, din prezentul volum), ale lui Zamfir Arbore, C. N. Velichi, Veselin Traikov și Nikolai Jecev, L. Fassel, Van Meurs, mai facem trimitere și la: André Anselme, *La colonie suisse de Chabag (Bessarabie). Notice historique 1822-1922*, Cetatea Albă, 1925; Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea cu specială privire la coloniile bulgărești din aceste regiuni*, în "Analele Dobrogei", Cernăuți, 1929, an X, p. 1-66; Lya Benjamin, *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002; A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et Jassy et leur professeurs*, Thessaloniki, 1974; N. S. Derjavin, *Bolgarskie kolonii v Rossii*, în SbNUK, Sofia, 1914; C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, Ed. Omonia, București, 1996; E. Hadjinikolova, *Bălgarskite preselnitzi v jujnite oblasti na Rusija. 1856-1877*, Sofia, 1987; J. Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, Berlin, 1980; I. Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russisch Kulturgemeinschaft*, Stuttgart, 1986; C. Iancu, *Les Juifs en Roumanie, 1866-1919. De l'exclusion à l'émancipation*, Aix-en-Provence, 1974, ed. II, Ed. Hasefer, București, 1996; ISSEE, *** *Intelctuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX*, Ed. Academiei, București, 1984; N. Jecev, *Bukurești – kulturno središte na bălgarite prez Văzrajdanje*, Sofia, 1991; B. Jelavich, *History of the Balkans: vol. I, Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, New York, 1983; idem, *The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces*, în "Slavonic and East European Review", vol. 33, nr. 81, iunie 1955, p. 396-413; I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923; ed. II, Humanitas, București, 1991; G. G. Pisarevski, *Iz istorija inostrannoi kolonizatzii v Rossii v 18.veka*, Moskva, 1909; L. Rotman, *Școala israelito-română (1851-1914)*, Ed. Hasefer, București, 1999; A. Skalkovski, *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiskom kraje*, Odessa, 1948; H. D. Siruni, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, 1944; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska Inteligentzija v Rumânija prez XIX-ti vek*, BAN, Sofia, 1982; idem, *Bălgarskite ucilišta v Rumânija prez XIX-ti vek*, BAN, Sofia, 1999.

cu populație cu tot, sub administrația unui Imperiu/Stat sau altul – Otoman, Rus și Român Apoi, a fost spațiul care a suportat intens – prin acțiuni și politici militare sau civile – fenomenul de *emigrație*, *imigrație* sau *mutare forțată* a mari colectivități umane. Din acest punct de vedere, Basarabia a devenit – între sfârșitul secolului al XVIII-lea și sfârșitul secolului al XIX-lea (adică într-un veac) – un spațiu restrâns, cu un nivel crescut de multietnicitate, un spațiu cosmopolit, populat de foarte mulți imigranți și care a ridicat tot atâtea probleme de natură juridică, legislativă, economică, culturală, de mentalitate. A fost din această cauză și spațiul unor permanente nemulțumiri sociale, dar și de natură identitară. A fost spațiul în care, în diferite perioade, nu se mai putea vorbi de populație majoritară, ci doar de minorități. Din acest punct de vedere, a devenit dintr-un teritoriu cu identitate de stat (românească) un teritoriu fără identitate de țară.

Principatul Moldovei se afla, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la intersecția a trei imperii: Rus, Habsburgic și Otoman (sub a căror suzeranitate sau protectorat temporar s-a aflat). Și a fost ținta politicii de anexare a acestor imperii, mai ales a celui Rus. Bucovina și acea parte a Moldovei care s-a numit mai târziu Basarabia, au și fost anexate de Imperiul Habsburgic (la 1774) și Rus (la 1812). Deși Principatele Române au fost ținta multor emigrații din Peninsula Balcanică și chiar din Europa centrală, Basarabia nu a fost până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea un spațiu frecventat de emigranți. Nu a prezentat interes, sau era un spațiu nesigur. Populația majoritară era românească (moldoveni), iar Sudul (Bugeagul) era populat – în înțelegere cu principii români – de tătari, protejați și de cetățile militare otomane de pe Dunăre. Se pare că erau în jur de 25.000 de tătari, crescători de animale. În Basarabia apăreau fugari de prin imperiile din jur, dar era vorba despre cifre minuscule, care nu modificau cu nimic echilibrul demografic al zonei și nici relațiile cu statul.

Și brusc, în ritm accelerat și destul de masiv, încep mutările de populații. Mai ales din Imperiul Otoman către Bugeag și sudul Imperiului Rus. Procesul este deschis de războaiele ruso-turce: între 1769-1774 și până în 1878 (când se va instaura o oarecare stabilitate geopolitică în zonă, care și marchează primele modificări de natură etnică și confesională).

Ce a existat ca populație până la 1800 în Basarabia? Și ce modificări intervin în secolul XIX? Vom încerca cu cifre și statistici să dăm o imagine sintetică.

Între 1769 și 1792 (anul războiului ruso-turc și al căderii cetății turce a Ismailului), în Basarabia²⁵ existau – aproximativ – în procent de 90%: *români moldoveni* și în procent de 10%: *ruteni*, *ucraineni* (autohtoni), *cazaci*, *rascolnici*, *brodnici* (fugiți din Imperiul Rus din cauza persecuțiilor), un număr mic de *greci* (naturalizați prin căsătoriile cu români) și, în Bugeag, circa 25.000 de *tătari nomazi* care circulau între Crimeea și Sudul Basarabiei. La 1770 pleacă în jur de 12.000 de tătari, în 1792 alt grup este gonit de armatele ruse. La 1805, în jur de 5.000 de tătari – ultimii – sunt goniți de armatele ruse în Crimeea și în Imperiul Otoman. Tătarii

²⁵ Informații luate din: Zamfir Arbore, *Basarabia în sec. al XIX-lea*, op. cit., p. 92-94 și mai departe.

dispar de pe harta Basarabiei la 1806. Dar de la această dată încep marile valuri de emigrație, din Imperiul Otoman mai ales, spre Basarabia, și mai ales spre Sudul ei, în Bugeag.

Între 1769 și 1791 vin în Basarabia câteva sute de familii de bulgari care se așează în zonele Cetatea Albă (Akerman), Ismail, Chilia, Reni. La 1791-1792, cu voia Principelui Moldovei, vine alt val de băjenari bulgari care se așează în satele părăsite de tătari. Valurile de emigranți bulgari vor fi succesive și mari după 1806, când încep să fie aduse prin politica de imigrare a Imperiului Rus. Bulgarii vor constitui în Bugeag cea mai mare comunitate de emigranți – coloniști până la 1878. La 1890 existau 43 de colonii bulgare cu o populație de circa 105.000 persoane, care posedau proprietăți funciare de peste 283.386 *deseatine* de pământ²⁶. La 1809 (perioada războiului ruso-turc 1806-1812) este adus un nou val de emigranți bulgari în Bugeag. Se adaugă eretici sârbi și rascolnici ruși. Anul 1809 aduce circa 24.000 de persoane. Până la 1812 erau în zona Cetatea Albă, Ismail, Reni, Chilia circa 2.800 familii de bulgari²⁷. Noii imigranți sunt numiți de cei vechi – ”bulgari noi”. La 1819, în Bugeag sunt 4.512 de familii de bulgari, circa 24.000 de persoane. La 1821 avem 6.391 familii de bulgari, cu 32.000 persoane; numărul lor va crește cu circa 240 de familii pornite dinspre Chișinău și așezate în Bugeag și cu valul de emigrație din 1828-1829. Imperiul rus mai oferă în această perioadă emigrației circa 511.000 *deseatine* de pământ. În această vreme, la 1829, circa 3.000 de familii fug din cauza ciumei înapoi în Imperiul Otoman. În acest ritm avem la 1835 un număr de 9.641 familii bulgare așezate în 43 de sate-colonii în Bugeag. În numărul lor sunt înglobați de administrația rusă și găgăuzii. Cu numele lor, găgăuzii vor apare în statistici mai târziu. La 1897 avem 102.000 de bulgari, aproape numai în Bugeag.

În 1829, se întorc în Basarabia de sus o parte din românii fugiți (circa 4.000 de familii) în 1817 din cauza administrației ruse²⁸.

Pe parcursul primei jumătăți de secol XIX vin în Basarabia emigranți greci din Arhipelag, fugiți după războaiele antiotomane. Numărul este mic²⁹.

Tot la începutul secolului al XIX-lea începe colonizarea germană³⁰ în Bugeag. Imperiul Rus a practicat o politică ofensivă de aducere a germanilor în

²⁶ *Ibidem*, p. 195; v. la p. 196 –197: lista coloniilor bulgare cu numărul gospodăriilor și numărul locuitorilor; Z. Arbore a studiat acte și recensăminte militare și civile rusești și de aceea folosește terminologie administrativă rusă.

²⁷ Z. Arbore, *op. cit.*, p. 105-107.

²⁸ *Ibidem*, p. 96.

²⁹ Z. Arbore (*ibidem*, p. 102) consemnează la 1861 circa 2.000 de greci în Bugeag: boieri, comercianți, proprietari funciari.

³⁰ Ute Schmidt, *Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute)*, Böhlau Verlag Köln, 2006; idem, *Bessarabie. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Kulturforum, Potsdam, 2007; Luminița Fassel, *op. cit.*; Z. Arbore, *op. cit.*

Basarabia. Le-a acordat chiar privilegii mai mari decât celorlalte emigrații³¹. În 1814, guvernul rus aduce din Ducatul Varșoviei 1.295 de familii germane (1.174 luterane, 121 catolice) și întemeiază 7 colonii³². La 1816, aduce al doilea val de germani și întemeiază 4 colonii³³; la 1817 este întemeiată o nouă colonie – *Toplița* – cu 96 familii germane³⁴. La 1833, Țarul Nicolae I invită germani din Regatul Württemberg și din Ducatul Varșoviei spre Bugeag și aceștia vin în câteva valuri întemeind încă 6 colonii³⁵. La 1861, populația germană era de 24.159 locuitori în 24 de colonii. Administrația lor centrală era la Tarutino. În 1897 sunt 60.000 de germani, în 1938 sunt 88.000 de germani. În 1941, prin Pactul Ribbentrop – Molotov dispar și germanii din Basarabia (mutați forțat de Hitler în Polonia și apoi în Germania)³⁶.

O emigrație foarte mică numeric sunt elvețienii. Apar în Basarabia în perioada 1824-1828. Sunt emigranți de origine franceză din cantonul Laussane. Și, probabil, sunt catolici. La 1824 vin 5 familii, iar 1830 încă 17 persoane. Fondează colonia Șaba cu cătunul Șabala. La 1890 avem 538 elvețieni (288 bărbați și 250 femei), într-o colonie foarte prosperă. Sunt vestiți producători de vinuri³⁷.

Polonezii au început să emigreze în Basarabia pe la 1855. Sunt ”șlehtici săraci”³⁸. Sunt agricultori și se așează în Nordul Moldovei. La 1861 avem 800 de polonezi în Basarabia.

Armenii sunt vechi emigranți în Moldova, chiar din secolul al XII-lea. În Basarabia vin însă mai târziu. La 1812, când își anexează Basarabia, Rusia înregistrează aici circa 400 de familii de Armeni. La 1858 avem 2.725 de armeni, din care jumătate se află în Bugeag (la Akermann, Bender). O parte sunt de confesiune gregoriană și depind de Patriarhia din Armenia, altă parte sunt catolici și emigrează din Polonia și Galiția³⁹.

³¹ Z. Arbore, *op. cit.*, p. 103-104.

³² Coloniile: *Borodino, Tarutino, Culin, Maloiaroslaveț, Crasnoie, Leipzig și Cleznița* (Arbore, p. 92).

³³ Coloniile: *Fère-Champenoise, Brienne, Paris și Arcis*.

³⁴ Arbore, *op. cit.*, p. 93.

³⁵ La 1833, colonia *Gradenthal*; la 1834 – *Lichtenthal și Friedenthal*; la 1836 – *Dennevit*; la 1839 – *Platz*; la 1842 – *Hofnungsthal* (Arbore, p. 103-104).

³⁶ Despre viața culturală, spirituală, economică și destinul acestor germani, v. excelenta monografie a Luminiței Fassel, *Das deutsche Schullwessen...*, *op.cit.*

³⁷ Z. Arbore, *op. cit.*, p. 104; Zamfira Mihail, *Un projet de colonisation Suisse dans les Pays Roumains (1838-1841)*, în “Schweizerisches Archiv für Volkskunde”, Zürich, 92, 1996, fasc. 2, p. 183-198.

³⁸ Z. Arbore, *op.cit.*, p. 102.

³⁹ *Ibidem*, p. 109.

Populația Basarabiei: 1800-1897

TABEL I										
	1800-1806*		1817		1834		1864		1897	
Total	/340.000/	%	482.000	%	705.000	%	914.000	%	1.935.000	%
Români (Moldoveni)	300.000	90	419.000	86	411.000	58	600.000	66	921.000	47
Ruși	-		4.000	1	15.000	2	20.000	2,1	156.000	8
Ruteni										
Ucraineni	11.000	3,4	30.000	6	129.000	18	126.000	13,1	379.000	19,6
Lipoveni	2.300	0,5	3.000	0,4	-		-		-	-
Țigani	3.400	2	-	-	13.000	1,5	12.000	1,2	9.000	0,4
Tătari	5.000	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-
Evrei	11.000	3,4	19.000	4,2	49.000	7	78.000	8,4	218.000	11,2
Armeni	100	0	300	0,06	1.000	0,25	3.000	0,75	9.000	0,4
Greci	100	0	300	0,06	1.000	0,25	1.000	0,25	3.000	0,3
Bulgari	1.200	0,3	2.000	0,5	64.000	9	48.000	5,2	105.000	5,3
Găgăuzi	-		1.000	0,25	3.000	0,4	2.000	0,25	59.000	2,8
Albanezi	-		300	0,01	500	0,05	1.000	0,10	2.500	0,1
Germani	-		3.000	1	15.000	2,1	24.000	2,6	61.000	3,1
Elvețieni	-		-		50	0	300	0	538	0
Polonezi	-		-		-		2.000	0,30	13.000	0,4

O populație alogenă, „foarte importantă pentru economia Moldovei”, cum spune Zamfir Arbore⁴⁰, o reprezintă evreii. Se află în toată Basarabia și vin din Germania, Imperiul Habsburgic, în special din Galiția și din Imperiul Rus. La 1812 sunt înregistrate 5.000 de familii de evrei. La 1858 sunt înregistrați 78.759, majoritatea în Chișinău. În Bugeag avem doar 8.000, din care doar 29 se află în coloniile celorlalți emigranți! Reprezintă cam 11% din populația din Basarabia.

O populație „autohtonă” prin vechimea ei sunt Țiganii. Se află în Moldova din secolul al XIV-lea. Din secolul al XVII-lea sunt robi. Rusia păstrează statutul de robi pentru ei. Sunt eliberați doar la 1861, odată cu iobagii ruși. În Basarabia, la 1812, sunt 340 de familii (vătrași, lingurari și sătrari). La 1858 sunt deja 11.589 de persoane⁴¹.

* Cifrele pentru acest an nu sunt foarte sigure. Le-am reconstituit în baza informațiilor date de Zamfir Arbore în monografia sa *Basarabia...*, op. cit., capitolele despre *Locuitor –demografie, mișcarea și evoluția populației*, p. 91–147. Pentru această perioadă, Z. Arbore folosește înregistrări ale armatei ruse, pe care nu le dă de prea sigure, p. 91. Întregul tabel statistic și următoarele informații statistice din acest studiu le-am realizat folosind informații din Z. Arbore, op. cit., L. Fassel, op. cit., Wilhelmus Van Meurs, op. cit., Al. P. Arbore, *Noi informațiuni etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei și a regiunilor basarabene învecinate Dunării*, în „Analele Dobrogei”, XI, 1930, fasc. 1-12, p. 65–94.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 111–113.

⁴¹ *Ibidem*, p. 113.

În urma politicii militare și civile a Imperiului Rus (de anexare de teritorii și de încurajare a emigrației și mai ales imigrației în zonă, pe parcursul unui veac), o parte din Țara Moldovei este izolată de statul originar, inclusă în Imperiu și supusă unor modificări etnodemografice și de identitate, de durată și de profunzime. Imaginea Basarabiei de la sfârșitul secolului al XIX-lea este radical alta decât aceea de la 1800, din punct de vedere etnodemografic, dar și confesional, profesional-economic, cultural. Și avem o într-adevăr amănunțită mișcare de populații. Mișcare foarte atent controlată, însă, de administrația militară și civilă imperială. Nimic nu e haotic. Statutul fiecărui individ este bine reglementat. Deci avem, în cazul Basarabiei, un model, un caz de remodelare etnică – prin politici demografice – a unei societăți. Și nu pe ultimul plan, remodelarea identității câtorva generații: atât a populației autohtone, cât și a celei imigrate. Odată cu modificarea identității politice a teritoriului propriu-zis.

Fenomenul este deosebit de interesant pentru că se petrece în secolul al XIX-lea, când, majoritatea țărilor din care emigrează noii „basarabeni” (adică Grecia, Bulgaria, Polonia, Albania, Serbia etc.) își construiesc și dobândesc identitate națională și politică europeană, își constituie state naționale. Ori, aceste populații așezate în Basarabia se autoexclud de la acest nou statut al popoarelor lor, și nu beneficiază de identitatea de popor și țară.

Situația etnodemografică a Basarabiei – corespunzător tabelului statistic –, realizată prin imigrații masive până spre 1878, dar și prin creșterea naturală a populațiilor stabilite aici, ne oferă posibilitatea a o sumă de observații deosebit de interesante.

1. Populația românească (moldoveană) autohtonă, care a dat și numele Principatului românesc al Moldovei, odată izolată de societatea statală de origine, va ajunge într-un secol să reprezinte mai puțin de jumătate: la 1806-1812 reprezintă 90%, la 1897 reprezintă doar 47%. Tratată ca provincie a Imperiului Rus, Basarabia își pierde identitatea de țară românească. Dealtminteri și este numită *gubernia Basarabia* și nu Moldova.

2. De observat că această modificare se petrece mai ales în sud, în Bugeag. Pe o hartă demografică a Basarabiei, realizată de Marele Stat Major rus la 1890 și preluată de Zamfir Arbore, avem următoarea situație a populației pe zone:

Populația Basarabiei: 1800-1897

TABEL II ⁴²								
Zone	Ismail	Akerman (Cetatea Albă)	Bender (Tighina)	Chișinău	Orhei	Soroca	Bălți	Hotin
Etnie								
Români	35%	40%	60%	80%	65%	82%	87%	80%
Ruși	23%	35%	22%	10%	15%	3%	8%	16,5%
Alții	42%	25%	18%	10%	20%	15%	5%	3%

⁴² Z. Arbore, *op. cit.*; atragem atenția că toate cifrele din cele două tabele au un procent de relativitate. La 1800 nu avem nici un recensământ, iar recensămintele ulterioare, realizate de administrația rusă a Basarabiei, nu au beneficiat de un exces de exactitate. Fenomenul însă poate fi apreciat foarte aproape de cifrele oferite de ele.

„Alții” în tabelul II înseamnă: *Bulgari, Germani, Evrei, Găgăuzi, Armeni, Greci, Polonezi, Elvețieni, Țigani*. În categoria „ruși” se includ și rutenii, ucrainenii. Iar zonele Ismail, Akerman și o parte din Bender reprezintă Bugeagul în discuție, în care populația imigrată⁴³ reprezintă 65%, 60% și respectiv 40%.

Inclusă cu teritoriu cu tot în Imperiu – ca o oarecare regiune – populația românească, fostă majoritară, își pierde statutul și *identitatea de majoritate* și devine *minoritate* față de majoritatea rusă imperială și față de statul imperial rus. La egalitate cu toate cele 14 etnii care au imigrat în spațiul său, înregistrate ca *minorități (colonii)* în statul imperial rus, populațiile alogene se raportează ca *minoritate* și față cu românii majoritari, în al căror teritoriu se află, și față cu rușii care dau numele imperiului. Raportarea ca minoritate – la majoritate și la stat – va crea destule probleme de identitate. Pentru că populațiile imigrate nu vor avea drepturi egale – prin politica de imigrație – chiar dacă în unele cazuri este vorba despre mari comunități. Populațiile imigrate (de la sfârșitul secolului XVIII, intens după 1812) evoluează astfel: populația *slavofonă* (ruși, bulgari, ucrainenii) crește de la 4,5% la 1812, la 33,1% la 1897, și are *drepturi egale cu* – și, la început, *privilegii mai mari* chiar decât – populația autohtonă românească; populația *evreiască* – de la 3,4% la 1812, la 11,2 % la 1897, și nu are drepturi egale cu populația autohtonă, nici cu imigranții, mai mult, suferă de pe urma a o serie de restricții; populația *germanofonă*, a treia mare comunitate, de la 0% la 1812, la 3,1% la 1897, și se bucură alături de *elvețieni* de mari privilegii și drepturi, poate mai mari decât celelalte etnii; populația *găgăuză* (turcică – creștină), de la 0% în 1812, la 2,1 în 1897, și au drepturi și privilegii ca populația bulgară. Dar, cu excepția rușilor, toți au statut de *coloniști*, deci de imigranți, ceea ce înseamnă o discriminare față cu populația autohtonă. Statutul de *colonist* putea fi retras de Administrație. Și mai sunt mici comunități de *greci, polonezi, armeni*, care nu mai au statutul de colonist, ci doar de imigrant sau de populație autohtonă, dar tot de *străini*, iar *țiganii* –oarecum autohtoni – sunt robi.

Statutul de *majoritate* și/sau *minoritate* este o identitate care însoțește emigranții și care se schimbă (sau nu) când ajung în Basarabia. *Românii* imigrează cu teritoriu cu tot în Imperiu; în țara de origine, Moldova, au identitate de majoritari ca etnie și identitate de țară/stat (românesc); dobândesc identitate de minoritari față cu rușii și pierd identitatea de țară în marele imperiu. *Bulgarii* au identitate de majoritate etnică în societatea lor de origine, dar nu au identitate de țară (bulgară), ea neexistând politic în Imperiul Otoman (este doar Vilaet sau Sandjac); în Basarabia, au identitatea de minoritate etnică și fără identitate de țară.

⁴³ Pentru populațiile imigrate în Bugeag, mai vezi: Al. P. Arbore, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veac. XVIII-XIX cu specială privire la coloniile bulgărești*, “Analele Dobrogei”, X, Cernăuți, 1929; *** *Bolgarî vâ jujnoi Bessarabii ustup. Moldavii*, “Golos”, 1868, nr. 252; P. Cazacu, *Populația Basarabiei pe naționalități. După Izvoare oficiale rusești*, în “Convorbiri Literare”, nr. 50, din 1919; idem, *Moldova dintre Prut și Nistru 1812-1918*, București, 1924; N. Egunov, *Bessarabskaja Gubernija v 1870-1873 g. vâpusk I. Pereceni naselennih mest sostav*, Kișinev, 1879; I. F. Lagorio, *Statisticeskija svedenija o bessarabiskih nemetzkijh kolonijah. 1861-1862*, “Zapiski Bessarab. Obl. Statist. Komisii”, vol. I; *** *Opisanie Bessarabskoi Oblasti v 1816*, vol. VI, Odessa, 1867.

Germanii, cu identitate de majoritate în *societatea germană* de origine și de minoritate etnică în *societatea polonă* de unde vin, cu identitate de țară (germană), au în Imperiul Rus identitatea de minoritate etnică și nu au identitate de țară. *Evreii* sunt minoritate etnică de unde pleacă și continuă să fie minoritate unde imigrează; nu au identitate de țară nici înainte nici după imigrare *Găgăuzii* sunt minoritate în societatea (bulgară-otomană) din care emigrează și sunt tot minoritari și în Basarabia. Situație similară au *polonezii*: din majoritari în societatea poloneză, dar minoritari în Imperiul Rus sau Habsburgic, devin minoritari în Basarabia și-și pierd identitatea de țară. *Grecii* au aceeași situație cu bulgarii, *armenii* la fel. *Rușii și ucrainenii* vin cu identitatea de majoritari din Rusia și Ucraina, rămân cu această identitate și după imigrația în Basarabia, fiind în continuare (din punct de vedere oficial) în Imperiul Rus. Și au în continuare și identitate de țară. În conștiința acestor populații, chiar dacă situația lor devine mai bună după emigrație, schimbările sau neschimbările de statut prin emigrație marchează modificări de mental, cu urmări serioase în cristalizarea identității lor viitoare. Mai ales că teritoriul în care au imigrat va cunoaște succesive schimbări de centru administrativ; teritoriul în care s-au așezat va pendula între Rusia și România, de câteva ori în 140 de ani, situație în care românii devin periodic majoritari și cu conștiința identității lor, pe când imigranții rămân tot minoritari cu identitate de coloniști.

Și mai este un aspect. Majoritatea emigranților de primă generație păstrează amintirea țării (ca pe un sentiment de identitate), pentru că țara există undeva, chiar dacă doar ca provincie într-un imperiu; următoarele generații, însă, născute "coloniști", nu mai au această amintire; unii emigranți nu au deloc această amintire și nici identitate pentru că țara lor nu există – evreii și țiganii în special.

Modificarea structurii etnodemografice a Basarabiei prin emigrație și imigrație ridică mult mai multe probleme atingătoare de identitatea alogenilor. În Imperiul Rus funcționează, poate mai puternic decât criteriul etnic, criteriul ierarhiei sociale. Societatea este foarte strict organizată pe clase și grupe sociale cu drepturi și privilegii perfect delimitate. Populația din Basarabia intrată în Imperiu nu va fi chiar atât de strict atinsă de legile ierarhiei sociale. În primul rând clasa boierească română din Basarabia își va păstra toate privilegiile și drepturile politice. La fel, populația orășenească din clasele de mijloc își păstrează relativ statutul. Clasele sociale de jos, urbane și rurale, autohtone și alogene, cu excepția țiganilor, vor fi *libere*, pe când în Rusia și Ucraina membrii acestor clase sunt *iobagi*. Libertatea locuitorilor Basarabiei implică mici drepturi politice și civile. În primul rând, dreptul la proprietate sau la luarea în folosință a proprietăților statului. Pe de altă parte, însă, pentru cei din Bugeag *identitatea de colonist* îi leagă pe locuitori realmente de pământ, de locul în care au fost înregistrați drept coloniști cu toate drepturile. Părăsirea acestei identități înseamnă pierderea tuturor drepturilor și privilegiilor. Și cum în secolul al XIX-lea, în Bugeag, pământul pentru agricultură a fost acela pe care au fost așezați toți emigranții, îi vom descoperi majoritar țărani. Populația formată din imigranți va fi – cu excepția evreilor (și mai puțin numeroși în Bugeag) – într-un foarte mare procent rurală. Până astăzi, Bugeagul a dezvoltat mai ales agricultura și va fi populat mai ales de sate și nu de orașe. Bugeagul, în 200 de ani, nu a construit niciun oraș nou, cu excepția Bolgradului, târgușor ridicat

de bulgari. În rest sunt vechile cetăți de pe malul Dunării și Nistrului: Reni, Chilia, Ismail, Cetatea Albă, Tighina. Această legare de loc, zonă, și de o profesie, prin statutul strict al coloniștilor, a contribuit la încremenirea într-o identitate socio-profesională: aceea de *țăran*. În contextul ierarhiilor sociale din Imperiu și chiar din România, în secolul XIX, condiția de țăran semnifică o identitate diminuată politic. Iar limitarea accesului la profesiile proprii orașului, la instalarea propriu-zisă în oraș, reprezintă iarăși o diminuare socială a personalității a generații întregi. Și totuși, deși prin politica de imigrație, Bugeagul era planificat să fie transformat, dintr-un pustiu de mii de hectare, populat doar de crescători de vite tătari, într-o zonă agricolă înfloritoare – ceea ce s-a și întâmplat – finalmente s-a realizat mult mai mult. Emigranții au adus cu ei zeci și sute de meserii, noi pentru zonă. Meserii proprii balcanicilor, dar și germanilor, elvețienilor, grecilor, armenilor, evreilor, rușilor, ucrainenilor. În primul rând, zeci de meserii anexe agriculturii, viticulturii, construcției de case, de biserici, meserii domestice, proprii circuitului închis al gospodăriei, fiind: lemnari, dulgheri, fierari, zugravi, pielari, curelari, tăbăcari, căruțași, constructori de trăsuri, căldărari, cazangii, cărămidari, cizmari, cișmegii (fântânari), abagii, croitori, cojocari, lumânărari, morari, papugii, plăpumari, podari, rotari, tinichigii, dar și argintari, aurari, găitănari, boiangii, pescari, practicând, de asemenea, și meserii care asigură circulația mărfurilor, ca mari și mici comercianți, băcani, cârciumari etc. Au emigrat cu preoții și învățătorii lor, sau și i-au adus apoi în colonii, din alte zone, iar pe parcursul deceniilor și-au format elite intelectuale și sociale locale, provenite din rândul etniei lor: învățători, profesori, clerici, mici funcționari. Se ridică în Bugeag o rețea de școli și biserici, apoi centre administrative locale. În timpul administrației ruse funcționează – oficial – școli în limba germană; la fel, în bisericile coloniilor germane se folosește germana. În timpul administrației românești și în coloniile bulgare apar școli – chiar un liceu – în limba bulgară⁴⁴. Sunt singurele etnii despre care avem informații privind învățământul în limba maternă. Restul unităților de învățământ sunt în limba rusă, sau sunt școli confesionale, unele particulare, în fiecare comunitate. În toată Basarabia, învățământul va fi succesiv în rusă sau în română, dependent de administrația perioadei respective. Școli în limba română vor exista și în timpul administrației ruse.

Imigrația în grupe etnice compacte și mari a asigurat în Basarabia și multiculturalitatea. Începând cu tradițiile culturii populare importate din spațiul de origine – și care s-au păstrat până în secolul XX⁴⁵ – și continuând cu dezvoltarea tradițiilor specifice meșteșugărești de producție, sărbători etc.⁴⁶ Astăzi această multiculturalitate nu mai există decât parțial: germanii au fost expulzați în 1940, evreii au trecut prin holocaust, apoi au emigrat, iar multe alte grupuri etnice prezente în secolul XIX au dispărut.

⁴⁴ Z. Arbore, *Basarabia...*, op. cit., cap. *Biserica și școala* (p. 500-536); L. Fassel, op. cit.; E. Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit.; idem, *Bălgarskata emigrantska inteligentzija...*, op. cit.

⁴⁵ Nikolaj Kaufman, *Narodni pesni na bălgarite ot Ukrainska i Moldavska SSR*, vol. I-II, BAN, Sofia, 1982.

⁴⁶ Z. Arbore, *Basarabia...*, op. cit., cap. *Etnografia* (p. 99-147) și *Moravurile și obiceiurile popoarelor din Basarabia* (p. 148-240).

Modificarea structurii etnodemografice prin imigrație a provocat și modificarea structurii *confesionale*. Dacă la 1800 avem în Basarabia: 95% *ortodocși*, 1,4% *musulmani* (cei 5.000 de tătari) și 3,4% *mozaici*, la 1897 avem: 84% *ortodocși* (pravoslavnici), 11,2% *mozaici*, 3,8% *catolici și protestanți* și 1% *gregorienii și rascolnici*. (Evident, cele din urmă sunt confesiuni minoritare.) Identitatea de minoritar se accentuează și cu aceasta. Fiecare confesiune depinde de Biserica din alt stat. Românii ortodocși nu mai depind de Mitropolia Iașului ci de Patriarhia de la Moscova, la fel: bulgarii, găgăuzii, grecii, albanezii; armenii aparțin de Patriarhia din Armenia, catolicii de alte centre. Pentru toți ortodocșii, liturghia se oficiază, în limba slavă-rusă. Dacă, pentru spațiul Basarabiei, această multiconfesionalitate este un câștig spiritual, la nivel de comunități confesionale apar ades crize provocate de restricții temporare sau de relații mai reci cu Biserica majoritară, sau cu administrația din statele în a căror subordonare se află zonele succesiv – Imperiul Rus sau statul român.

Mai există multe dimensiuni de pus în discuție, legat de modificarea structurii etnodemografice, culturale, confesionale, profesional-economice, a proprietății, provocate de politica emigrației și imigrației controlate și a mutării de teritorii în spațiul de întâlnire al celor trei imperii. Dimensiuni care au avut un impact puternic, atât asupra țărilor și popoarelor prinse în jocul acestor politici, cât și asupra populațiilor prinse în fluxul acestor mișcări. Mai ales asupra identității lor, păstrate parțial sau pierdute; în orice caz, identitatea lor a evoluat deformant și deformat în comparație cu a popoarelor din care provin și a popoarelor în mijlocul cărora s-au așezat. Sunt aspecte care necesită – în viitor – analize de largă întindere și de profunzime.

Am mai aminti doar un aspect. Acela al *identității de țară*, despre care am vorbit în paginile precedente. În cazul Basarabiei și al Bugeagului, relația comunităților etnice imigrate cu țara în care s-au stabilit au rămas reci, administrative, juridice. Și atât. Dată fiind plimbarea teritoriului lor între Rusia și România, tot a doua generație s-a născut sau a fost educată, sau a trăit la maturitate, în alt stat decât cel al părinților. Periodicul efort de acomodare cu o nouă administrație, jurisdicție și legislație, cu limba oficială de stat, nu a avut darul să lege afectiv aceste comunități de vreuna din cele două țări. Nu au avut timp să se simtă cetățeni ai uneia sau ai celeilalte țări. Să dobândească sau să transmită generației următoare identitatea de cetățeni ai uneia dintre țări. În plus, fiecare schimbare de țară a fost o amenințare asupra siguranței personale și a comunității. Schimbările legislative le-au amenințat ades, fie drepturile de proprietate, cele civile, fie privilegiile obținute în vechiul stat. De fiecare dată au primit cu reținere și chiar cu suspiciune noua administrație. Reciproc, fiecare nouă administrație i-a privit pe membrii generațiilor crescute în celălalt stat cu neîncredere, ca pe niște străini, nelegați cu nimic de țara de adopție.

Armonizarea, pe parcursul a două-trei decenii a acestor relații a fost întreruptă brusc de noua mutare a teritoriului în celălalt stat. În aceste condiții, în rândul comunităților etnice așezate în Basarabia, sentimentul de apartenență la o țară – Rusia sau România – nu a existat, deci nici identitatea de țară. Și nu îl au nici astăzi – acei care au mai rămas acolo. Cei care au fost obligați să părăsească

Basarabia s-au asociat și, se manifestă, în țara de origine regăsită, ca *basarabeni*! – germani basarabeni (sediul îl au la Stuttgart), bulgari basarabeni etc. Deci au transformat – în conștiința lor – Basarabia în țară (stat), țara lor! Pentru că timp de 150 de ani au lucrat pentru construcția și dezvoltarea ei. Afectiv ei îi aparțin și și-au construit această identitate de țară. Generațiile următoare, născute în noua patrie, nu mai au aceeași conștiință, însă.

* * *

Pentru modificările care au intervenit în structura etnodemografică și etnoconfesională a Basarabiei, în secolul XX, când ținutul a trecut succesiv la România (1918-1940) și, după 1944, la Uniunea Sovietică (sub numele de Republica Socialistă Sovietică Moldovenească), facem trimitere la studiul bibliografic monografic al lui Flavius Solomon⁴⁷, la tabelele statistice privind structura demografică⁴⁸ și la bibliografia privind minoritățile⁴⁹. După recensămintele românești din 1930, populația Basarabiei avea un procent de 53,4% români, restul distribuindu-se între 17 etnii (unguri, germani, ruși, ruteni, ucraineni, sârbi, croați, sloveni, bulgari, cehi, slovaci, polonezi, evrei, greci, albanezi, armeni, turci, tătari, găgăuzi, țigani)⁵⁰. Într-o altă statistică, din 1989, a RSSM, cifrele sunt și mai stranii: dintr-un total de 4.335.360 – populația RSSM –, 2.794.749 sunt români (moldoveni), restul de 1.540.611 este reprezentat de 38 de etnii: vechile etnii amintite până acum, plus *azerbaidjeni, uzbeki, kazahi, gruzini, lituanieni, turkmeni, kirkizi, ciuvași, udmurzi, bașkiri, osetini, komi, finlandezi* etc.⁵¹

3. MODIFICAREA STRUCTURII ETNODEMOGRAFICE ȘI CONFESIONALE A BUCOVINEI

În 1774, după anexarea Bucovinei la Imperiul Habsburgic, noul guvernator militar și comandantul trupelor de ocupație, generalul Gabriel baron Splény von Mihálydy întocmește în 1775 un raport pentru curtea din Viena cu titlul: *Beschreibung des Bukoviner Districts*⁵². Atunci când scrie despre populație, nu-i denumeste ca etnie decât pe evrei, armeni și țigani, altminteri vorbește: de boieri,

⁴⁷ Flavius Solomon, *Identitate etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*, Fundația academică „A. D. Xenopol”, Iași, 2001.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 175-199.

⁴⁹ *Ibidem*, Armeni, p. 82; Bulgari, p. 82-89; Cehi, p. 92; Evrei, p. 92-95; Găgăuzi, p. 95-107; Germani, p. 107-125; Polonezi, p. 125; Ruși, p. 126-127; Ucraineni, p. 128-129; Țigani, p. 129-131.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 170-171.

⁵¹ *Ibidem*, p. 179.

⁵² Baron Splény, *Beschreibung des Bukoviner Districts nach der vorherigen und jetzt noch Beschaffenheit desselben nebst ohnmassgebigen Vorschlag, wie dessen bisherige Landesverfassung sowohl in Politicis als Oeconomicis in das künftige verbessert werden könnte*, în *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și geografice*, ediție bilingvă de acad. Radu Grigorovici, Editura Academiei Române, București, 1998, p. 9-230, plus *Tabelul localităților din Bucovina*, p. 221-279.

mazili, răzeși, preoți și țărani. De câteva ori se pronunță despre *moldoveni*. Atunci când descrie „geniul și însușirile națiunii” se referă clar la moldoveni, spunând că sunt prefăcuți și ambigui, așa încât nu te prea poți încrede nici în faptele, nici în vorbele unui moldovean⁵³. În schimb, legat de religia populației locale, notează: „În ceea ce privește religia, ei aparțin cu toții (cu excepția câtorva străini și catolici ardeleni) religiei grecești neunite (...) și sunt atât de fanatici în religia lor, încât abia dacă îi consideră pe ceilalți creștini, mai ales însă pe catolici, mai buni decât evreii și păgânii”⁵⁴. Tot la Baronul de Splény, în *Lista localităților*⁵⁵ din Bucovina anexată, descoperim că majoritatea numelor sunt românești⁵⁶.

Un alt raport asupra Bucovinei din anii aceia este acela al lui Vasile Balș, boier și deputat al Bucovinei⁵⁷ (la 1780), și din care reținem doar rândurile legate de limba populației, respectiv, notează că, pentru îmbunătățirea stării țărănimii trebuiesc înființate școli: „s-ar înființa școli publice (...), iar latina ar trebui să fie predată tineretului, cu atât mai mult cu cât limba moldovenească se scria până la Consiliul bisericesc de la Florența din anul 1439 cu litere latine...”⁵⁸. În schimb, Ion Budai Deleanu, la 1813, în a sa *Scurte observații*...⁵⁹ ne dă mult mai multe detalii asupra populației: „Moldovenii... Cu toate că numărul moldovenilor a scăzut mult după revindicare, pentru că mulți dintre ei, credincioși vechilor obiceiuri, au trecut în principatul Moldovei, totuși putem să-i privim pe ei ca populația de căpetenie în această provincie. Ea se ține adecă și după oricine, de națiunea română sau așa zisă valahă...”⁶⁰; „Rusniacii (...) care se află în Bucovina și Moldova, sunt supuși galițieni sau rusești...”⁶¹; „Evreii Bucovinei sunt toți imigranți din Polonia. Sub administrația militară ei erau puși sub o pază aspră și au fost tolerate numai o sută și ceva familii; dar de când s-a ridicat aici Kreisamt și Bucovina s-a încorporat la Galiția (...), țara întreagă a fost potopită de aceste lipitori ale satului...”⁶²; „Armenii veniră în Moldova cam pe la 1418. De aici plecară mulți în Ardeal și Polonia, unde erau mulțime (...), dar de când Bucovina a devenit imperială, mulți dintre ei au fost făcuți nobili”⁶³. „Grecii joacă în Moldova rolul cel mai mare, pentru că principii de acum ai Moldovei sunt greci. Grecii dau tonul aici și limba lor este limba de curte

⁵³ Baron Splény, *op. cit.*, p. 57, p. 236-263.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 59.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 233-278: *Tabella nachbenannter in dem Kaiserlichen Bukowiner District sich befindlichen Ortschaften, grossen, mittleren und kleineren Standespersonen, Popen, Bauern, Gerichtsdienern, Kaufleuten, Armeniern, Juden, vagirenden Zigeunern und Monasterien sowohl mann-alsweiblichen geschlechts, als.*

⁵⁶ Pentru toponimia Bucovinei v. și: Nicolai Grămadă, *Toponimia minoră a Bucovinei*, vol. I-II, Academia Română, Filiala Iași, Ed. Anima, București, 1996.

⁵⁷ Vasile Balș, *Beschreibung der Bukowina und deren inneren Verhältniss (Descrierea Bucovinei și a stării ei launtrice)*, în *Bucovina în primele descrieri...*, *op. cit.*, p. 325-359.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 349-351.

⁵⁹ Ion Budai Deleanu, *Scurte observații asupra Bucovinei*, în *Bucovina în primele descrieri...*, *op. cit.*, p. 373-433.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 381-389.

⁶¹ *Ibidem*, p. 389.

⁶² *Ibidem*, p. 389-391.

⁶³ *Ibidem*, p. 391-393.

(...). În Bucovina sunt puțini și mai toți s-au naționalizat/ naturalizat”⁶⁴. „Lipovenii se află în cel mai mic și neimportant număr în Bucovina, neîntrecând numărul de 60 de familii”⁶⁵. „Germanii, afară de coloniști și funcționari nu se găsesc mulți nemți în Bucovina; ei sunt mai ales meseriași și profesioniști, locuiesc mai ales în orașe ca Cernăuți, Suceava, Siret”⁶⁶. „Ungurii. În Bucovina sunt și trei-patru sate de unguri, care s-au născut din secuii fugiți din Ardeal în Moldova (...), ei sunt sau catolici sau reformați”⁶⁷. „Țigani. Nicăieri țigani nu sunt mai mulți, dar poate nicăieri mai nenorociți decât în Moldova și Valahia. În Bucovina se socotesc la 400 de familii; totuși, neavând locuințe fixe, ci fiind ambulanți prin țară, prin urmare după lăudatul lor obicei acum dispărând peste granițe și revenind după câțva timp, nu se poate spune cu siguranță numărul celor din Bucovina; ei sunt, de altfel, liberi aici, nu iobagi, ca în Moldova și Valahia”⁶⁸.

După cum se vede, date statistice din primele consemnări ale ocupației austriece în Bucovina nu avem. Studii de mai târziu, însă, dau informații mult mai detaliate asupra populației și etniilor, confesiunilor din Bucovina, asupra regimului și statutului lor, asupra evoluțiilor sociale, politice și culturale. Este constituit un corpus serios de studii asupra Bucovinei⁶⁹, dar cele mai de folos analizei noastre asupra modificărilor structurii etnode mografice și etnoconfesionale, prin anexarea Bucovinei – de către Imperiul Habsburgic – și prin colonizări și emigrații, sunt cercetările profesorului Vladimir Trebici⁷⁰.

Deși între 1359-1774 Bucovina este parte integrantă din Moldova, în 1774 este ocupată de trupele imperiale habsburgice, iar în 1775 este anexată de Imperiul Habsburgic printr-o convenție încheiată cu Imperiul Otoman și, până în 1786, se află sub administrație militară, iar între 1786-1848 este încorporată Galiției ca al 19-lea Kreis. Galiția, un ținut foarte mare, are o populație numeroasă compusă în

⁶⁴ *Ibidem*, p. 393.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 393-399.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 399.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 401.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 401-402.

⁶⁹ Și cităm doar câteva studii monografice: Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție de Stelian Neagoe, Ed. Humanitas, București, 1991; Mihai Iacobescu, *Bucovina între mitul habsburgic și realitatea românească*, în „Analele Bucovinei”, anul XII, nr. 2 din 2005; Radu Grigorovici, *Studiu critic la recensământul austriac din 1880*, în „Analele Bucovinei”, an I, nr. 2, din 1994; idem, *Istoria Bucovinei*, vol. I, (1774-1862), Ed. Academiei Române, București, 1993; Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Cuvânt înainte de Mihai Iacobescu, Ed. Hurmuzachi, Suceava, 1998; D. Vatamaniuc, *Bucovina între Occident și Orient. Studii și documente*, Ed. Academiei Române, București, 2006; Emanoil Grigorovitz, *Dicționarul geografic al Bucovinei*, Ed. Göbl, București, 1908; Sabin Manuila, *Studiu etnografic asupra populației României*, București, 1940; Gt/George Tofan/, *Viața românească în Bucovina (Naționalitățile din Bucovina după statistica din 1900)*, în „Viața Românească” nr. 7, din 1907; E. Turczinski, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, München, 1985 (ed. românească, *De la Iluminism la liberalismul timpuriu*, Ed. FCR, București, 2000).

⁷⁰ Vladimir Trebici, *Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)*, Supliment la Buletinul Centrului de Studii Transilvane, iunie 1994, Ed. Fundației Culturale Române, Cluj-Napoca, 1994; idem, *Bucovina. Istorie și demografie*, în „Septentrion, Foaia Societății pentru Cultura și Literatura Română din Bucovina”, an I, nr. 1, din 1990; nr. 3-4 din 1990; an II, nr. 4-5 din 1991.

special din ruteni (de confesiune greco-catolică) și polonezi; după revoluția din 1848, Bucovina se desprinde de Galiția și i se recunoaște autonomia, devenind ducat (Herzogtum). În 1862, Ducatul Bucovinei primește stemă proprie, are un guvernator (numit de Viena) și o Dietă. Bucovina are reprezentanți și în Camera Magnaților de la Viena⁷¹. Din 1867, după proclamarea monarhiei austro-ungare, Bucovina intră în componența Cisleitaniei, depinzând direct de Viena. Din perspectiva Bisericii, în perioada stăpânirii austriece, Episcopia Rădăuților devine Episcopia Bucovinei, apoi ajunge sub jurisdicția ecleziastică a mitropoliei din Karlovać (ca întreaga Biserică Ortodoxă din Transilvania). În 1873, Episcopia Bucovinei devine Mitropolia Bucovinei și Dalmației. Din perspectiva instruirii, la 1808 se deschide la Cernăuți primul liceu de stat, apoi în 1875 se întemeiază, tot la Cernăuți, Universitatea (cu limba de predare germană).

În 1918, Bucovina se desprinde de Austria și se unește cu România. În 1940, în baza Pactului Ribbentrop – Molotov, nordul Bucovinei este anexat de Uniunea Sovietică. În 1941 revine la România. În 1944, teritoriul este din nou încorporat în URSS și este „acordat” RSS Ucraina, unde se află și astăzi⁷².

După anexarea din 1774, în Bucovina s-a întâmplat același lucru care se va întâmpla după 1806 în Basarabia (anexată de Rusia), adică încep *colonizări*, *migrație* spre Bucovina, vin *refugiați* dinspre Rusia, Galiția, începe *imigrația* prin circulație în interiorul Imperiului, dar și *emigrația* din Bucovina spre Moldova etc. Adică, procesul clasic prin care pe parcursul câtorva decenii se modifică structura etnodemografică inițială a spațiului anexat. Procesul poate fi urmărit doar prin recensăminte târzii. În 1774-1775, când face înregistrarea populației din teritoriul anexat, generalul Splény spune că notează familii și nu întreaga populație; va menționa categorii sociale și profesionale și nu etnii (boieri, mazili, răzeși, clerici, țărani, arnăuți, barani, călărași)⁷³. Folosind alte recensăminte, din anii 1772-1773 (deci de dinainte de anexarea Bucovinei), făcute de armatele ruse⁷⁴, Vladimir Trebici ajunge la următoarea concluzie: recensământul rus înregistrează tot familii și nu numărul total al populației, și nu face distincție între români și ruteni. Coroborând aceste date cu alte informații, se stabilește că, la 1774, populația Bucovinei⁷⁵ nu este prea numeroasă; românii ar fi deținut un procent de 64,23%, pe când rutenii, huțanii și rușii 28,6%; în regiunea Cernăuților, românii ar fi deținut doar un procent de 52,1%, iar rutenii 47,9%. În baza altor, ulterioare, recensăminte,

⁷¹ V. Trebici, *Bucovina. Populația și...*, op. cit., p. 3-4.

⁷² Pentru această perioadă din istoria Basarabiei și Bucovinei v. și Elena Siupiur, *Basarabia prin vocile ei*, Ed. Anima, București, 1992; idem, *Von Bessarabien zur Republik Moldau. Die historischen Wurzeln eines Konflikts*, „Südost-Europa”, 42. Jahrgang, 1993, H. 3-4, p. 153-162; *ibidem*, *Basarabia-Repubblica Moldova-ipostaze ale mutilării*, în „Destin Românesc”, nr. 2 pe 1994, p. 52-68.

⁷³ Splény, *Tabella nachbenannter...*, op. cit., p. 235-264.

⁷⁴ V. Trebici, *Bucovina. Populație...*, op. cit., p. 10: este vorba de recensământul realizat de feldmareșalul P. A. Rumianțev și de generalul A. V. Rimski-Korsakov în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 și care a fost publicat abia în 1975 la Chișinău, de P. L. Dimitriev, *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VIII, (I, II – *Recensământul populației Moldovei în anii 1772-1773 și anul 1774*), Ed. Academiei RSSM, Ed. Științifică, Chișinău, 1975.

⁷⁵ Apud V. Trebici, *Bucovina. Populația și...*, op. cit., p. 10-11, 40; P. Țugui, *Populația Bucovinei între 1772-1774*, în „Academica”, II, nr. 4, februarie, 1992.

se constată că populația Bucovinei crește între 1774 și 1910, de la 7 locuitori pe kmp. la 76 locuitori pe kmp.⁷⁶, sau, altminteri spus, de la 75.000 de locuitori în 1774 – la 794.924 locuitori în 1910. Fenomenul se datorează și creșterii naturale, dar mai ales *migrațiilor* spre Bucovina, *colonizărilor* și *deznaționalizărilor*. Și aceasta încă de la început, adică imediat după 1774. Administrația generalului Splény (anii 1774-1786) a încurajat imigrația și colonizarea în Bucovina. Până în 1848, în Bucovina avem 27 de colonii germane, 9 colonii maghiare, 3 colonii slovace și 3 lipovenești⁷⁷. Spre Bucovina au migrat în special ruteni și evrei. Evident toate acestea datorită politicii Imperiului, care acordă privilegii coloniștilor: scutiri de taxe, scutirea de serviciul militar etc. Aceleași politici vor fi promovate mai târziu de Imperiul Rus în Basarabia.

Într-o încercare bazată pe studierea mai multor registre, recensăminte și consemnări, profesorul Vladimir Trebici a elaborat o statistică a evoluției structurii etnodemografice a Bucovinei în perioada 1786-1910, pe care o și preluăm, considerând-o cea mai realistă:

*Populația Bucovinei (1786-1910) pe naționalități*⁷⁸

Anul	Total	Români	%	Ruteni	%	Alții	%
1786	135.494	91.823	67,8	31.671	23,4	12.000	8,8
1848	377.581	209.293	55,4	108.907	28,8	59.381	15,8
1880	568.453	190.005	33,4	239.960	42,2	138.758	24,4
1900	730.195	229.018	31,4	297.798	40,8	203.379	27,8
1910	794.929	273.254	34,4	305.101	38,4	216.574	27,2

Comparațiile din acest tabel sunt mai mult între români – populația majoritară – și ruteni, minoritate devenind, imediat după anexare, mai numeroasă decât a reușit să fie populația românească după 120 de ani, în Imperiul Habsburgic. Cum se vede în tabel, deși crește numeric într-un veac de aproape 3 ori, populația românească – în cadrul structurii demografice a Bucovinei – ajunge să fie minoritară, scăzând practic la jumătate. În această vreme, populația slavofonă – rutenii (ucraineni) – crește de aproape 10 ori, iar celelalte populații cresc și ele de circa 4 ori. Dintr-o altă situație statistică stabilită de prof. Trebici aflăm ce semnificație avea, în materialele vremii, termenul „alții”, și în ce procent se aflau componenții acelei categorii în structura demografică a Bucovinei. Ca atare: la 1900, *românii* sunt în procent de 31,7%, *rutenii* de 41,2%, *germanii* de 22%, *evreii* de 13,9%, *polonezii* de 3,7%, *maghiarii* de 1,3%, *slovacii* de 1,3% și „*alții*” (probabil țigani) în procent de 0,1%⁷⁹. Probabil, majoritatea populației românești

⁷⁶ V. Trebici, *Bucovina. Populația și...*, op. cit., p. 13.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 16-17.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 15.

s-a păstrat la sate, tot astfel și rutenii. Dacă la 1774 aveam o societate românească conturată ferm în Bucovina, la 1900 ea este un conglomerat de etnii, un mozaic în care problemele de identitate culturală nici nu mai contează; în egală măsură s-a pierdut și identitatea etnico-politică a întregului teritoriu. Prelucrată perfect, pentru a nu mai pune vreodată probleme de afiliere la țara de care a aparținut inițial acest teritoriu, adică la Moldova și, pe cale de consecință, la România. Deși apartenența și identitatea românească a teritoriului și a populației Bucovinei fuseseră recunoscute într-un document semnat de Împăratul Franz Joseph, la 1862, iar stema Bucovinei are pe ea bourul (exact ca și stema Moldovei), procesul de deznaționalizare a evoluat implacabil. Ceea ce a făcut din Bucovina, ca și din Basarabia, o victimă sigură în tranzacțiile dintre Imperii sau Marile Puteri, a făcut din populațiile de diferite etnii din zonă victime ale unor permanente migrații, colonizări, refugii. Cum s-a întâmplat, de exemplu, cu populația germană, românească și evreiască din ambele regiuni în timpul celui de al doilea război mondial: ne referim la retragerea germanilor din Bucovina și Basarabia de către Hitler, în 1940, refugiarea românilor în „Vechiul Regat”, deportarea în Siberia a sute de mii de oameni dintre cei rămași în aceste spații, deportarea și masacrarea evreilor în lagărele naziste⁸⁰.

Reintrarea Basarabiei și Bucovinei în granițele URSS, în 1944, a îngroșat până la neverosimil această desfigurare a teritoriilor anexate încă din secolele XVIII și XIX. Am dat mai înainte informații despre Basarabia. În studiul său, prof. Trebici a folosit diferite recensăminte sovietice pentru a urmări evoluția demografică în Bucovina. Mai înainte, însă, să vedem ce se petrecea în Bucovina, sub acest aspect, după unirea din 1918 cu România. Conform unui recensământ făcut de administrația românească, la 1930, situația este foarte puțin schimbată, referitor la populația românească și la cea ucraineană, dar se observă o scădere simțitoare a procentului de germani și evrei⁸¹. Avem: *români* – 44,5%, *ucraineni/ruteni* – 29%, *evrei* – 10,8%, *germani* – 8,9%, *polonezi* – 3,6%, – *alții* 3,1%.

Situația din anii următori fatidicului 1944, după intrarea în granițele URSS (respectiv ale Ucrainei), este aproape dezastruoasă pentru toate etniile, în afară de cea slavă. Procesul de desfigurare demografică a evoluat agresiv. La 1989, regiunea Cernăuți, spre exemplu, are următoarea componență etnică: *ucraineni* – 71%, *români (și moldoveni)* – 19,7%, *ruși* – 6,7%, *evrei* – 1,8%, *polonezi* – 0,5%, *alții* – 0,5%. Știm că la 1940 a fost evacuată spre Polonia și Germania întreaga populație germană⁸², iar o parte din populația românească care s-a declarat de obârșie germană a fost strămutată în Germania, în câteva lagăre, și apoi repatriată spre România⁸³; o altă parte a populației românești s-a refugiat în România. Iată faptul căruia i se datorează dispariția din recensământ a populației germane, cum și a unui procent mare de populație românească. Deznaționalizările și-au spus și ele cuvântul în desfășurarea rapidă a acestui fenomen de modificare radicală a structurii etnice a Bucovinei.

⁸⁰ V. Elena Siupiur, *op. cit.*; Ute Schmidt, *op. cit.*

⁸¹ V. Trebici, *Bucovina. Populația și...*, *op. cit.*, p. 25.

⁸² Ute Schmidt, *op. cit.*; L. Fassel, *op. cit.*

⁸³ Partenie Masichievici, *Skizzenblätter aus den Jahren 1940-1941 / Schițe din taberele de strămutare*, ediție bilingvă, Ed. Anima, București, 2006.

Urmărind evoluțiile etnodemografice ale Bucovinei – ca teritoriu anexat succesiv de două imperii – constatăm același lucru ca și în cazul Basarabiei. Dintr-un teritoriu aparținând unui stat autonom – și aparținând populației majoritare –, Bucovina a devenit o regiune într-un imperiu străin, și-a schimbat condiția politică, iar populația cândva majoritară a devenit, în propriul ei teritoriu, minoritate, până aproape la dispariție în unele zone. Populația și-a schimbat condiția politică și și-a pierdut treptat identitatea culturală – de limbă, mai ales – prin germanizare inițial, și prin slavizare, a doua oară.

Din punct de vedere confesional, Bucovina, care la 1774 era majoritar ortodoxă, așa cum notează chiar generalul Splény, a devenit treptat, în perioada austriacă, adică până la 1918, un mozaic de religii. Și dacă ne uităm la lista etniilor existente la 1900 și la procente în care sunt prezente în Bucovina, descoperim un număr destul de mare de *ortodocși* (românii și rutenii), dar și de *catolici* (germani, polonezi, slovaci, maghiari), de *protestanți* (germani), de *greco-catolici* (ruteni, ucraineni, dar și români), de *reformați* (maghiari), de *mozaici* (evreii). Religii care, atât de diverse fiind, nu au suferit discriminări sau persecuții în cadrul Imperiului Habsburgic. După 1918, toate aceste confesiuni au trăit în pace în Bucovina. Însă, de la 1940 și 1944 și până în 1989, perioada sovietică, adică, unele dintre aceste confesiuni dispar definitiv: greco-catolicii, ca și în România după 1948, au fost desființați ca Biserică și interziși, catolicii, câți au mai rămas, au suferit persecuții. Nici Biserica Ortodoxă (pravoslavnică) nu a avut o soartă mai bună. Afiliați la Patriarhia de la Moscova, ortodocșii, indiferent de etnie și deveniți majoritari, au suferit o prigoană susținută, ca întreaga populație a Uniunii Sovietice.

Spațiul bucovinean anexat produce și emigrație, nu numai imigrație. Permanent, după anexare și până la sfârșitul celui de al doilea război mondial, vor emigra români spre România. Din diferite motive. Tot astfel cum, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și tot secolul al XIX-lea, din Bucovina, dar mai ales din Galiția, cu care a fost unită o vreme în aceeași unitate administrativ-teritorială, emigrează spre România evreii. Aceste permanente mișcări de populație contribuie și ele simțitor la modificarea chipului identitar al Bucovinei.

Destinele a teritorii întregi și a milioane de oameni au fost marcate de fenomenele observate în cazul celor trei spații: Peninsula Balcanică și cele două teritorii românești, Bucovina și Basarabia. Au fost modificate identitățile culturale a sute de mii de oameni, le-a fost modificată condiția umană, socială și politică. Migrația, și chiar colonizările au fost și un factor de progres pentru populațiile din Imperiul Otoman (și nu numai), dar remodelarea forțată a identităților umane reprezintă o traumă cu urmări grave în întregul Sud-Est european.

III. EMIGRAȚIA ȘI FORMAREA UNOR COMUNITĂȚI MINORITARE ETNOCONFESIONALE ÎN SPAȚIUL EUROPEAN – CAZUL ROMÂNESC

Emigrația, refugiații din Imperiul Otoman merg încă din secolul al XV-lea, și vor continua până în secolul al XIX-lea, în diferitele direcții ale Europei creștine, adică spre Nord, Vest, Est, în afara Peninsulei Balcanice intrată în totalitate sub dominația otomană și, ca atare, sub dominația islamismului. De-a lungul veacurilor, acești emigranți se vor constitui treptat în diferite locuri din Europa în grupuri și comunități etnice și confesionale, în Italia, Austria – Imperiul Habsburgic, Germania, Elveția, Franța, Ungaria, Principatele Române (dunărene), Rusia, Ucraina de astăzi, mai târziu (temporar) în Serbia. Sunt în egală măsură grupuri etnice: grecești, bulgare, sârbești, albaneze, maghiare (în vremea ocupației otomane), dar în același timp și confesionale, adică comunități ortodoxe în lumea catolică și protestantă a Europei de Vest și Centrale, și evident comunități israelite (mai ales refugiați din Spania și așezați și în spațiul Imperiului Otoman, de unde mai apoi vor urca spre Nord-Vest, în afara Imperiului Otoman); din secolul al XVIII-lea începând, emigrația din Imperiul Otoman crește simțitor, îndreptându-se spre aceeași Europă creștină, dar în același timp iluministă, evoluată spre statalități naționale. Motivațiile nu mai sunt atât de mult aceleași ca în veacurile de început ale conflictului islamo-creștin, deși păstrează și această nuanță, motivațiile sunt mai mult economice, culturale și politice. Încurajate de această dată și de politicile imperiale rusești și habsburgice, politici de atragere a populații creștine în spațiul lor¹. Cresc grupurile ortodoxe în țările europene, dar și grupurile etnice (ortodoxe) balcanice în lumea ortodoxă – Țările Române, Ucraina, Rusia. În același timp, se dezvoltă o mișcare inversă de emigrație, adică dinspre o parte a țărilor europene – catolice și protestante – spre spațiul ortodox din afara Imperiului Otoman, adică spre Țările Române, Rusia – formând comunități confesionale catolice și protestante, dar care sunt în același timp și grupuri etnice: germane, italiene, franceze, elvețiene, maghiare (mai ales după Revoluția de la 1848 din Europa), poloneze (după insurecțiile antirusești din Polonia, din 1830 și 1863). De la sfârșitul secolului al XVIII-lea crește, de asemenea, emigrația din spațiul rusesc și din Galiția habsburgică spre Vest și Sud – spre Ungaria, Austria, dar masiv și spre Moldova și Țara Românească. În primul rând translatează evreii, care treptat vor ajunge să formeze – în Moldova – mari comunități etnice evreiești, ce sunt, în același timp, comunități confesionale-israelite (mozaice); mai apoi, prin evreii sefarzi (emigrați din Imperiul Otoman), în Țara Românească se instalează același tip de organizare comunitară.

¹ V. aici în volum primul capitol – *Emigrarea: condiție umană...*

În acest proces, începând din secolul al XV-lea, întâlnim consemnați ca fugari în primul rând cărturari, profesori, călugări greci în Italia, mai ales în jurul universităților, de fapt în mai toate centrele universitare, nu doar italiene, ci și franceze, mai apoi engleze, dar și germane. Renașterea europeană se bazează și pe renașterea elenismului în Europa, a studiului literaturii antice grecești, a limbii grecești, a filosofiei antice grecești. Cărturarii greci emigrați aici vor împlini un rol important și vor fi căutați de lumea școlară și universitară. Astfel că îi întâlnim la Roma, Milano, Bologna, Florența, dar și la Paris, Montpellier, la Leipzig, Heidelberg, Londra etc.² Ceva mai târziu găsim comunități grecești mari și puternice la Viena și München, unde grecii și-au construit biserici, școli, chiar un liceu, unde scot cărți, reviste și formează societăți cultural-politice cu activitate în serviciul eliberării patriei lor³; comunitatea și instituțiile culturale grecești vor fi frecventate și de studenți români, bulgari, ruși, ajunși acolo la studii⁴. Cărturarii și călugării slavi din Bulgaria și Serbia vor emigra spre Țările Române și de aici spre Ucraina și Rusia. Îi găsim în mănăstirile din Muntenia și Moldova, la Tismana, Târgoviște, Râmnicu Vâlcea, dar și la București, la Suceava, apoi de la Kiev – la Lavra Peciorska – și până la Moscova⁵. Secolul XVII, dar mai ales XVIII, concentrează un număr mare de greci în Principate – în principal în timpul domniilor fanariote –, cum ar fi: mici negustori, mari comercianți, bancheri, zarafi, meseriași, dar mai ales funcționari în sistemul administrativ fanariot și profesori la curțile boierești și la școlile din Principate. Comunitățile grecești de aici sporesc exponențial. Dar secolul XVIII și apoi secolul XIX îi duce și spre Rusia mult, spre Transilvania, Viena, Germania, Franța, așa cum îi duce pe bulgari spre sudul Rusiei, Ucraina, Țările Române. Astfel se formează puternice comunități grecești și bulgare de mari negustori la Odesa, de mici comercianți dar și de meseriași, comunități cu o bogată activitate în plan cultural; aceștia își trimit copiii la studii în Germania, Elveția, Franța, întemeiază burse pentru tinerii lor compatrioți, destinate instruirii în străinătate; finanțează publicarea de manuale și de carte, în genere, pentru școlile din țările lor de origine. La fel, comunități bulgare se mai formează la Nikolaev, chiar la Kiev și Harkov, și în tot sudul Rusiei, apoi la Ismail și la Bolgrad precum și în tot sudul Basarabiei (încorporată Imperiului Rus, de la 1812 începând), unde apar și colonii albaneze, găgăuze. În același timp începe o mai serioasă migrație și dinspre Europa de Vest și Centrală spre Est. În curând vom

² Stephen d'Irsay, *Histoire des Universités françaises et étrangères des origines à nos jours*, vol. I, *Moyen Age et Renaissance*, Editions Auguste Picard, Paris, 1933; Denise Eeckaute-Bardery, *Les émigrants balkaniques et danubiens en France*, în „Cahiers balkaniques”, 1991, nr. 13 (*Migrations balkaniques et danubiens*, I); Evangelos Konstantinou (Hrsg.), *Griechische Migration in Europa. Geschichte und Gegenwart* (Coll. Philhellenistische Studien, Bd. 8), Frankfurt, 2000.

³ Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Verlag R. Oldenburg, München, 1959; Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I von Bayern*, München, 1995.

⁴ K. Kotsowilis, *op. cit.*; E. Turczynski, *op. cit.*

⁵ Emil Turdeanu, *Oameni și cărți de altădată*, Ed. Enciclopedică, București, 1997; Virgil Căndea, *Les intellectuels du Sud-Est européen au XVIIe siècle*, RESEE, cap. VIII, 1970, nr. 2, p. 181-230 și nr. 4, p. 623-688; Boris L. Fonkici, *Grecesko-russkie kulturnie svjazi v XV-XVIII vv.*, Moskva, 1977.

avea comunități germane – protestante – în principal, poloneze – catolice – în principal, elvețiene – catolice⁶.

Statutul juridic și legislativ actual al *minorităților* ca *minoritate* are un traseu istoric în veacurile anterioare în Sud-Est Europa și am vorbit, în paginile anterioare, despre acest traseu și despre emigrație-imigrație și refugiu ca forme de mișcări de populații de diferite etnii și confesiuni, determinând formarea în diferite spații europene a mari sau mici enclave etnice sau confesionale alogene, străine de populația locală majoritară. Despre adoptarea lor de către societățile gazdă, despre adaptarea lor în noua societate, „naturalizarea” lor, despre păstrarea identității lor inițiale sau despre asimilarea lor de către societatea gazdă s-a scris mult și din diferite perspective. Multe din aceste scrieri le-am amintit în primele două studii⁷ din acest volum. Toate societățile europene și apoi cele sud-est europene (înainte și după emanciparea lor în state naționale independente) s-au îmbogățit până în secolul al XIX-lea, prin procesele amintite, cu acele importante sau neînsemnate numeric comunități alogene etnice (etnii europene, în majoritatea cazurilor) și confesionale: catolice, protestante, reformate, calvine, greco-catolice, mozaice dar și ortodoxe, pe care au trebuit să le integreze în societățile lor. Cum nu putem, din motive obiective, să descriem toate cazurile aici, ne vom opri cu o analiză mai aprofundată de caz la spațiul românesc, la societatea românească – una dintre cele mai expuse pe parcursul veacurilor, dar mai ales în secolele XVIII și XIX, fluxului de emigrație dinspre toate granițele ei – dar mai ales din Imperiul Otoman –, expusă unei imigrații uriașe în comparație cu proporțiile geografice ale teritoriilor celor două principate românești (mai apoi Principatele Unite după 1859, Regatul României după 1880).

⁶ Arsh. Gregori, *On the History of the Greek Migration to Russia in the late 18th and early 19th Centuries*, în E. Konstantinou (Hrsg), *Griechische...*, op. cit., p. 16-21; Radovan Samardžić, *Migrations in Serbian History (Era of Foreign Rule)*, în *** *Migrations in the Balkans History*, Belgrade, 1989, p. 83-89; G. G. Pisarevski, *Iz istorija inostrannoi kolonizacii v Rossii v 18 veka*, Moskva, 1909; A. Skalkovski, *Bolgraskie kolonii v Bessarabii i Novorossiiskom kraje*, Odessa, 1848; Elena Hadjinikolova, *Bălgarskite preselnitzi v jujnite oblasti na Rusija. 1856-1877*, Sofia, 1987; Dittmar Dahlmann (Hrsg), *Migrations nach Ost-und Südosteuropa von 18. bis zum Begin des 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1999; Ute Schmidt, *Das Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute)*, 3, unveränderte Auflage, Böhlau Verlag, Köln, 2006; idem, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Deutsches Kulturforum ostliches Europa, Potsdam, 2007; Ortfried Kotzian, *Die Umsiedler. Die Deutschen aus West-Wolhynien, Galizien, der Bukowina, Bessarabien, der Dobrudscha in der Karpatenukraine*, München, 2005; N. Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la révolution Grecque (1789-1821)*, Geneve-Paris, 1962; Zamfira Mihail, *Un projet de colonisation Suisse dans les Pays Roumains (1838-1841)*, în "Schweizerisches Archiv für Volkskunde", Zürich, 92, 1996, fasc. 2, p. 183-198.

⁷ V. aici bibliografia întregă a studiilor: *Emigrația: condiție umană și politică în Sud-Estul european și Modificarea structurii etnodemografice a Sud-Estului european*; bibliografia va fi completată pe parcurs cu noi titluri.

1. EMIGRAȚIA ȘI FORMAREA UNOR COMUNITĂȚI MINORITARE ETNOCONFESIONALE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

„Orașul boierilor Bucureștiul este tot atât de cuprinzător ca Berlinul, având cam 120.000 de locuitori care trăiesc în 15.000 de case și merg la 140 de biserici grecești*, catolice, evanghelice, luterane și mozaice. Astfel de proporții numerice se găsesc rar”⁸, spune la 1857 R. Kunisch, un tânăr scriitor german care întreprinde o călătorie în spațiul sud-est european. Și tot el spune, câteva pagini mai încolo, tot despre București : „Bogat în biserici este Bucureștiul, toate religiile își au aici lăcașuri de cult, până departe se văd strălucind pe turnuri crucile enorme. Dar oricât de departe ar cerceta ochiul panorama întinsă care se deschide de pe colina Mitropoliei, el nu va descoperi nicăieri semiluna”⁹.

La 1877, Ulysse de Marsillac scrie și mai direct: „În România sunt tolerate toate cultele, în afară de islamism; această excludere se datorează, mai degrabă, unui motiv politic, decât religios (...). Biserica catolică este înfloritoare în Țara Românească, aproape în toate etapele istoriei sale (...), Biserica Evanghelică Luterană a cărei prima comunitate se pretinde că datează din anul 1550, nu furnizează dovezi reale ale existenței sale decât începând cu anul 1726 (...). Biserica Evanghelică Reformată sau Calvinistă și-a stabilit sediul la București între 1690-1692 (...); în strada Vergului se află o mică capelă bulgărească (...). Armenii au Biserica lor (...); izraeliții au în București patrusprezece locuri de întâlnire și rugăciune; ceea ce, între noi fie spus, răspunde suficient reproșului de intoleranță pe care evreii îl aduc românilor (...)”¹⁰.

Un alt călător, Benjamin Barker, spune despre același București, capitala Valahiei, la 1834, că: „populația Bucureștiului... este alcătuită din munteni, moldoveni, bulgari, greci, armeni, evrei, germani, unguri, ruși, români transilvăneni, câțiva francezi și italieni și mulți țigani”¹¹.

Descrieri asemănătoare s-ar potrivi în egală măsură multor orașe din Țara Românească și Moldova – România, după 1859 – adică Brăila, Galați, Giurgiu, Oltenița, Alexandria, Turnu Măgurele, Craiova, Buzău, Ploiești, Iași, Rădăuți, Suceava, Bolgrad, Ismail etc. Multitudinea etnică și confesională a spațiului românesc s-a format în urma unei continue imigrări din spațiul Imperiului Otoman dar și din Rusia, Imperiul Habsburgic, Germania, Franța, Italia etc., emigrare-

* În spațiul germanic și, în genere, în cel european catolic, religia ortodoxă este numită „griechische”-greacă.

⁸ Richard Kunisch, *Bucureștii și Stambulul. Schițe din Ungaria, România și Turcia* (trad., prefață și note, Viorica Nișcov), Ed. Saeculum, București, 2000, p. 77; volumul a apărut prima dată în 1861 la Berlin.

⁹ *Ibidem*, p. 90.

¹⁰ Ulysse de Marsillac, *Guide de Voyageur à Bucarest*, Imprimerie de la Cour, Bucarest, 1877; v. ediția românească, *Bucureștiul în veacul al XIX-lea*, Ed. Meridiane, București, 1999, p. 223, 225-227.

¹¹ Benjamin Barker, în *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, seria nouă, III, 1831-1840, București, 2006, p. 205; (traducerea în *Călători străini...* s-a făcut după ediția. E. D. Tappe, *A Bible Society Agent in the Romanian Principalities*, în „Slavonic and East European Review”, XLII, 99, 1964, p. 388-398).

imigrare în urma căreia s-au format comunități și etnice și confesionale minoritare. Distincția de confesiuni minoritare a funcționat aici până târziu în secolul XX, ba se întâlnește până astăzi. Biserica Ortodoxă s-a considerat și se consideră biserică majoritară, mai mult – Biserica Națională –, așa cum este și în Grecia, Rusia, Bulgaria, Serbia.

Față cu complexitatea fenomenului analizat, venim și ne întrebăm:

a) Întâi: de ce teritoriile românești, începând din secolul XV și până în secolul al XIX-lea sunt cele mai frecventate teritorii de către emigranții din jur, mai ales din Imperiul Otoman?

b) Și apoi: de ce toate memoriile de călătorie și însemnările, de-a lungul veacurilor, atunci când subliniază multitudinea etnică a societății românești, vorbesc nu atât de etnie, cât de confesiuni și biserici? Mai rar sunt semnalate aceste grupuri și prezențe prin numele etnic al comunităților alogene; mai des sunt consemnate ca: luterani, israeliți, catolici etc. Sunt notate cu identitatea etnică doar atunci când se vorbește de diferitele meserii practicate, de diferitele profesii prezente în societatea românească, de activitățile culturale sau politice. În ceea ce privește populația alogenă, însă, se vorbește pur și simplu de catolici, israeliți, reformați etc.

Răspunsul este simplu. Principatele Române sunt, în primul rând, singurele state creștine din Sud-Estul european rămase în afara Imperiului Otoman (se află numai sub suzeranitatea acestuia, nu sub administrația lui), cu autonomie politică, cu prinți domnitori autohtoni, cu clasă politică proprie, „națională”; este un teritoriu în care nu au putere de decizie și de acțiune, conform tratatelor, nici administrația imperială otomană, nici cea imperială rusă, nici aceea habsburgică. Adică, cele trei imperii care înconjoară Principatele Române. Dacă ne uităm pe harta Europei Centrale, de Est și Sud-Est, constatăm că avem doar Imperii, iar în mijlocul lor, la întretăierea dintre ele, acest spațiu autonom politic, două stătuțe creștine, medievale cu un progres instituțional încetinit. Din când în când, cele trei imperii le ocupă temporar, apoi se retrag, dar autonomia politică și statalitatea sunt respectate. Încât aceste două principate rămân spațiul de refugiu și de siguranță pentru creștinii din Imperiul Otoman, pentru că aceștia emigrează masiv: creștinii ortodocși – pravoslavnicii –, cum am spus-o și în primele pagini ale volumului. Mai rar – pentru că sunt puține în Imperiul Otoman – emigrează mici comunități catolice¹². Majoritatea cronicarilor și memorialiștilor consemnează, generic, „creștini” pentru că primii emigranți ai Europei sunt creștini, sunt emigranți în primul rând din pricini confesionale; fug creștini din Imperiul islamic; de aceea, totdeauna emigrația a fost numită creștină, a fost denumită după numele confesiunii și nu după cel al etniei. Pentru că, până târziu spre veacul al XVIII-lea, etnia, „naționalul”, nu reprezenta încă o identitate fermă în plan internațional.

¹² V. catolicii bulgari emigrați în jurul Bucureștiului sau cei emigrați în Oltenia și de acolo chemați de Imperiul Habsburgic în Banat, în: Svilen Stanimirov, *Bălgarskite katolitzî prez 30-70-te godini na XVII vek. Kăm istorijata na bălgarskata antiosmanska sâprotiva*, Nauka i Izkustvo, Sofia, 1988; Svetlozar Eldarov, *Katolitzite v Bălgarija. 1878-1989*, Sofia, 2002; K. Teblizov, M. Vekova, M. Liuliușev, *Bălgarskoto obrazovanie v Banat i Transilvanija*, Veliko Târnovo, 1996.

Confesiunea, însă, reprezenta o identitate fermă atât în Europa imperială cât și în Europa islamică – adică în Balcani – chiar dacă Balcanii erau populați de creștini. În numele creștinătății, al apărării creștinilor, își poartă războaiele cu Imperiul Otoman atât Imperiul Rus cât și cel Habsburgic. La 1876, ministrul de externe al României – Mihail Kogălniceanu – într-o scrisoare către guvernele europene, prin care protestează față de masacrele din Bulgaria (înăbușirea Răscoalei bulgare din aprilie 1876), scrie că poporul român nu mai poate răbda să vadă cum sunt masacrați „frații lor creștini din Imperiu (...); că poporul se va înarma și va trece Dunărea în apărarea creștinilor”; în scrisoarea către guvernele europene, ministrul de externe român se adresează „Europei creștine”, „Europei creștine și civilizate”, pentru a opri măcelul și războiul sfânt pornit contra populației creștine din Bulgaria¹³.

Emigranții din celelalte două imperii – Rus și Habsburgic – și din alte țări europene, vestice și centrale, spre spațiile românești, sunt – cu excepția evreilor – tot creștini, dar emigrează nu pe considerente confesionale, ci pe considerente politice și economice. Este o emigrație mai mult politică, culturală și economică. Aici capătă drept de practică profesii liberale, artistice, didactice mai ales, meșteșugărești și de artizani etc., adică ceea ce lipsește Principatelor; tot aici fug din Europa de Vest și din Europa imperiilor participante la diferite revoluții sau mișcări antiimperiale – francezi, germani, italieni – deci emigranții politici. În Principate nu-i ajunge represiunea imperială; apoi, încă din veacurile XIV-XV, vin misionari catolici – în misiuni de prozelitism (propriu și pentru Bulgaria, Grecia, Serbia și pentru tot Imperiul Otoman), sau ca pastori în comunitățile catolice care deja încep să se cristalizeze aici, tot prin imigrație. Populație catolică de cele mai diferite etnii e reprezentată mai ales de italieni și unguri. Din Imperiul Rus și din Galiția habsburgică fug evreii, fie din motive de sărăcie, de persecuție politică, fie din cauza pogromurilor, tot mai dese în Imperiul Rus. Și fug în jos, spre Moldova. E o emigrație confesională?, o emigrație politică?, sau o emigrație economică? Principatele Române, care au nevoie de aceste populații purtătoare de diferite profesii, meserii și inițiative, le oferă tuturor, prin autonomia lor politică, protecție și siguranță. Ceea ce nu aveau în Imperiile din care fug, pentru că de aceea fug de acolo.

România toată și mai ales sudul ei, până în Bugeag (sudul Basarabiei), a fost în secolul al XIX-lea (și inclusiv în XX), obiectul și teatrul de acțiune al fenomenelor menționate mai sus. În mentalul sud-est european, dar și în cel est și central european, spațiile românești deveniseră “spațiul de refugiu, spațiul de imigrare, spațiul de salvare” ce se putea aborda fără probleme. Scrieri ale vremii au consemnat această mentalitate și acest fenomen social și politic important în viața popoarelor din Sud-Est. Spre România se scurg, pe parcursul a aproape două veacuri, valuri de emigrație de toate etniile și confesiunile – emigrații economico-sociale, confesionale, politice; România a devenit astfel, până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, un spațiu dens de multietnicitate, un spațiu cu numeroase comunități de imigranți, un spațiu cosmopolit care pune un număr infinit de

¹³ Scrisoarea lui Mihail Kogălniceanu, *Circulaire du Ministère roumain*, 20 juillet 1876, în N. Iorga, *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866-1880)*, Bucarest, 1938, p. 205-207.

probleme de ordin juridic, legislativ, economic, cultural, probleme privind modificările etnodemografice, etnoconfesionale, sociale, culturale și identitare.

În secolele XVIII și XIX, România practică politica de acceptare a emigranților veniți din Imperiul Otoman; populația venită din spațiile balcanice – grecești, bulgare, albaneze – aduce energie și sute de meșteșuguri, forță de muncă, inițiativă. Emigranții se vor bucura de o serie de privilegii fiscale, economice, de drepturi cetățenești, de dreptul la învățământ, cultură și cult în limba maternă, cum și de sprijin politic. Se acordă privilegii economice, materiale și fiscale, dreptul la azil politic, dreptul de exercitare a profesiei, dreptul la comerț, de fondare a unor întreprinderi, bănci, agenții comerciale, ateliere, magazine, drept de asociere, de liberă circulație în străinătate etc. Nu toate aceste facilități le va acorda România miilor de emigranți evrei –masiv veniți în valuri din Galiția și Rusia (până târziu nu le va da cetățenie, lucru marcat în *Constituție*); mult mai binevoitoare va fi față de bogații evrei *sefarzi* veniți din Imperiul Otoman; la fel, România va fi foarte binevoitoare față de emigranții din Europa Centrală și de Vest, acea emigrație profesională care are o serioasă contribuție la modernizarea spațiului românesc. Sunt francezi, germani, elvețieni, iar ca profesie sunt profesori, medici, farmaciști, ingineri, arhitecți, economiști, finanțiști, juriști, ziariști, dar și meseriași din multe domenii etc.

Cu aceste evenimente care au evoluat spre fenomene și procese de lungă durată, teritoriile românești care se aflau totuși în afara administrațiilor imperiale, au inclus în spațiul lor politic un număr impresionant de minorități etnice și confesionale, mai târziu și politice, care se constituie de-a lungul timpului în comunități identitare. Ne referim la un număr de 17 comunități etnice (dacă nu mai multe) și 8 confesionale, diferite de majoritatea românească ortodoxă, dar e vorba și de câteva comunități politico-ideologice distincte: revoluționari greci (eteriști), bulgari, social-democrați ruși, polonezi, anarhiști, nihilști ruși, emigrația rusă albă. În genere, represați politic. Același fenomen se petrece și în spațiile românești intrate în granițele imperiilor din jurul României, teritorii care în secolul XX vor reveni în granițele Regatului României, împreună cu toate comunitățile minoritare etnice, confesionale și politice. Și, bineînțeles, cu toate problemele care decurg din aceste situații. Regatului României i se adaugă, în 1918, situațiile din Bucovina, Basarabia, Transilvania, Dobrogea cu multitudinea lor de etnii, confesiuni și naționalități¹⁴.

Una din cele mai vechi și puternice economic și cultural comunități etnico-naționale așezate în spațiul românesc prin emigrație este aceea *greacă*, ortodoxă¹⁵.

¹⁴ V. aici capitolul *Modificarea structurii etnodemografice a Basarabiei și Bucovinei*.

¹⁵ Tot selectiv, cităm numai câteva monografii și studii, bibliografia diasporei grecești în lume și în România fiind una din cele mai bogate, imposibil de cuprins într-un simplu studiu: A. Alexandru, *Medici români și străini în Moldova și Muntenia*, Cluj, 1927; St. Brezeanu, C. Iordan, H. C. Matei, Gh. Zbughea, *Relații româno-elene. O istorie cronologică*, București, Ed. Omonia, 2003; A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, IBS, Thessaloniki, 1974; Nestor Camariano, *Sur l'activité de la Société littéraire gréco-dacique de Bucarest (1810-1812)*, în RESEE, VI, nr. 1, 1968; I. Câdea, *Comunitatea greacă din Brăila din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIX-lea*, Ed. Istros, Brăila, 2004; O. Cicanci, *Comuniile*

Cristalizată pe parcursul veacurilor, dar puternic în secolul al XVIII-lea – ea dezvoltă o puternică cultură în limba greacă și pe care o impune și românilor – școli, Academii Domnești, limba de cult, limba școlii, a literaturii, a ziarelor, literaturii politice, societăților cultural-politice etc. Și, evident, grecii reușesc să-și formeze o elită intelectuală și politică remarcabilă. Îi găsim în comunități puternice, atât în Moldova, cât și în Muntenia, la București, Craiova, Galați și Brăila, la Constanța și nu numai. În final, mulți s-au asimilat culturii românești. Cum s-au asimilat și altor domenii, ținând de comerț, finanțe, agricultură, precum și de domeniile în care se exersa în general mica burghezie. Altă parte a plecat, după 1831, în noul stat grec. Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, comunitatea greacă din România se subțiază, din mai multe motive, ținând de asimilare sau întoarcere în patria mamă, însă continuă să aibă un rol activ în viața economică, culturală, dar și politică a românilor. Grecii reprezintă comunitatea care a lăsat cele mai adânci urme, atât în viața economică și comercială, cât și mai ales culturală a societății românești. Astăzi, comunitatea elenă din România este una foarte activă economic și cultural.

Evreii – confesiune mozaică. Este una din cele mai vechi, mai numeroase și mai puternice comunități etnoconfesionale care s-a stabilit în teritoriile românești. Este o minoritate în egală măsură *etnică* și *confesională* (mozaică sau israelită cum i se mai spune). Comunități evreiești mari au existat în aproape toate țările europene. În special în Rusia, Polonia, Imperiul Habsburgic dar și în Imperiul Otoman, în Spania, Franța, Germania, Imperiul Britanic, zone în care evreii au fost așezați de veacuri. Au creat societăților gazdă cele mai multe probleme și au avut ei înșiși, ca umanitate, cele mai grave, dramatice, tragice probleme în societățile în care au imigrat și unde au suportat cele mai dure persecuții, peste tot, din Evul

grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746, Ed. Academiei R.S.R., București, 1981; idem, *Dregători greci în Țările Române în veacul al XVII-lea*, în *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici*. Omagiu Prof. Ștefan Ștefănescu, Ed. Universității, București, 2000; idem, *Médecins grecs, anciens étudiants des universités européennes aux XVIIe et XVIIIe siècles*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, XXXVI, nr. 3-4, 1997; idem, *Presa în limba greacă din România în veacul al XIX-lea*, Ed. Omonia, București, 1995; C. Filip, *Comunitatea greacă din Brăila 1864-1900*, Ed. Istros, Brăila, 2004; I. C. Filitti, *Rolul diplomatic al fanarioților*, Ed. Dominor, București, 2002; Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Ed. Academiei, București, 1972; idem, *Relațiile Țărilor Române cu popoarele sud-dunărene (1300-1800)*, în *România în Sud-Estul european*, București, 1979; N. Iorga, *Byzance après Byzance*, ed. a II-a, AIESEE, București, 1971; idem, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I-II, Vălenii de Munte, 1908-1909; idem, *Istoria comerțului românesc*, Vălenii de Munte, 1915; idem, *Istoria învățământului românesc*, București, 1928; Athanasios E. Karathanasis, *Elenismul în Transilvania*, traducere de Anca Dobre, Ed. Omonia, București, 2003; idem, *Des grecs à la cour de Constantin Brancoveanu, voevod de la Valachie (1688-1714)*, în „Balkan Studies”, cap. 16, nr. 1 pe 1975; C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în secolul al XIX-lea*, Ed. Omonia, București, 1996; idem, *Convergences culturelles gréco-roumaines. (1774-1859)*, Thessaloniki, 1998; D. Russo, *Elenismul în România. Epoca bizantină și fanariotă*, București, 1912; Paula Scalcău, *Grecii din România*, Ed. Omonia, București, 2005; E. Turdeanu, *Les controverses de Jansénistes et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie*, în *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p. 529-582; L. Vranoussis, *Rigas, un patriot grec din Principate*, București, 1980.

Mediu și până astăzi, atât ca religie¹⁶, cât și ca etnie, într-un cuvânt s-au confruntat cu o neîntreruptă persecuție politică și culturală, situație în care au fost mereu implicate ambele dimensiuni. Dar totuși, evreii au reprezentat și unul din cei mai puternici factori de progres economic, comercial, financiar și cultural în societățile gazdă.

În cazul României, luând în considerare mențiunile documentare pe care le avem, se pare că evreii apar aici încă din secolul al XII-lea. Numărul lor va crește masiv în Principate abia în secolele XVIII și XIX, prin imigrații succesive și continue, din Galiția și Rusia, dar și din Imperiul Otoman; până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, evreii din România vor deveni una din cele mai mari comunități din Europa. În final, ca o comunitate încheagată, se pare că devenise a patra ca mărime structurată, prin imigrare, în doar câteva veacuri. Evreii din Principate reprezintă două ramuri – *askenazii*, proveniți din Europa Centrală, Rusia și Galiția și *sefarzii* – originari din Spania și din alte țări mediteraneene. Documentele îi consemnează pe teritoriile românești încă în secolele XIV-XV; pe askenazi îi consemnează la sfârșitul secolului al XVII-lea (la București sunt semnalati 600 de evrei), pe sefarzi la începutul secolului al XVIII-lea. Un document din 1764, emis de Ștefan Rakoviță, pune în evidență existența mai multor comunități de evrei în Principate și începutul unei organizări interne a acestor comunități; sunt semnalate sinagogi apărute în diferitele cartiere ale orașelor românești; se emit documente care pun sub protecție comunitățile evreiești și diferitele meserii practicate de aceștia, dar și acte care pun piedici diferitelor altor cereri ale evreilor (e vorba despre restricțiile impuse străinilor prin Regulamentul Organic). În secolul al XVIII-lea și mai ales al XIX-lea încep valurile de imigranți din Rusia (fug de pogromuri și persecuții) și Galiția spre Moldova. Numărul lor crește simțitor. La 1859, numărul evreilor din Principate ajunge la 135.000, adică 3% din populație; numai în București, la 1859 sunt 6.000 de evrei, iar în 1912 deja sunt o puternică comunitate ce numără 42.529 de persoane. La recensământul din 1899, populația evreiască din România numără 269.015 persoane, adică 4,5% din populația României. În Moldova, însă, sunt 10% din populație, iar în Muntenia doar 1,8%. După primul război mondial, prin unirea Transilvaniei, Banatului, Bucovinei Basarabiei și Dobrogei cu Regatul României, comunitatea evreiască va fi cea mai extinsă, după aceea maghiară. Numără, în epocă, circa 700.000 de persoane. Astăzi în România mai sunt 8.000 de evrei. Cauzele: Holocaustul, emigrarea în Israel și America, apoi emigrarea din deceniile regimului comunist. Majoritatea evreilor locuiau în mediul urban. Întâi ca efect al meseriilor pe care le practicau și apoi datorită interdicției de a avea proprietăți funciare și de a se stabili în mediul rural. Mai este de luat în considerare și refuzul dreptului la cetățenie română, prin Constituția din 1866, fapt ce îi lipsea de multe alte drepturi.

¹⁶ V. și David Nirenberg, *Une société face à l'altérité, Juifs et Chrétiens dans la Péninsule Ibérique. 1391-1449*, la rubrica: *Violences religieuses au Moyen Âge*, în „*Annales*”, 62 année, nr. 4, 2007, p. 755-790.

Evreii practică majoritatea meșteșugurilor specifice și necesare orașelor, de la servicii (croitorie, cizmărie, fierărie) la comerț; îi întâlnim ca băcani, comercianți, zarafi, bancheri, tipografi, în industria locală – în postăvărie, morărit, dar și ca arendași etc. Din secolul al XIX-lea, însă, își formează o „inteligenție” în universitățile europene și astfel crește foarte mult numărul evreilor medici, farmaciști, arhitecți, dar și matematicieni, filologi, editori, apoi profesori, ziariști, pictori, librari; vor înființa școli pentru comunitățile evreiești, ziare, societăți culturale etc. Dar, dată fiind instruirea de care beneficiaseră, mulți dintre ei funcționează în instituții culturale românești. În perioada interbelică avem deputați și senatori evrei în Parlamentul României, precum și înalți funcționari în administrație.

Este, poate, minoritatea cu cel mai puternic impact asupra culturii românești, asupra domeniilor literare, juridice, medicale dar și economice, financiare, comerciale. Ceea ce este impresionant la evrei este că au înscris aproape întreaga lor activitate în contextul economiei dar mai ales al culturii țării gazdă. Din acest punct de vedere, se poate vorbi de o puternică asimilare a activității intelectuale, artistice, medicale, științifice (în filologie, istorie dar și în chimie, fizică, biologie, farmacie) evreiești în suma creației și civilizației românești, de două veacuri încoace.

Un mare procent, de exemplu, de scriitori români este reprezentat de evrei, mulți oameni de știință din diferite domenii sunt evrei, de asemenea, în secolele XIX și XX, mulți mari finanțiști și bancheri din România sunt evrei.¹⁷ Prezența evreilor – ca etnie, confesiune, cultură și factor economic în Principatele Române – este semnalată, încă din secolul al XVI-lea, atât în Moldova cât și în Țara Românească. În jurul existenței lor în Principate, ulterior în România, până astăzi, s-au scris sute de studii¹⁸, privind majoritatea aspectelor vieții comunităților

¹⁷ Acad. Nicolae Cajal, dr. Hary Kuller (coord), *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, ed. a II-a, Editura Hasefer, București, 2004 (și marcăm câteva din capitolele foarte interesante ale volumului: Partea I. *Evreii în istoria României*, cu teme: 1. *În Dacia romană* (dr. Lya Benjamin); *În Țările Române. Evul Mediu* (dr. C. Rezachevici); *În perioada domniilor fanariote 1711-1821* (dr. Paul Cernovodeanu); *Între anii 1821-1918* (Dr. Ion Stanciu); „*Trendul*” *integraționist la finele veacului XIX și începutul veacului XX* (dr. Hary Kuller); *Evreii din România Mare* (dr. L. Benjamin); Unele particularități ale evreilor din provinciile integrate (Victor Neumann și Dumitru Hâncu); *Problema evreiască în România până în iulie 1940. Documente*, p. 34-182 (și bibliografia de la aceste studii).

¹⁸ Cităm foarte selectiv numai câteva studii: Lya Benjamin, *Evreii din România în texte istoriografice. Antologie*, Ed. Hasefer, București, 2002; J. B. Brociner, *Memoriu și documente istorice despre comunitățile israelite din România*, Galați, 1896; M. Cotter, L. Manes, *6 secole de conviețuire. Pagini din trecutul comunităților evreiești din România*, București, 1997; Marius Chelcu, *Catagrafia locuitorilor evrei din orașul Iași, în anul 1851* (I), în „*Revista de istorie socială*”, IV-VII, 1999-2002, p. 372-475; Gabriel Constantinescu, *Evreii în România (secolele XVI-XX)*, București-Paris, 2000; Victor Eskenasy, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I, București, 1986; C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din sec. al X-lea și până la jumătatea sec. al XVI-lea*, București, 1967; Ladislau Gyemant și Lya Benjamin (coord), *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. III. partea 1-2 (1801-1849), Ed. Hasefer, București, 1999; Nicolae Iorga, *Istoria evreilor în țările noastre*, București, 1913; idem, *Istoria comerțului românesc*, în *Opere economice*, București, 1982; Dumitru Ivănescu, *Populația evreiască a orașului Iași în perioada 1755-1860*, în „*Studia et Acta Historiae Judaeorum Romaniae*”, București, 1996, p. 28-51; idem, *Die Emigration der jüdischen Bevölkerung aus Rumänien um die Wende zum 20. Jahrhundert*, în *Migration im südöstlichen Mitteleuropa...*, (Herg. von Krista Zach, F. Solomon and C. Zach), IKSG Verlag, München, 2005, p. 169-176; H. Kuller, *O istorie a evreilor din România în date*, I, București, 2000;

evreiești: de la imigrare, așezarea în Principate, la „naturalizarea-creștinarea” unora, de la acordarea de privilegii la persecuții și la lipsirea de drepturi politice și civile, de la contribuția uriașă la dezvoltarea economică a societății românești la învinuirile de tot felul, de la contribuția la dezvoltarea culturală, intelectuală a societății românești la izgonirea din România a unor mari savanți (cum a fost de exemplu Moses Gaster), de la permisiunea a-și întemeia școli, temple, teatre, tipografii, ziare, reviste până la interzicerea lor brutală, la pogrom și la deportarea în Transnistria. Viața evreilor în Principatele Române, apoi în Regatul României, este poate cel mai bogat cuprinsă în istoriografia românească dar și în aceea europeană și universală. Ceea ce dovedește cât de importantă a fost și ce impact puternic a avut această comunitate în viața românilor, dar mai ales cât de complicată, ades dramatică, dar de fapt foarte rodnică și creatoare în toate planurile existenței sociale, economice și culturale, a fost coabitarea comunităților evreiești cu societatea românească gazdă. Oricât s-a scris, credem că totuși au rămas multe, foarte multe teme de dezvoltat în ceea ce privește prezența evreilor în intimitatea societății românești vreme de câteva veacuri. Evreii, poate și grecii, reprezintă un lung și foarte, foarte important capitol din istoria românilor.

O a treia mare comunitate etnică realizată prin emigrare în spațiul românesc, în secolul al XIX-lea, de data aceasta de aceeași confesiune cu societatea gazdă – ortodoxă – o reprezintă *bulgarii*¹⁹. Avem și bulgari catolici, în Banat, emigrați încă

E. Schwartzfeld, *Din istoria evreilor. Impopulara, reimpopulara și întemeierea târgurilor și a târgușoarelor din Moldova*, București, 1914; Teșu Solomonovici, *România judaică*, I, Ed. Teșu, București, 2001; Mihai Spielmann (ed.), *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II, partea I (1701-1750), 1988; vol. II, partea a II-a (1750-1800), București, 1990; Mihai Răzvan Ungureanu, *O statistică a convertirilor la ortodoxie (Iași, secolul XVIII - prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în „Revista de istorie socială”, I, 1996, p. 237-260; idem, *Dispariția unei instituții: „hahambașia”*, în „Studia et Acta Historiae Judaearum Romaniae”, II, 1997, p. 72-73; III, 1998, p. 94-111; idem, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Ed. Univ. Alex. Ioan Cuza, Iași 2004; Radu Ștefan Vergatti, *Dinamica demografică și aspecte socio-profesionale ale obștii evreiești din București (1810-1939)*, în „Revista de istorie socială”, II-III, 1997-1998, p. 165-236; Moshe Carmilly – Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623-1944)*, București, 1994; Mayer Halvey, *Comunitățile evreilor din Iași și București, până la 1821*, I, București, 1930; Krista Zach (coord.), *Migration in südöstlichen Mitteleuropa Auswanderung, Flucht, Deportation, Exil im 20. Jahrhundert*, IKGS Verlag, München, 2005; Jean Alexandre Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des Roumains*, III, Paris, 1844.

¹⁹ *** *Bălgarite v Rumânija. XVII-XX v. Dokumenti i materialii*, Sofia, 1994; Nikolaj Jecev, *Braila i bălgarskoto Văzrajdanje*, Sofia, 1971; idem, *Bukurești – kulturno središte na bălgarite prez Văzrajdanje*, Sofia, 1991; idem, *Bălgarite v Galați prez Văzrajdaneto*, Akad. Izdatelstvo, Sofia, 2007; D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diclescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea*, în ****Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor. Sec. XII-XIX*, Ed. Academiei Române, București, 1971, p. 283-368; St. Romanski, *Bălgarite vâv Vlashko i Moldova. Dokumentii*, Sofia, 1930; C. N. Velichi, V. Traikov, *Bălgarskata emigratsija vâv Vlahia sled Rusko-turskata voina 1828-1829. Sbornik ot Dokumenti*, Sofia, 1980; V. Traikov, N. Jecev, *Bălgarskata emigratsija v Rumânija XIV v-1878 godina i uceastieto i v stopanskija, obshtetveno-politiceskija i kulturnija život na rumânskija narod*, Sofia, 1986; V. Traikov, *Curentele ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, trad. C. N. Velichi, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986; C. N. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la Renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1856)*, Ed. Academiei Române, București, 1970; idem, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale (1850-1878)*, Ed. Academiei Române, București, 1979.

din secolul al XVIII-lea în Imperiul Habsburgic; în secolul XX, ei vor intra în Regatul României odată cu populația bulgară din Dobrogea, menținând numărul mare al bulgarilor în România. Bulgarii din spațiile românești numără câteva sute de mii în secolul al XIX-lea. Emigranți bulgari în spațiile românești avem, însă, încă din secolele XV-XVI. Numărul lor va crește în secolul XVIII, și mai ales în XIX, concomitent cu seria de războaie ruso-turce, dintre 1774 și 1877-1878. Este cea mai masivă emigrație din Balcani în spațiile românești. Se formează comunități masive între Cetatea Albă – Bugeag – și Turnu Severin: avem 40 de colonii bulgare în Bugeag, în orașele Ismail, Bolgrad, apoi îi găsim așezați compact la Galați, Brăila, Zimnicea, Turnu Măgurele, Oltenița – cu cea mai mare comunitate, apoi, la București – dar sunt și la Alexandria (oraș înființat de emigranții bulgari în 1830), Giurgiu, Buzău, Ploiești, Craiova etc. Emigrarea bulgarilor spre Țările Române a început încă din secolele XIV – XV, și avem, în afară de populație obișnuită, fugită din fața invaziei otomane, numeroși cărturari, călugări, care se așează în orașele dar și în mănăstirile românești, și vor contribui la dezvoltarea scrisului și culturii slavone pe teritoriul României, vor fi tipografi, copişti, traducători. Populația bulgară emigrată aduce și numeroase meserii pe parcursul veacurilor: de la un întreg şir de meşteşuguri, la comerţul cu amănuntul şi până la mari afaceri comerciale şi financiare. Comunităţile bulgare din România vor atrage aici şi o puternică emigraţie intelectuală şi politică, vor întemeia pe teritoriul românesc un întreg sistem de instituţii culturale şi politice, de la şcoli şi Academia bulgară (la Brăila), până la seria de Comitete centrale revoluţionare, politice, încât, într-un anume fel, vor muta în România, până la 1878, centrul revoluţionar de luptă pentru eliberarea Bulgariei. De la început au primit pe teritoriul României o serie de privilegii economice, fiscale, culturale extinse până la dreptul de cetăţenie şi mai ales până la dreptul de azil politic. S-au implicat în activitatea revoluţionară a românilor, în viaţa lor politică şi mai ales economică. La 1878, mulţi s-au reîntors în Bulgaria, mai ales intelectualii şi activiştii politici, dar şi mare parte din oamenii de afaceri, negustorii etc. Mulţi însă au rămas în România, o parte s-au asimilat total populaţiei româneşti, altă parte au rezistat până astăzi cu identitate de bulgari. Astăzi, comunitatea bulgară din România nu mai este atât de numeroasă. Numărul lor a scăzut prin repatriere, cum am spus deja, prin asimilare şi prin pierderea de teritorii de către România (Dobrogea, Basarabia), după al doilea război mondial. Şi nici nu mai este atât de activă comunitatea în chestiune, cum fusese în secolul al XIX-lea – şi ne referim la activitatea culturală, în principal. În secolul al XIX-lea, emigraţia bulgară din România a lucrat mai ales pentru cultura bulgară, pentru mişcarea politică bulgară, era total antrenată în efortul uriaş de emancipare a naţiunii şi statalităţii bulgare şi de eliberare de sub dominaţia otomană. După eliberarea Bulgariei, această motivaţie a dispărut şi centrul activităţii bulgarilor s-a mutat, firească, în patria eliberată. Anterioarele motivaţii nu se mai manifestă la populaţia bulgară rămasă în România.

O altă minoritate emigrată tot din Imperiul Otoman o reprezintă *albanezii* – creştini. Primul mare val de emigrare al albanezilor se produce în secolul al XV-lea, după moartea lui Skanderbeg. În Țările Române, prima atestare documentară a

emigrației albaneze este de la 1595 – care arată că Mihai Viteazul a permis unui număr de 15.000 de albanezi să se așeze cu familiile în Țara Românească. Din aceștia vor fi aleși peste o mie ca oșteni în armata voievodului român. Imigrația albaneză va continua în Principate și în veacurile următoare. Mai mult, în secolele XVII-XIX vom avea în Principate domni de origine albaneză, Vasile Lupu în Moldova și Ghiculeștii în Țara Românească. Albanezii așezați în Principate sunt comercianți, meseriași – băcani, cafegii, bragagii, brutari, patiseri – dar, din secolul al XIX-lea – și avocați, medici, arhitecți. Mulți sunt ostași – celebrii Arnăuți din istoria românească a perioadei fanariote, moșteniți și de Bucureștiul secolului al XIX-lea. În secolul al XIX-lea crește imigrația albaneză și îi aflăm pe albanezi, în comunități, la Constanța, Brăila, Craiova, Ploiești, Iași, Călărași, dar mai ales la București. Numărul lor se ridică în această perioadă la circa. 30.000. Tot din această perioadă se activează o serioasă mișcare culturală și politică albaneză pentru emanciparea Albaniei de sub Imperiul Otoman. Au societăți culturale, politice, sociale, deschid tipografii, tipăresc carte pentru Albania; mișcarea intelectuală albaneză de pe teritoriu românesc înregistrează cele mai diferite forme de manifestare, având și sprijinul cercurilor intelectuale și politice românești; într-un fel, Bucureștiul și România devin unul din centrele puternice ale mișcării de renaștere albaneză²⁰. Astăzi, comunitatea albaneză din România nu mai este atât de numeroasă și nici foarte activă cultural și politic.

Una din minoritățile importante pentru viața culturală și economică a Principatelor Române o reprezintă *armenii*²¹-creștini. Veniți de câteva veacuri în

²⁰ Nicolae Ceachir, Gelcu Maxutovici, *Unele aspecte privind condițiile create pe teritoriul României mișcării albaneze de la sfârșitul sec. al XIX-lea, începutul sec. XX*, în „Revista Arhivelor”, X, 1967, nr. 1; Johannes Faensen, *Die Albanische Nationalbewegung*, Berlin, 1980; Sava Iancovici, *Relations roumaino-albanaises à l'époque de la Renaissance et de l'émancipation du peuple albanais*, în RESEE, IX, 1971, nr. 1, p. 5-49; Adrian Majuru, *Bucureștiul albanez*, București, 2002; Cristia Maxutovici, *Comunitatea albaneză din România*, în *Istoria Comunității albaneze din România*, vol. I, București, 2000; idem, *Comunitatea albaneză din București la sfârșitul sec. al XX-lea și început de sec. XX*, în „Citadela”, IV, nr. 1-4 pe 1999, p. 114-119; D. Polena, *Mișcarea națională albaneză*, UCAR, București, 2000; Panait I. Panait, *Noi contribuții la cunoașterea albanezilor din România în evul mediu*, în „Albanezul”, nr. 1 (42), p. 1-8 apud Adrian Majuru, *op. cit.*; Cătălina Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România (1844-1912)*, în ****Intelectuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX*, Ed. Academiei Române, București, 1984, p. 163-198; Eudoxiu Hurmuzachi, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, București, 1903, p. 37.

²¹ Leon Babaian, *Armenii în Moldova și Bucovina*, Tiflis, 1911; Vlad Bănățeanu, *Armenii în istoria și viața românească*, București, 1938; G. Bezviconi, *Armenii în Basarabia. Eparhia nahicevădeană și Basarabiana*, Manuc-Bei, în „Din trecutul nostru”, nr. 3-4, Chișinău, 1944; B. P. Hasdeu, *Istoria toleranței religioase*, București, 1868, p. 62-64; Gh. Ghibănescu, *Breasla Armenilor din Roman*, Iași, 1910; Grigore Goilav, *Armenii ca întemeietori de orașe în partea de răsărit a Europei*, București, 1909; idem, *Bisericile armene de prin Țările Române*, București, 1911; idem, *Datinile, Obiceiurile și Credințele Armenilor din Țările Române*, Fălticeni, 1911; Grigore, Mitropolitul Ungro-Valahiei, *Dovedirea împotriva eresului Armenilor*, București, 1824; Nicolae Iorga, *Istoria Bucureștilor*, ed. a II-a, Ed. Vremea, București, 2007, p. 105-250; idem, *Istoria comerțului..*, *op. cit.*; idem, *Patru conferințe despre Armenia*, Buc., 1929, p. 90; idem, *Anciens documents de droit roumain*, I, p. 16; idem, *Sur l'origine des Arméniens en Moldavie*, în „Handes Amsorya”, Viena, 1927, p. 904-910; idem, *Choses d'art arménienne en Roumanie*, Bucarest, 1935; idem, *Scrieri istorice despre armeni*, editat de Emanuël Acterian, prefată de Andrei Pippidi,

Principate, armenii constituie una din cele mai vechi comunități alogene-creștine din Principate. Au venit în Moldova chiar înainte de întemeierea principatelor. Atât Gh. Brătianu, cât și N. Iorga îi consideră întemeietori de colonii, de orașe în Moldova. Oricum, în secolul al XIV-lea era o colonie armeană aici²². Imigrează din Armenia prin Crimeea, Polonia (dar mai târziu, din secolul al XVI-lea, și din Imperiul Otoman) și se așează în Muntenia. În secolele XVII-XVIII imigrează în Muntenia multe familii armene, venind din Imperiul Otoman, din mai multe localități din Bulgaria. Numărul refugiaților armeni va crește în Muntenia după masacrele hamidiene din 1895-1896; un alt val de emigrație armeană din Imperiul Otoman spre România se petrece la 1908-1914; și o ultimă emigrație la 1922, fugari din Constantinopol și Smirna (Izmir)²³.

Încă de la primele așezări în Principate, armenii se dovedesc a fi comercianți eficienți și rolul lor în societățile gazdă mai ales acesta a fost. Și sunt căutați și chemați în Principate, exact pentru dezvoltarea comerțului. În 1407, domnitorul Alexandru cel Bun îi cheamă din Polonia și le dă mari scutiri de taxe și privilegii, așezându-i la Suceava, Cernăuți; atunci sunt consemnate a fi venit circa 700 de familii armene; tot Alexandru cel Bun a stabilit în 7 orașe moldovene – Suceava, Hotin, Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Galați, Iași – 3.000 de familii armene: comercianți; aceste comunități asigurau traseele caravelor comerciale; interesant este că tot Alexandru cel Bun dă un Hrisov, în 1401, de întemeiere a Episcopatului Armenesc la Suceava; de-a lungul timpului, până în perioada fanariotă, armenii din ambele Principate vor beneficia – datorită eficienței lor economice – de multe privilegii și de scutiri de taxe. Comunitățile – așezările armenesti – se vor dezvolta mult în ambele Principate: la Soroca, Chișinău, Cetatea Albă, București, Constanța, dar și în Ardeal – la Brașov, Gherla etc. În perioada fanariotă, principii greci încep persecutarea comercianților armeni și de atunci comerțul armean va începe să decadă; armenii se vor orienta spre alte meserii și profesii – mai ales spre profesii liberale și din administrația publică. De-a lungul timpului vor fi buni agenți diplomatici, buni mijlocitori comerciali pe drumurile între Orient și Occident. Armenii se vor remarca în micul comerț din orașele și târgurile românești, în industria agricolă (spre deosebire de evrei, au drept de proprietate asupra pământului). Îi vom găsi, pe bresle, în multe meserii: bogasieri, cavafi, băcani, cafegii, brașoveni (comercianți de Brașov); la 1832 numai la București au patent (drept de practică) 111 armeni: lipscani, toptangii, mămulari, zarafi, sureccii, băcani, ciubuccii, măcelari, pescari, precupeți, arendași, giuvaergii, cizmari, bumbăcari, plăpumari, brutari, simigii, lumânărari, croitori, ibrișimgii, bărbieri,

Ed. Arrat, București, 1999; Keropé Kuşnerian, *Istoria emigrațiunei Armenilor din Crimeia*, Veneția, 1895; P. P. Panaiteșcu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava*, "Revista Istorică Română", 1928; H. D. Siruni, *Armenii în viața economică a Țărilor Române*, București, 1945; idem, *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk Bey*, "Prince de Moldavie", Balcania, VI, 1943, p. 53, 101.

²² N. Iorga, *Patru Conferințe...*, op. cit., 1929, p. 90; idem, *Anciens documents...*, op. cit., p. 7; H. D. Siruni, *Armenia maritimă - Crimeea ca prim popas al Armenilor din Țările Române*, în "Anuarul ANI", 1942, 1943.

²³ H. D. Siruni, *Armenii...*, op. cit., p. 1-10.

șelari, covaci, fișecii, blănari etc. Treptat armenii își vor forma o elită intelectuală, educată în universitățile din Occident; în societatea românească, din secolul XIX și până astăzi, vom avea mulți medici armeni, profesori, autori de manuale, istorici, filologi, istorici de artă, avocați, juriști, ingineri, arhitecți, scriitori, ziariști și mulți funcționari publici, în diferite departamente ale administrației. Peste tot unde și-au cristalizat comunități, armenii și-au ridicat biserici, în jurul cărora comunitatea dezvolta – până târziu – toate activitățile culturale și sociale, în beneficiul comunității, dar și al societății românești gazdă. Marii și bogații comercianți armeni s-au dovedit de-a lungul timpului ctitori și mecenăți; au construit biserici, mănăstiri, palate, poduri, hanuri, tipografii, diferite instituții de binefacere; au făcut donații de colecții de artă, de carte, au dat burse tinerilor să studieze, au lăsat testamente în beneficiul instituțiilor sociale sau culturale²⁴. În perioada comunistă, mulți au emigrat din România. Astăzi comunitatea armeană din România este mult mai mică și nici nu mai are ponderea pe care a avut-o altădată în viața economică și culturală a României. Dar rămâne, totuși, destul de prezentă în viața culturală și politică a României.

*Italianii*²⁵, emigrați în principal în secolul XIX în Principate (dar, cu excepții, încă din secolul XVII, mai ales din epoca Brîncoveanu), sunt și o minoritate confesională – *catolică*. Există și astăzi ca o comunitate formată. O emigrație italiană în Principate este mai evidentă în secolul al XIX-lea. Sunt în principal emigrație economică, cum am mai spus, dar mai avem și italieni veniți aici prin misiunile catolice, avem și o emigrație politică italiană, mai ales după revoluția de la 1848 și mai ales în vremea mișcării de risorgimento, a mișcării de emancipare a italienilor de sub dominația habsburgică.

Primele consemnări statistice privind italienii în București sunt de la 1834, în care, italienii sunt consemnați ca supuși austrieci; în populația de 72.595 de locuitori ai Bucureștiului apar consemnați 1.795 de străini²⁶, din care, de „supușenie” austriacă 1.226, prusiană 158, engleză 94, franceză 80 și rusă 236. Italianii din Principate aveau diferite „supușenii” – austriacă, engleză, franceză. Cu numele lor îi întâlnim abia la 1838, când aflăm că avem în București în jur de

²⁴ *Ibidem*, p. 60-90.

²⁵ Benjamin Barker, *op. cit.*, p. 205; Mihai Chiriță, *Obșteasca catagrafie de la 1838*, în "Studii și Materiale de Istorie Modernă", XVI, 2000-2001, p. 133-144; Georgeta Filitti, *Observații pe marginea Catagrafiei din 1838 (Vopseaua galbenă. București)*, I, "Revista Arhivelor", nr. 1-2 pe 2003, p. 103-121; Florian Georgescu, *Aspecte privind împărțirea administrativă și evoluția demografică din Bucureștii anilor 1831-1848*, în "Materiale de Istorie și Muzeografie", III, 1965, p. 54-81; V. Mateescu, *Populația orașului București în sec. XIX-XX*, în "Revista Statistică", VIII, 1959, nr. 9, p. 57-61; Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: the Italians of Bucharest (1831-1878)*, în "Revista Arhivelor", LXXXIV, nr. 3-4 pe 2007, p. 179-202; Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania (Studi e Ricerche)*, București, 1916; Gh. Pârnăuță, *Istoria învățământului și culturii în orașul București*, București, 1997; Alice Marcu, *Pentru istoricul catedrei de italiană de la Universitatea din București (1865)*, în „Roma. Studii italiene”, IV, 1937, p. 146-147; Ulysse de Marsillac, *Bucureștiul în veacul al XIX-lea*, București, 1999, p. 143.

²⁶ Raluca Tomi, *op. cit.*, p. 180.

9 familii de italieni²⁷; la 1859 avem în Țara Românească 108 italieni²⁸; numai în București sunt circa 100 de italieni în perioada 1831 – 1878, care sunt de cetățenie austriacă, franceză, britanică și din Sardinia. La 1860 avem 107 italieni, iar la 1868, când începe pavarea Bucureștiului, firme italiene aduc muncitori italieni; la 1861 numărul lor crește la 224. Italienii imigrați în București aveau vârste între 20 și 40 de ani, iar ca profesie erau negustori de cereale, bijutieri, artizani diferiți, brutari, patiseri, dar mai ales profesori, muzicieni, actori, pictori și „zugravi”²⁹, cu documente de liberă practică în regulă.

Uneori, imigranții italieni, mai ales cei politici, sunt fără documente și sunt reținuți de poliție și apoi, fie extrădați, fie, mai ales, făcuți scăpați. Istoria Bucureștiului cunoaște nume până astăzi celebre de negustori și de oameni de afaceri italieni, care au avut cele mai diferite inițiative, dar și un număr de mai mici comercianți și meșteșugari. Astfel este Giuseppe Canevero (sub protectorat britanic), mare negustor în Galați și București, dar și Giovanni Flore (confeccioner), Domenico Bernato (negustor de lipitori), sau Lazăr Serafimi (cofetar), ori bijutierul Zanchi Giovanni; e și un Villarozi care construiește o școală etc. La 1853, mai mult de 50 de negustori italieni cer scutire de taxă și liberă circulație în activitatea lor comercială³⁰; italienii sunt proprietari de cofetării, de hoteluri. Dar și teatrele și sălile de dans intră tot în activitatea lor: celebru este Gerolamo Manolo cunoscut în București cu *Teatrul lui Momolo*³¹. Italienii sunt mai prezenți în activitatea intelectuală și artistică din Principate. Sunt profesori de italiană, dar și de alte discipline, la pensioanele pe care le înființează ei, dar și la școlile întemeiate de Arhiepiscopia Romano-Catolică a Bucureștilor (Saint Mary Catholic Institute), unde avem inclusiv profesoare-călugărițe; sunt profesori la Colegiul Național, la Facultatea de Litere (și cităm unul din cele mai cunoscute nume în mișcarea intelectuală bucureșteană – Gian Luigi Frollo). Sunt autori de manuale, publiciști și ziariști de marcă – de pildă, Luigi Cazzavillan –, sunt arhitecți, sau medici care participă la războiul Crimeii și apoi la războiul pentru independență din 1877. Sunt prezenți în aproape toate domeniile activității intelectuale, activității artistice, la dezvoltarea cărora au contribuit în societatea românească. Majoritatea s-au „naturalizat”. Mulți dintre intelectualii imigrați sunt refugiați politici din Imperiul Habsburgic, sub dominația căruia se afla Italia.

²⁷ *Ibidem*, p. 181.

²⁸ V. Mateescu, *op. cit.*, p. 57-60.

²⁹ Raluca Tomi, *op. cit.*, p. 183-185.

³⁰ *Ibidem*, p. 184-187.

³¹ Ioan Massoff, *Istoria Teatrului Național din București. 1877-1937*, București, 1938, p. 285-286; Alice Marcu, *Pentru istoricul catedrei...*, *op. cit.*; ****Bibliografia românească modernă. 1831-1918*, Ed. Științifică, București, 1986, vol. II, p. 359; vol. III, p. 239-240; Gh. Pănuță, *Istoria învățământului și culturii în orașul București*, București, 1997, p. 115-118; Claudiu Iosipescu, *La stampa periodica romeno-italiana*, în *Romania e Italia*, Roma, 1937; Raymund Netzhammer, *Episcop în România. Într-o epocă a conflictelor naționale și religioase* (editori: N. Netzhammer și K. Zach), Ed. Academiei Române, București, 2005 vol. I-II; *Schematismus Archiepiscopatus Latinae Bucarestiensis pro Anno MCMIV*, București, 1904, p. XII-XXIII; *Schematismus... pro Anno MCMVII*, București, 1907, p. 69-71; *Schematismus... pro Anno MCMXIV*, București, 1914, p. 57-60, 66-80.

O minoritate cu mare impact în Principatele Române și în Regatul României în secolul al XIX-lea și XX este reprezentată de *comunitățile germane* – catolice și protestante; și nu ne referim atât la germanii sași și șvabi din Transilvania și Banat, cât la comunitățile germane formate în Țara Românească și Moldova (inclusiv coloniile din Bugeag) precum și la cele din Dobrogea (după 1878). Comunitățile germane din Principate, foarte numeroase și compacte, sunt formate prin imigrarea sașilor transilvăneni în principal, dar și a germanilor veniți din Germania, din Polonia, din Austria etc.³² Minoritatea germană este în principal *protestantă* dar și *catolică*. În secolul XX, prin Unirea Transilvaniei, Banatului, Bucovinei, Dobrogei și Basarabiei cu Regatul României, minoritatea germană, atât protestantă, cât și catolică, va deveni una din cele mai mari și mai puternice cultural și economic în România. În perioada războiului, această minoritate este micșorată sever, prin repatrierea ca urmare a Pactului Ribbentrop-Molotov, apoi prin deportările în Siberia, Kazahstan etc. și prin „repatrierea” din perioada comunistă, în Germania, până la 1989, dar și după aceea.

Dacă urmărim presa românească din secolul al XIX-lea, până la Unirea din 1859, vom găsi zilnic anunțuri ale Departamentului Trebilor Dinăuntru și Efortiilor de resort, prin care se dă drept de practică unor medici, oculiști, chirurgi germani, dar și unor farmaciști, la Iași, București și în multe orașe din Țara Românească și Moldova, sau găsim liste publicate anual, cu medicii cu drept de practică în Principate. Multe nume germane, printre ele și nume de unguri, greci, polonezi, ades evrei. Dar mai ales germani. La toți se menționează locul de studii și unde și-au luat diploma³³. Sunt medici sași din Transilvania care vin aici la practică, dar sunt și germani din Principate care studiază la Heidelberg, München, Göttingen etc. Sau, aflăm că la 1848 doctorul și pastoral protestant Daniel Roth din Sibiu vine la Iași (pentru a doua oară), ca pastor al comunității germane de acolo, dar practică și

³² Al. P. Arbore, *Noi informațiuni ethnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei și a regiunilor basarabene învecinate Dunării*, în "Analele Dobrogei", XI, 1930, fasc. 1-12, p. 65-94; Benjamin Barker, în *Călători străini despre țările române în sec. al XIX-lea*, seria nouă, III, 1831-1840, București, 2006, p. 205; traducerea în *Călători... s-a făcut după ediția: E. D. Tappe, A Bible Society Agent in the Romanian Principalities*, în „Slavonic and East European Review”, XLII, 99, 1964, p. 388-398; Johann Böhm, *Die Deutschen in Rumänien und das Dritte Reich. 1933-1940*, Frankfurt a. M. 1999; Hannes Hofbauer, Viorel Roman, *Bukowina, Bessarabien, Moldawien. Vergessenes Land-zwischen Westeuropa, Russland und der Türkei*, Wien, 1997; Nicolae Iorga, *Istoria Bucureștilor*, ed. a II-a, Ed. Vremea, București, 2007, p. 105-250; Ortfried Kotzian, *Die Umsiedler. Die Deutschen aus West-Wolhynien, Galizien, der Bukowina, Bessarabien, der Dobrudscha in der Karpatenukraine*, München, 2005; Ion Nistor, *La Bessarabie et la Bucovine*, București, 1937; Ute Schmidt, *Das Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute)*, 3. unveränderte Auflage, Böhlau Verlag, Köln, 2006; idem, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam, 2007; Paul Traeger, *Die Deutschen in der Dobrudscha. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Wanderungen in Osteuropa*, Stuttgart, 1922; Jean Alexandre Vaillant, *La Roumanie ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des Roumains*, III, Paris, 1844.

³³ *Bibliografia analitică a periodicelor românești: 1790-1859*, vol. I, partea I-III, Ed. Academiei Române, București, 1967, p. 831-87; vol. II, Ed. Academiei, București, 1972, p. 1019-1054; Gr. Crăiniceanu, *Literatura medicală românească. Biografii și bibliografie*, Ploiești, 1907; V. Gomoiu, *Repertor de medici, farmaciști, veterinari (personal sanitar) din ținuturile românești (înainte de 1870)*, vol. I, plus Adaos, Brăila, 1938, 1941;

medicina. Este numit medic al Batalionului II, în 1949, după ce în același an primise drept de practică³⁴. Va muri la Iași în timpul unei molime. Doctorul Jacob Czihaș din Heidelberg se instalează la Iași în 1824 și, în final, va ajunge Protomedicul Moldovei, medicul-șef al armatei etc., va întemeia aici o școală de medicină, va întemeia o societate de științele naturale, va trimite mulți tineri români și evrei la studii în Germania. Din aceeași presă românească aflăm despre prezența în Principate a pictorilor Schäffer și Josef Schöft, a dentistului Frederic Schraub, a editorilor Artur și Albert Schott etc., a pictorului de portrete George Schiller, a arhitectului Ioan Schlater, a profesorului Ignaz Schlauf etc.³⁵ Dacă urmărim memoriile Arhiepiscopului Raymund Netzhammer din perioada 1905-1924, cât este șeful Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, și conspectăm „Revista Catolică” din aceeași perioadă ca și *Schematismele* școlilor catolice din Arhidieceza Bucureștilor³⁶, vom constata că numărul germanilor în Principate este foarte mare, că numărul copiilor germani catolici sau protestanți care frecventează aceste școli la București, Brăila, Buzău, Calafat, Câmpina, Câmpulung, Caramurat (distr. Constanța), Cataloi (distr. Tulcea), Constanța, Craiova, Culeleia (Tulcea), Giurgiu, Iași, Malcoci (Tulcea), Pitești, Ploiești, Râmnicu-Vâlcea, Sinaia, Sulina, Târgoviște, Tulcea, Turnu Severin, etc. este iarăși mare. În toate aceste localități sunt parohii catolice – și populație germană – și pe lângă ele școli cu profesori călugări: germani, austrieci, dar și italieni sau români. Aflăm că unele din aceste parohii, „bărâții”, sunt întemeiate încă din secolul al XIV-lea dar și mai târziu, în secolele XVII-XVIII. Majoritatea acestor germani sunt supuși austrieci (din Transilvania și Banat), dar și „prusieni”. În afară de medici, farmaciști și profesori în toate domeniile, preoți, călugări (catolici), germanii ocupă o serie de profesii de înaltă tehnicitate – ca ingineri, mecanici, arhitecți, hotarnici, tipografi în industria poligrafică, gravori, fotografi, constructori de fântâni arteziene, specialiști în căi ferate și construcții de drumuri –, îi găsim în metalurgie, telegrafie etc., dar și în multe alte meserii care implică o specializare mai mult europeană decât sud-est europeană în acea epocă. Comunitățile germane din Muntenia, Moldova, Dobrogea sau Bugeag (aceștia sunt pietiști) au construit biserici – catolice, protestante –, au construit școli și au o viață de comunitate foarte bogată; mai târziu se vor organiza în diferite asociații, fie confesionale, fie cultural-sociale, fie profesionale³⁷, vor fi peste tot model de organizare social-economică și culturală, de profesionalism și își câștigă un prestigiu deosebit în societatea românească. Sunt instalați, în general, în orașe, dar în Dobrogea și Bugeag vor fi și multe colonii rurale – și ele modele economico-sociale. Prestigiul câștigat de comunitățile germane din Principate va fi sporit după 1918, când li se alătură marea comunitate germană – catolică și protestantă – din Transilvania, Banat, Bucovina, Dobrogea și Bugeag, adică atunci când aceste teritorii intră în Regatul România. Dar era deja altă perioadă, care nu mai intră atât de mult în interesul studiului nostru.

³⁴ și ³⁵ *Bibliografia analitică...*, op. cit., vol. I, partea a III-a; „Buletinul F. O”, XVII, 1849, p. 396.

³⁶ Raymund Netzhammer, *Episcop în România...*, op. cit.; *Schematismus Archidieceasis Latinae Bucurestiensis pro Anno MCMIV*, București, 1904, p. XII-XXIII; *Schematismus... pro Anno MCMVII*, București, 1907, p. 69-71; *Schematismus... pro Anno MCMXIV*, București, 1914, p. 57-60, 66-80.

³⁷ „Revista Catolică”, an I, 1912, nr. 1-3; an III, 1914, nr. 1-4; an IV, 1915, nr. 1-2, rubricile *Știri din Arhidieceză*.

*Polonezii*³⁸ – catolici – sunt în principal refugiați politici. O comunitate formată prin emigrație, mai ales politică, după cele două mari răscoale din 1830 și 1863 și mai ales în secolul al XIX-lea; un val nou de emigrație va apărea după ocuparea din 1940 a Poloniei. În toate trei cazurile, Principatele și apoi România au fost principalele direcții de refugiu. După 1831, emigrație poloneză – din Imperiul Rus, în care a fost înglobată Polonia până la 1918 – a fost îndreptată spre întreaga Europă de Vest, adică în principal spre Franța și Anglia dar și spre Sud-Estul european, practic spre Imperiul Otoman și Constantinopol; la Paris – unde, după răscoala poloneză din 1830, se va constitui un centru politic al emigrației poloneze cunoscut sub numele de „Hotelul Lambert” – emigrația poloneză intră în relații cu emigrațiile și cu studenții din Bulgaria, Serbia, România, Ungaria. Vor avea pe tot parcursul secolului al XIX-lea, până la 1878, o destul de mare influență asupra mișcărilor politice din Balcani, încercând să coaleză slavii din Sud împotriva Imperiului Rus. Sunt sprijiniți de Franța în activitatea lor politică și diplomatică în Balcani, dar nu vor reuși să-i mobilizeze contra Rusiei pe slavii ortodocși. În Principate, unde, succesiv după cele două răscoale poloneze, se cristalizează o comunitate poloneză, polonezii vor colabora excelent cu autoritățile românești, vor fi protejați (mai ales datorită influenței franceze, puternică atunci în Principate); emigrația poloneză este protejată și de Imperiul Otoman; sunt cunoscute în Dobrogea (încă în perioada Imperiului Otoman, până la 1878, apoi în România) acțiunile prințului Mihail Ceajka Czaykowski; polonezii vor primi sprijin politic, dar mai ales financiar, în timpul domnitorului Alexandru Ioan Cuza; vor colabora și cu emigrația bulgară de aici, cu cea maghiară, vor încerca diferite activități subversive – de organizare a unor acțiuni insurecționale antirusești: formarea de detașamente, transport de arme din Imperiul Otoman spre granițele Rusiei etc. Acțiunile acestea vor eșua. Emigrația politică poloneză în Principate își va face însă permanent simțită prezența în toate mișcările de emancipare națională în Sud-Est Europa și va fi în permanență sub îndrumarea centrului polonez de la Paris – „Hotelul Lambert”. Emigrație poloneză se află la București, dar și în Moldova și în Dobrogea; se caută în Principate ocupații pentru polonezii emigranți, se încearcă încadrarea lor în armata română, nu se reușește pentru că legile nu o permiteau, dar sunt primiți în instituții publice, ca medici, ingineri. S-a promis prin agentul diplomatic român la Paris primirea polonezilor în arsenale și turnătorii; tot prin „Hotelul Lambert” se numesc agenți polonezi în Principate pentru a organiza activitatea emigrației polone de aici și pentru legături cu guvernul român; polonezii încearcă înainte și în timpul revoltei poloneze din 1863 să organizeze pe teritoriul românesc legiuni înarmate care să treacă în Rusia și Polonia. Sub amenințarea Rusiei și Austriei, în final, Cuza va trebui să se desolidarizeze de aceste acțiuni, ba

³⁸ P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ion Câmpineanu pentru unitatea națională a României, legăturile lui cu emigrația polonă*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, Cluj, 1926; Gh. Duzinchevici, *Cuza Vodă și revoluția polonă din 1863*, București, 1935; idem, *Contribuții la istoria legăturilor polono-române în anii 1865-1867*, București, 1936; idem, *Le Rôle des Polonais dans les relations bulgaro-roumaines sous le règne de Charles Ier*, „Datina Românească”, Vălenii de Munte, 1937; Tatiana Silianovska Dimitrova, *Karikaturite na Henri Dembicki v „Tăpan”*, în *Sbornik Hristo Botev*, Sofia, 1976, p. 365.

chiar să-i aresteze ori să-i îndrume spre Imperiul Otoman și spre Franța pe acei legionari. Mulți au trecut în Polonia. Totuși, numărul polonezilor rămași în Principate era destul de important și au rămas sub protecția administrației românești, mai ales cei care aveau o ocupație. Sunt prinși în diferite meserii, în comerț, dar mai ales în activități intelectuale. Găsim ziariști polonezi, colaboratori ai unor ziare bulgare, dar și românești. Activitatea emigrației polone pe teritoriul românesc continuă și în timpul domniei lui Carol I³⁹. Îi găsim peste tot, practicând meserii care le lipseau românilor, mai ales meserii tehnice, mulți fiind cu pregătire superioară, dobândită în Occident; îi găsim și ca profesori la o școală a lipovenilor din Dobrogea, cum am mai spus; ei sunt medici și ingineri, funcționari de bancă, dar și simpli lucrători la căile ferate, în minerit și în diferite alte domenii. Mai greu era pentru aceia care nu știau limba țării, și aceasta se referă mai mult la intelectuali. În orice caz, în *Schematismele* școlilor Arhiepiscopiei Catolice a Bucureștilor, ca și în aceea a Iașului, vom găsi până târziu în secolul XX elevi polonezi. La fel, în diferite comunități catolice din Principatele Române, ceea ce înseamnă o prezență poloneză serioasă în spațiul românesc.

*Francezii*⁴⁰, emigrație politică și culturală în secolul al XIX-lea, mai ales după revoluția de la 1848⁴¹, vor veni în Principate aduși și de camarazii lor – studenți români la Paris. În genere, sunt de formație cultural-intelectuală superioară și primesc imediat drept de practică în calitate de profesori, medici, arhitecți, actori, muzicieni, dar și de clerici (catolici), ziariști, editori, înalți funcționari în diferitele departamente și ministere ale sistemului instituțional românesc în curs de modernizare, mari comercianți și apoi bancheri, ingineri etc. Îi vom găsi înainte de orice conducători de pensioane, atât pentru băieți, cât și pentru fete, profesori, medici. Este celebru cazul doctorului Carol Davila, care a întemeiat Școala militară de chirurgie și medicină și apoi Facultatea de Medicină, a fost întemeietorul Crucii Roșii și i se datorează inițiativa primelor ambulante trimise pe front, fiind în fapt

³⁹ Gh. Duzinchievici, *Contribuții la istoria legăturilor polono-române în anii 1865-1866*, Cartea Românească, București, 1936; idem, *Ioan Ghica și Wladyslaw Czartoryski. Contribuțiuni la istoria legăturilor polono-române în timpul lui Cuza Vodă*, Iași, 1934; idem, *Beizadea Grigore Sturdza și Polonii (Legături polone-române în anii 1858-1859)*, București, 1941; T. Holban, *Emigrația polonă în anii 1831-1848 și influența ei asupra mișcărilor de independență ale Românilor*, în „Revista istorică”, XX, nr. 10-12, Vălenii de Munte, 1934; Krumka Șarova, *Les Bulgares dans la politique balkanique de l'émigration polonaise (1842-1843)*, în „Bulgarian Historical Review”, 1974, nr. 3; Vanda Smohovska-Petrova, *Mihail Czaykovski Sadak Paşa i Bălgarskoto vāzrajdanie*, Sofia, 1973; V. Traikov, *Curențe ideologice...*, op. cit., cap. Rolul emigrației poloneze, p. 181-194.

⁴⁰ Ulysse de Marsillac, *Bucureștiul în veacul al XIX-lea...*, op. cit.; Raymund Netzhammer, *Episcop ...*, op. cit.; *Schematismus Archidieceasis Latinae Bucurestiensis pro Anno MCMIV*, București, 1904, p. XII-XXIII; *Schematismus...*, pro Anno MCMVII, București, 1907, p. 69-71; *Schematismus...*, pro Anno MCMXIV, București, 1914, p. 57-60, 66-80; Zamfira Mihail, *Un projet de colonisation Suisse dans les Pays Roumains (1838-1841)*, în „Schweizerisches Archiv für Volkskunde”, Zürich, 92, 1996, fasc. 2, p. 183-198; A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières...*, op. cit.; Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile* (trad. de Aurelia Creția), Ed. Univers, București, 1982; André Anselme, *La colonie suisse de Chabag (Bessarabie). Notice historique 1822-1922*, Cetatea Albă, 1925.

⁴¹ Pompiliu Eliade (op. cit., p. 215-226) vorbește de mai multe valuri de emigranți francezi în Principate între Revoluția de la 1789 și aceea de la 1848 și după aceasta mai ales.

creatorul școlii de medicină în Țara Românească și apoi în Principatele Unite. Francezii sunt în Principate arhitecți căutați și vor face școală în timpul lui Carol I, sunt actori care circulă cu trupele franceze prin Principate, apoi se așează aici⁴², sunt redactori și ziariști, dezvoltă presa în limba franceză în Principate, publică întregi volume despre Principate în Franța⁴³. Francezii nu sunt foarte numeroși și nu se poate vorbi de o comunitate franceză încheșată. Sunt dispersați în întreaga societate românească și se integrează foarte bine, mai ales că limba franceză începe să devină limba boierimii române, a elitelor românești, dar și a înalților funcționari. Francezii din Principate au contribuit mult la modernizarea societății românești și în același timp la realizarea unor relații excelente cu Franța, care a devenit principala sprijinitoare a României în plan politic european în secolul al XIX-lea. Prezența lor a fost foarte importantă într-o Românie pe drum de afirmare europeană. Confesional, sunt *catolici*. Sub acest aspect se poate vorbi de o comunitate franceză-catolică⁴⁴. Despre francezii din București, spre exemplu, Marsillac spune că „francezii merg, de preferință, la capela Doamnelor Sfinte Maria”. La începutul secolului XX francezii catolici sunt o prezență destul de puternică în București. Lor li se alătură *elvețienii* francofoni din Basarabia. Emigrația franceză în Principate a fost una dintre emigrațiile privilegiate cultural și afectiv, adoptată și politic și cultural cu entuziasm, și a fost folosită în aproape toate domeniile culturii, administrației, politicii. A avut o eficiență majoră, ale cărei rezultate se simt până astăzi.

O destul de importantă comunitate minoritară în Principate, venită prin emigrare din Imperiul Habsburgic, sunt *ungurii*⁴⁵. Și nu ne referim la ungurii din Transilvania și Banat, ci numai la aceia din Țara Românească și Moldova. În *Bucureștiul veacului al XIX-lea*, Ulysse de Marsillac nota: „Biserica Evanghelică Reformată sau Calvinistă și-a stabilit sediul la București între 1690-1692, atunci când partizanii prințului Racozi (Gheorghe Rakoczi II, principe al Transilvaniei între 1648-1660) s-au refugiat în Valahia. Ea a stat multă vreme fără templu și fără pastor”⁴⁶. F. Csörtán menționează că în Muntenia medievală sunt secui mulți la Câmpulung, „se poate presupune venirea, în condiții „oficiale”, în epocile de colaborare politică maghiaro-muntenească, a unor funcționari, militari, negustori, meseriași sau constructori”. Călătorii maghiari în Principate nu-i prea menționează pe maghiarii din Muntenia, pentru că, spune tot F. Csörtán, „aceștia erau pe treptele inferioare ale societății locale (meseriași, slugi, zidari, salahori, vizitii)”; dar un pictor, Barábas Miklós, călător între 1831-1833 prin Țara Românească, amintește cu simpatie de slugile și slujnicele venite din Secuime la București, apreciate de boieri „pentru onestitatea și sânguința lor”⁴⁷. Dar ungurii – secuii din Principate

⁴² Ion Horia Rădulescu, *Le théâtre français dans les pays roumains (1826-1852)*, Paris, 1961.

⁴³ George Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours*, Paris, 1905, p. 1-105.

⁴⁴ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 225; Raymund Netzhammer, *op. cit.*; *Schematismus...*, *op. cit.*

⁴⁵ Ferenc Csörtán, *Maghiarii din București*, în „Citadela”, IV, nr.1, pe 1999, p. 81-87 (și întreaga bibliografie a studiului); Vladimir Diculescu, *Bresle, negustori și meseriași în Țara Românească (1830-1848)*, București, 1972; N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, *op. cit.*

⁴⁶ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 225-226.

⁴⁷ F. Csörtán, *op. cit.*, p. 81.

sunt mult mai mult decât slugi și salahori. Prezența lor în Principate este consemnată încă din vremea lui Ștefan cel Mare în Moldova, adică din secolele XV-XVI; în Țara Românească, am văzut că sunt tot de prin veacurile XVI-XVII. Sunt *catolici*, dar și *reformați*, *luterani*, *calvini*. În comunități bine formate, cu biserici și mai târziu cu școli confesionale catolice și reformate în limba maghiară. Emigrați în principal din Transilvania (aflată și ea în Imperiul Habsburgic), recensămintele nu i-au prins până la sfârșitul secolului al XIX-lea ca *maghiari*, ci ca *supuși austrieci*, împreună cu germanii catolici sau protestanți (proveniți tot din Transilvania), sau cu italienii-catolici, concentrați în jurul bisericilor romano-catolice sau luterane și trimițându-și copiii la școlile confesionale romano-catolice⁴⁸ sau luterane împreună cu ale celorlalte etnii catolice sau luterane. Astfel, la un recensământ din 1830, la București în numărul de 1.795 sudiți sunt trecuți 1.226 austrieci-evident maghiari, sași din Transilvania sau italieni; la 1878, alt recensământ consemnează faptul că, din 17.500 de străini, un număr mare de familii – 11.400 – îl reprezintă supușii austrieci – evident maghiari, sași și români din Transilvania. Numai la 1912 sunt consemnați maghiarii ca o comunitate cu numele etniei lor: avem în București 28.170 de unguri, alături de 39.853 evrei și 3.415 germani, etc.⁴⁹ Numărul ungarilor în Principate crește după Revoluția de la 1848. Mulți fugari din Imperiul Habsburgic se stabilesc la București și în multe alte orașe ale celor două Principate Românești. Aici au găsit o comunitate maghiară deja organizată. În această perioadă, comunitara maghiară are deja formată o clasă mijlocie proprie și o mică burghezie cu o viață spirituală și culturală dezvoltată. Noii veniți sunt în genere oameni cultivați, profesori, medici, preoți, farmaciști, arhitecți constructori. După Revoluția de la 1848, comunitățile maghiare (evangelice) din România se despart de parohiile germane protestante (subordonate superintendenței săsești din Transilvania) și trec la parohiile reformate maghiare, cu evidență separată, cu învățător propriu. Ungurii catolici însă vor depinde de Arhiepiscopia Catolică de București, sau de aceea de la Iași, în cazul comunităților din Moldova (aflate sub protecția Vienei), și până târziu – începutul secolului XX – își vor trimite copiii la școlile confesionale catolice, care funcționau mai mult în limba germană. Treptat, comunitățile maghiare încep a se organiza în diferite instituții culturale, comitete sau organizații sociale, politice și culturale proprii, asociații de lectură, asociații ale constructorilor maghiari, asociații de într-ajutorare, asociații ale meseriașilor, casine (saloane de lectură), biblioteci etc. Mai ales comunitatea din București este foarte activă, fiind și cea mai puternică. După crearea României Mari – deci după 1918 – începe o mișcare de populații, din toate provinciile spre București, iar după 1920 fenomenul se intensifică, astfel încât va crește mult și numărul maghiarilor de aici și din Muntenia. Tot de atunci, prin maghiarimea din Transilvania și Banat, ei devin una din comunitățile minoritare cele mai mari și cu impact foarte puternic asupra societății românești. Astăzi este cea mai puternică și activă politic și economic minoritate din România.

⁴⁸ Raymund Netzhammer, *Episcop..., op. cit.; Schematismus Archidiecesis Latinae Bucarestiensis pro Anno MCMIV*, București, 1904, p. XII-XXIII; *Schematismus... pro Anno MCMVII*, București, 1907, p. 69-71; *Schematismus... pro Anno MCMXIV*, București, 1914, p. 57-60, 66-80.

⁴⁹ ****Minorități naționale din România. 1918-1925*, București, 1995, p. 646.

Emigrați de câteva veacuri, *lipovenii* /staroverții⁵⁰ – ruși se constituie într-o comunitate minoritară etnică și sectant – ortodoxă destul de închisă, în Dobrogea și în zona Brăilei și Galațiului. Comunități lipovene sunt mai ales în Delta Dunării, fugari din Rusia, prizonieri de Biserica Ortodoxă oficială încă din secolul al XVII-lea. În spațiul românesc sunt așezați din secolul al XVIII-lea. Au fost comunități și în Moldova-zona Bucovinei. Sunt multă vreme comunități închise, cu bisericile lor, cler, tradiții rusești, folclor, port etc. Sunt celebri cei din Delta Dunării, mai ales ca pescari. Sunt, de fapt, „stăpânii” Deltei Dunării până aproape de sfârșitul secolului al XIX-lea. Ca Biserică, au aparținut de Mitropolia de la Fântâna Albă (Belaja Krinica), distrusă după anexarea Bucovinei de către URSS. Numărul lipovenilor la 1992, în România, se ridică la 38.606 de persoane, majoritatea lor fiind așezată în Dobrogea – 26.154 persoane⁵¹. Astăzi sunt organizați în „Comunitatea rușilor lipoveni din România”. Sunt afiliați la Biserica Ortodoxă de rit vechi. Ca și sârbii din România (Banat).

Tot din zona rusofonă este minoritatea *ucraineană*⁵² ortodoxă; ucrainenii au fost pe parcursul vremii numiți și ruteni, ruși, rusini, rusnaci. Comunitatea ucraineană pe teritoriul României s-a format prin mutări succesive de teritorii dar și prin emigrare, refugiu – (cazaccii, mai ales prin Basarabia și Bucovina). Numărul lor a crescut în timp, în Maramureș și Bucovina, în special⁵³. Astăzi minoritatea ucraineană numără 65.472 persoane, cantonate în aproape 100 de localități din Maramureș, Nordul Moldovei, Dobrogea și Banat. Este organizată în „Uniunea Ucrainenilor din România”. Se manifestă destul de activ, cultural și politic.

Emigrația *rusă*⁵⁴ – ortodoxă spre Basarabia și Principate va curge mereu; în secolul al XIX-lea, ea va fi mai ales o emigrație politică. Întâi trebuie amintiți social-democrații, anarhiștii, narodnicii, apoi, după revoluția din Octombrie, în secolul XX, numeroasa emigrație albă, în rândul căreia numărul intelectualilor este foarte mare. La fel și al aristocrației ruse. Interesant este că mulți scriitori ruși, emigranți după 1918, au trecut prin România, dar nu s-au stabilit aici. Au plecat spre Europa occidentală și America, dar și spre statele slave din Balcani: Bulgaria și Serbia. În secolul al XIX-lea sunt consemnați numai în București, la 1834, un

⁵⁰ Josef Sallanz, *Bedeutungswandel von Ethnizität unter dem Einfluss von Globalisierung. Die rumänische Dobrudscha als Beispiel*, Potsdam, 2007, p. 21-31, 48-60, 84-88; Alexandru Varona, *Tragedia schismei ruse. Reforma patriarhului Nikon și începuturile staroverilor*, București, 2002; Feodor Chirilă, *Minoritatea rușilor lipoveni*, în I. Anghel, C. Mihai, E. Antonian (edit), *Minoritățile naționale din România. Dovezi istorice privind așezarea și evoluția lor*, București, 2001, p. 153-221; Svetlana Moldovan, *Comunitatea rușilor lipoveni. Ghid de prezentare*, București, 2004.

⁵¹ J. Sallanz, *op. cit.*, p. 84-88; S. Moldovan, *op. cit.*; Al. P. Arbore, *Noi informațiuni etnografice...*, *op. cit.*

⁵² Cornel Reguș, *Minoritatea ucraineană*, în I. Anghel, C. Mihai, E. Antonian (edit), *Minoritățile naționale din România...*, *op. cit.*, p. 275-281.

⁵³ V. aici capitolul: *Modificarea structurii etnodemografice... și studiul lui Vladimir Trebici: Bucovina. Populația și procesele demografice (1775-1993)*, Cluj Napoca, 1994.

⁵⁴ și ⁵⁵ Benjamin Barker, *op. cit.*; Mihai Chiriță, *Obșteasca catagrafie de la 1838...*, *op. cit.*; Georgeta Filitti, *Observații pe marginea Catagrafiei din 1838...*, *op. cit.*; Florian Georgescu, *Aspecte privind împărțirea administrativă...*, *op. cit.*; V. Mateescu, *Populația orașului București în secolele XIX-XX*, *op. cit.*; Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian...*, *op. cit.*; A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, ed. a II-a, Ed. Albatros, București, 1997.

număr de 324 de supuși ruși. Problema este că „supus” nu înseamnă și aparținător de etnie. Putea fi orice. Oricum, consemnarea este făcută după războiul ruso-turc din 1828-1829 și în timpul guvernatorului P. Kisseleff, ceea ce înseamnă că mulți puteau fi ofițeri sau funcționari ruși; la 1838 avem doar 55, dar la 1860 avem 119 supuși ruși la București; în schimb, în Țara Românească, la 1859, sunt consemnate 1.243 de persoane de supușenie rusă⁵⁵.

Emigrația rusă în România este mai cunoscută în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin emigrația politică. Fug de represiune sau evadează (din Siberia) social-democrați ruși, români din Basarabia, evrei, nihilști, narodnici, anarhiști, până și marinari revoltați, de pe vasul Potemkin. Cercurile social-democrate românești sunt de fapt înființate de emigranții politici ruși (printre care și etnici români din Basarabia). Și avem exemplul lui C. Dobrogeanu Gherea, Zamfir C. Arbore, dr. Russel-Suzildovski etc.⁵⁶ La un moment dat, prin 1869-1870, a fost la București, pentru a contacta emigrația revoluționară bulgară, însuși anarhistul Serghei Necejaev (amestecat în asasinarea țarului Alexandru al II-lea), pentru înființarea unui Comitet anarhist-terorist bulgar, ceea ce emigrația politică bulgară a refuzat. Emigranții ruși sunt în principal intelectuali sau studenți la diferite facultăți (mai ales medicină), sunt prinși în diferite organizații mai mult sau mai puțin anarhiste, socialiste, bacuniste, precum și în relații cu organizații similare din Rusia și Europa (din Elveția mai ales). Dar și în relații cu mișcarea revoluționară bulgară, cu aceea poloneză și sârbă din România. Centre ale cercurilor socialiste rusești sunt mai ales la Iași și București, cu strânse legături cu cercurile de la Chișinău și Odesa.

Emigrația politică rusă din secolul al XIX-lea și populația rusă din Basarabia va atrage în secolul XX – după Revoluția din octombrie 1917 – cea de a doua emigrație politică, uriașă, *emigrația rusă albă*. Despre această emigrație, însă, abia acum, după 1989, au început a fi inițiate cercetări serioase. Și nici nu intră în limitele perioadelor de timp de care ne ocupăm, cele de până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Oricum, este una din cele mai mari emigrații intelectual-politice din estul Europei în secolul XX, care s-a așezat în întreaga Europă, inclusiv în România, în America și chiar în Asia.

În spațiul Principatelor Române și al Vechiului Regat, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, au mai existat temporar sau în perpetuitate alte mici grupuri alogene pe lângă cele menționate mai sus; astfel avem sârbi, croați, cehi, mici

⁵⁶ Aurelia Herda, *Les archives de Zamfir Arbore. Les avatars d'un social-démocrate converti*, I, în RESEE, XLIV, nr. 1-4, 2006, p. 273-291; idem, RESEE, LXV, nr. 1-4 pe 2007, p. 335-352; Elena Siupiur, Aurelia Herda, *Korespondentsijata na bălgarskija ucen Ivan Schischmanoff sās Zamfir Arbore*, în *Ivan D. Schischmanoff - nauka i politika*, kn. 3, Sofia, 2007, p. 225-234; Mihai D. Sturdza, *Zamfir Arbore. De la anarhism la onoruri militare*, în M. D. Sturdza, *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie*, vol. I, Ed. Simetria, 2004; Z. Arbore, *Nikolaj Petrovici Zubku-Kodreanu (Biograficeski ocker)*, Geneva, 1879; Nicolae Jurcă, *Istoria social-democrației în România*, Ed. Științifică, București, 1994; Tiberiu Avramescu (ed. și prefață), *Amintiri literare despre vechea mișcare socialistă. 1870-1900*, Ed. Minerva, București, 1975; Gh. Duzinchevici, *Le rôle des Polonais...*, op. cit.; Vasile Hristu, *Hristo Botev și socialiștii români*, în "Șantier", 1935, nr. 4, p. 8-9; idem, *Cu privire la Hristo Botev și la Constantin Dobrogeanu Gherea*, în "Șantier", 1936, nr. 1, p. 3; idem, *Legăturile dintre dr. N. Russel și Hristo Botev*, în "Șantier", 1936, nr. 5, p. 6-7.

grupuri de englezi, scoțieni – misionari protestanți, medici, profesori etc. Apoi, prin intrarea Dobrogei de nord, în 1878, în granițele Regatului României, se constituie o minoritate serioasă turco-tătară. Dar nu sunt emigranți, ci populație locală prezentă aici și înainte de 1878, când Dobrogea aparținea Imperiului Otoman. Aceste grupuri au intrat în relații cu celelalte emigrații de aici sau cu grupuri confesionale mai mari, cu emigranți politici din Balcani sau din Polonia și Rusia.

2. COMUNITĂȚI MINORITARE CONFESIONALE

Din perspectiva comportamentului majorităților gazdă față de alogeni și din perspectiva mentalităților vremii, mai ales din perspectiva poziției bisericii majoritare și a altor instituții ale statului, credem că atitudinea față de minoritățile religioase și confesionale a fost întotdeauna mai prudentă (sau chiar ostilă) decât față de minoritățile etnice. În cazul românesc, putem vorbi despre comportamentul ostil din epocă față de greco-catolici (uniți) – care sunt români!!! –, despre comportamentul prudent, de-a lungul timpului, uneori ostil, față de catolici (care sunt de mai multe neamuri: germani, francezi, unguri, italieni, bulgari), despre comportamentul aproape mereu ostil față de mozaici/israeliți și comportamentul prudent față de evanghelici, reformați, protestanți; nici minoritatea musulmană din Dobrogea nu s-a bucurat la început de mare admirație din partea românilor. Uneori am avut impresia că acestor „alte confesiuni” li s-a arătat încredere și respect doar pentru că membrii lor erau francezi, germani etc. și nu atât pentru că erau catolici sau protestanți. Și li se arată încredere și respect acelor care veneau cu profesii necesare societății românești, cu idei de dezvoltare economică, pentru că erau factori de progres în direcții interesante pentru societatea gazdă. Încercările de prozelitism, în schimb, ale misionarilor (și bisericilor) protestanților, catolicilor sunt tratate cu prudență și chiar cu ostilitate. Ostilitate față de prozelitismul insistent ortodox, catolic, protestant manifestă și o minoritate imigrantă în România – și anume evreii. Reacțiile comunităților evreiești față de prozelitismul creștin în rândul lor sunt adesea foarte dure și radicale.

De aceea, credem că unele atitudini periodic xenofobe, ostile, prudente ale românilor ortodocși față de o serie de minorități și de imigranți își au o parte din rădăcini în diferențele confesionale. Care sunt de fapt diferențe de educație și de mentalitate. De aceea, ținem să le consemnăm aici ca pe grupuri cu activitate puternică în modelarea relațiilor interetnice și social-politice ale societății românești, ca factori de cultură cu impact sensibil în lumea de aici...

Am subliniat și la început motivația religioasă a emigrației, mai ales pentru veacurile medii, chiar până în secolul al XVIII-lea, și identitatea confesională a diferitelor grupuri de emigranți. Am observat încă un aspect important al fenomenului emigrație-refugiu, și anume faptul că toate grupurile emigrante, fie vin cu preoții (șefi religioși) lor, fie își caută unul imediat după așezare, iar prima instituție ce și-o construiesc este biserica, templul, sinagoga etc. Primul semn al constituirii unei comunități alogene este prezența preotului și ridicarea bisericii. Și

acesta este semnul constituirii unei comunități confesionale/religioase, cel al mărturisirii identității religioase, abia apoi se pune problema identității etnice. Acest semnal este dat de absolut toate emigrațiile îndreptate spre spațiul românesc (și nu numai), și am detaliat faptul în paginile anterioare. Semnul mărturisirii, al păstrării identității etnice este că a doua instituție de care se îngrijesc emigranții este școala. În limba maternă sau a confesiunii (slavona și greaca pentru ortodocși, latina pentru catolici). Despre această a doua instituție vom vorbi mai departe.

Odată cu grupurile de imigranți: albanezi, armeni, bulgari, greci, germani, unguri, polonezi, italieni etc., în spațiul românesc se constituie, treptat, mai mari sau mai mici comunități confesionale minoritare, în principal *catolice, protestante, evanghelice, reformat, greco-catolice, mozaice*. Care înseamnă tot atâtea biserici, cu sistemul lor parohial. După 1878, odată cu intrarea Dobrogei de nord în granițele Regatului României avem, concomitent, comunitate *musulmană* și instituția djamiei, a moscheii (ceea ce până la 1878 nu exista în spațiul românesc).

Catolicii. La recensământul din 1899 se înregistrau în Arhidieceza de București cam 62.000 catolici⁵⁷; cam tot atât, sau mai mult, înregistra aceea de Iași; la 1918, cifra catolicilor din Vechiul Regat se ridica la 140.000 de persoane⁵⁸; oricum, la 1918, prin revenirea la România a Transilvaniei, Bucovinei, Banatului, Basarabiei și Dobrogei numărul catolicilor crește cu 910.601 catolici de rit latin, cu 1.274.935 români greco-catolici și cu 12.000 de armeni catolici⁵⁹. Ceea ce înseamnă că, la 1918, comunitatea catolică din România numără 1.062.601 romano-catolici și 1.274.935 greco-catolici. Una din cele mai mari comunități confesionale din România. Și una din cele mai vechi.

Dacă urmărim istoria catolicismului în teritoriile românești, aflăm că avem episcopii catolice încă din secolul al XIII-lea, adică: Episcopia Milcovei la 1227, Episcopia Argeșului la 1381, Episcopia Severinului la 1382. Din secolul al XVI-lea, administrația apostolică a catolicilor din Valahia este încredințată episcopilor de Serdica (Sofia de astăzi, Bulgaria); apoi episcopii de Nicopole îndeplinesc această funcție până la 1879, când se înființează Arhiepiscopia Catolică de București. Episcopii de Nicopole își aveau reședințele la Craiova, apoi în satul Cioplea (comunitate catolică bulgară), lângă București, mai pe urmă în București. În 1879, cu aprobarea guvernului român, episcopul catolic din România ia titlul de Episcop Catolic al Bucureștilor. Din 1883, Papa Leon XIII ridică Episcopia Bucureștilor⁶⁰

⁵⁷ Apud N. Netzhammer, *Introducere la Raymund Netzhammer. Episcop în România, op. cit.*, p. 9; R. Netzhammer, *Skizzen aus der römisch-katholischen Mission*, Salzburg, 1902.

⁵⁸ K. Zach, *Anmerkungen zur Konfessions und Religionsgeschichte Siebenbürgens, in Konfessionelle Pluralität, Stände und Nation*, Münster, 2004.

⁵⁹ K. Zach, *Anmerkungen zur Konfessions...*, op. cit., p. 163.

⁶⁰ M. Theodorian-Carada, *Caracterul juridic al Arhiepiscopiei Catolice din București*, în „Revista Catolică”, an IV, 1916, p. 17-42; pr. Leonard Ciobanu, *Arhiepiscopia Romano-Catolică de București*, în „Pro Memoria”, nr. 2 pe 2003, p. 15-18; Pr. Iosif Gabor, *Înființarea Arhiepiscopiei Catolice de București și opinia publică românească*, în „Pro Memoria”, nr. 2 pe 2003, p. 19-23; Pr. Iosif Gabor, *Comunitățile catolice din Țara Românească*, în „Pro Memoria”, nr. 3 pe 2004, p. 15-24; Pr. Iacob Ieronim, *Catolicii din Valahia și Bulgaria de nord în timpul episcopului Paul Dovanlia (1777-1804)*, în „Pro Memoria”, nr. 3 pe 2004, p. 25-41.

la rang de Arhiepiscopie, urmând să păstoreasca peste catolicii din România până la Milcov și peste cei din Dobrogea, alipită României după 1878. Arhiepiscopia de București are numeroase centre catolice în subordine, în care înființează școli. Astfel, după 1884 are centre la Sulina, Tulcea, Malcoci, Turnu Măgurele, Turnu Severin, Craiova, Pitești, Calafat, Câmpulung, Târgoviște, Ploiești, Giurgiu, Râmnicu Vâlcea, Brăila, Cioplea, pe lângă cel de la București⁶¹.

Mai târziu se înscriu sub patronajul Arhidiecezei de București câteva parohii noi (cu școli catolice): Buzău, Câmpina, Caramurat, Cataloi, Constanța, Culelia, Popești-Condurat, Sinaia, Târgu-Jiu⁶².

Moldova își are propria ei Arhiepiscopie Catolică, cu numeroase parohii. Catolicii există în Moldova din secolul XIV. După cinci secole de regim misionar, în 1884 se înființează Episcopia Romano-Catolică de Iași⁶³. Nu a avut până la acea dată preoți indigeni-români; tot timpul au fost străini – italieni, germani, elvețieni etc. Primii doi episcopi sunt tot străini, al treilea, Alexandru Theodor Cisar, născut la București, este ceh după tată, polonez după mamă.

Comunitățile catolice din Principate sunt în majoritate formate din străini – imigrați aici în diferite veacuri, până în secolul XIX și chiar până în secolul XX. Sunt italieni, germani, austrieci, unguri, cehi, polonezi, bulgari, armeni, foarte puțini români (numărul lor va crește în secolele XIX-XX, dar nu spectaculos). Vom avea și evrei convertiți la catolicism, dar nu mulți.

Misiunile catolice în Principate vor funcționa foarte eficient prin înființarea de școli catolice, prin publicații, o serie de instituții filantropice, sociale, comitete etc., prin care au o puternică influență asupra populației. Trimit la studii teologice tineri, care revin aici ca parohi, misionari, profesori în școli. Dar, arhiepiscopiile catolice vor construi în aproape toate comunitățile mai ales câte o biserică, instituția Bisericii. În jurul ei se concentrează și școala și organisme sociale și culturale. Și vorbim de catolicismul din Principatele Române, nu de cel din Transilvania, din Banat, Bucovina, Basarabia. Comunitățile catolice de acolo, mult mai mari, vor intra în spațiul Regatului României abia în 1918, cum am spus mai la început

Interesant este faptul că la catolici sunt trecute comunitățile greco-catolice, adică Biserica Unită cu Roma și intrată sub jurisdicția ecleziastică a Vaticanului. În acest caz, la 1918, în Regatul României se adună circa 2.337.536 de persoane. Sub regimul comunist, greco-catolicii – 1.200.000 – sunt „reevanghelizați” ortodocși (Biserica Greco-Catolică fiind desființată), iar numărul catolicilor va scădea și el foarte mult în urma persecuției comuniste.

O minoritate confesională prezentă de 300 de ani în spațiul românesc – și față de care societatea românească ortodoxă, Biserica Ortodoxă în special, au fost și

⁶¹ Pr. Alois Irwin. C. P., *Rapport sur les institutions catholiques-roumaines d'éducation dans l'Archidiocèse latin de Bucarest pour l'année scolaire 1884-1885*, Imprimerie Thiel et Weiss, Palais "Dacia –Romania", Bucarest, 1885, p. 1-28, apud „Pro Memoria”, nr. 2 pe 2003, p. 61.

⁶² *Schematismus Archidieceasis Latinae Bucarestiensis pro Anno MCMVII*, p. 61-71.

⁶³ Mons. Anton Despinescu, *Alexandru Theodor Cisar, episcop de Iași (1920-1924)*, în "Pro Memoria", nr. 2 pe 2003, p. 175-191.

încă mai sunt critice, chiar ostile adesea, poate mai mult decât față de alte minorități –, o reprezintă românii *greco-catolici*⁶⁴. În 1948, când regimul comunist o desființează, Biserica românească Greco-Catolică număra 1.500.000 de enoriași⁶⁵. La 1918, când Transilvania, Bucovina Basarabia și Dobrogea revin în granițele României, aduc cu ele 1.200.000 de greco-catolici⁶⁶. Este una din minoritățile confesionale care au creat multe probleme de înțelegere românilor, statului român, sau mai degrabă una dintre confesiunile care a avut multe de îndurat din partea românilor-frați-ortodocși, și mai ales din partea diferitelor regimuri politice.

O parte din ortodocșii din Transilvania, sub presiunea Imperiului Habsburgic (unde ortodoxia nu era religie recunoscută), realizează la începutul secolului al XVIII-lea unirea cu Biserica Catolică și trec sub jurisdicția ecleziastică a Vaticanului. Acțiunea a stârnit proteste uriașe și relațiile dintre greco-catolici și ortodocșii români din Transilvania au rămas vreme de trei veacuri încordate, conflictuale. Starea de neîncredere s-a transmis și elitelor politice din Regatul Român, în secolul al XIX-lea. Deși activitatea culturală și chiar politică a Bisericii Greco-Catolice din Transilvania, în favoarea emancipării românilor, a intrat în istoria culturală a mișcărilor de emancipare națională, a circulației ideilor și a modernizării gândirii politice românești, ea nu a fost niciodată tratată – ca biserică – cu bunăvoință. Abia după 1918 este acceptată oficial. În 1948, regimul comunist, după modelul sovietic și sub presiune sovietică, desființează Biserica Greco-Catolică și îi trece cu forța pe toți cei 1.500.000 de greco-catolici la ortodoxie, iar clerul și mai ales elitele Bisericii Unite ajung în închisori. Fenomenul este similar în Bulgaria și Ucraina⁶⁷.

În Principatele Române, dincoace de Carpați, greco-catolicii români sunt emigrați, până la 1918, din Transilvania; sunt meseriași de toate rangurile, dar și profesori, învățători, medici etc. Nu le știm numărul total. În București existau între 7.000 și 10.000 de greco-catolici. Nu aveau biserica lor și erau sub protecția catolicilor, afiliați pe lângă bisericile catolice din orașele românești. Abia în 1909, Arhiepiscopul catolic de București, Raymund Netzhammer, după intervenții la Rege și la guvernele românești, obține aprobarea de a le construi o biserică în București – Biserica Sf. Vasile din strada Polonă⁶⁸.

⁶⁴ ****Biserica Română Unită. Două sute cincizeci de ani de istorie*, f. e. Madrid, 1952, apud Cristian Vasile, *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*, Ed. Curtea Veche, București, 2003; Theodor V. Damsa, *Biserica Greco-Catolică din România în perspectivă istorică*, Ed. de Vest, Timișoara, 1994; Dumitru Stăniloae, *Uniaticismul în Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1973.

⁶⁵ C. Vasile, *op. cit.*, p. 11.

⁶⁶ Care nu sunt numai români, ci și ucraineni din Bucovina, bulgari din Dobrogea; K. Zach, *Anmerkungen zur Konfessions...*, *op. cit.*

⁶⁷ V. și Svetlozar Eldarov, *Uniatsvoto v sădbata na Bălgaria. Ocerți iz istorijata na Bălgarskata Tărkva ot iztocen red*, Sofia, 1994; Tiberius Puiu, *Ucraina și ucrainenii. Schiță istorică*, Ed. Mustang, București, 1999.

⁶⁸ Nikolaus Netzhammer, *In Verbo Tuo. Raymund Netzhammer O. S. B. Arhiepiscop de București. 1905-1924*, București, 2003, p. 24-26; Raymund Netzhammer, *op. cit.*, p. 229-233.

Comunitatea Greco-Catolică din România nu a fost și o minoritate etnică. Făcea și face parte din majoritatea națională românească. Ca Biserică, și prin activitatea elitelor sale, pe parcursul a 300 de ani a avut un rol mai mult decât pozitiv în progresul cultural, social și politic al societății românești⁶⁹. Se impun în viitor cercetări mai complete, mai ales asupra activității sociale și rolului social ale Bisericii Greco-Catolice.

*Protestanții-Evanghelici, Reformații, Luteranii*⁷⁰. Tot Ulysse de Marsillac consemnează, în cartea sa despre București, faptul că: „Biserica Evanghelică Luterană, a cărei primă comunitate se pretindea că datează din anul 1550, nu furnizează dovezi reale ale existenței sale decât începând din anul 1726. Primul act care îi acordă exercitarea liberă a cultului său datează din 1751 (...) Membrii acestei comunități se reunesc într-un frumos templu, construit pe un plan foarte simplu și foarte elegant, dominat de o fleșă ascuțită și zveltă. Interiorul este foarte bine întreținut, mult mai bine, regretăm că o spunem, decât Biserica parohială catolică. Biserica Evanghelică Reformată sau Calvinistă și-a stabilit sediul la București între 1690-1692, atunci când partizanii prințului Racozi s-au refugiat în Valahia. Ea a stat multă vreme fără templu și fără pastor. În 1821, sub domnia lui Alexandru Suțu, a fost construită o capelă mică, nu departe de Biserica luterană. Această capelă a făcut loc apoi unui edificiu în stil romano-bizantin, a cărui severă nuditate simbolizează net dogmele lui Calvin. Această Biserică ține de Consistoriul Evanghelic Reformat din Transilvania”⁷¹.

Comunitățile evanghelice din România sunt formate în principal din germani-sași din Transilvania și din unguri, emigrați tot din Transilvania. Li se alătură un număr mic de evrei convertiți la protestantism, atât în Moldova, cât și în Țara Românească. Nici comunitatea germană din Principate, nici aceea maghiară nu au beneficiat până acum de cercetări temeinice și foarte documentate, ca atare și Biserica Protestantă de aici duce lipsă de o mai bună cunoaștere.

Mozaicii-Israeliții. Întreaga populație evreiască din Moldova și Țara Românească se înscrie în această confesiune. Cu excepția *convertiților*⁷². Comunități evreiești există în Principate încă din secolul al XVI-lea. La București se întemeiază o comunitate evreiască formată din descendenți ai exilaților din Spania, care vin aici din Imperiul Otoman. La 1730 se înființează oficial la București comunitatea spaniolă. La începutul secolului al XVIII-lea se deschide

⁶⁹ V. și Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania. 1790-1848*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986.

⁷⁰ Csorján Ferenc, *op. cit.*, apud C. Ferenc: Arpad Arvay, *Pilda precursorilor*, București, 1975; Pal Binder, *Trecutul nostrum comun* (în lb. maghiară), București, 1982; Imre Sukei, *Profesiunea de credință a Parohiei Reformate întemeiate în Valahia, o proprietate a Porții Otomane* (în lb. maghiară), Pesta, 1832; Zoltan Pollanyi, *Din viața maghiarilor din România, I?*, 1910 (în limba maghiară); Raymund Netzhammer, *Episcop...*, *op. cit.*; *Schematismus Archidieceasis Latinae Bucarestiensis pro Anno MCMIV*, București, 1904, p. XII-XXIII; *Schematismus... pro Anno MCMVII*, București, 1907, p. 69-71; *Schematismus... pro Anno MCMXIV*, București, 1914, p. 57-60, 66-80; ****Minorități naționale din România. 1918-1925*, București, 1995, p. 646.

⁷¹ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 225-226; N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, *op. cit.*, p. 223.

⁷² Mihai Răzvan Ungureanu, *Convertire și integrare religioasă...*, *op. cit.*

cimitirul nou evreiesc la București. În secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea crește numărul emigranților evrei în Moldova, veniți din Polonia; în această vreme se întemeiază noi cimitire evreiești, dovadă a întemeierii a noi comunități evreiești, în Iași – la 1610, Dorohoi – la 1625, Piatra Neamț – la 1677. Așezări evreiești apar la Cernăuți, Târgu Neamț, Bârlad, Focșani. În Principatele Române există încă din secolul al XVII-lea centre religioase evreiești. La 1803 se recenzează în Moldova – fără Basarabia – 15.000 de evrei, dar la 1859 sunt aproximativ 119.000 evrei (inclusiv evreii din Bugeag)⁷³. În Țara Românească se înregistrează la 1860 un număr de 9.234 de evrei. În perioada 1866-1899, populația evreiască a României a crescut ca urmare a emigrației din Rusia, Austria și Bulgaria (Imperiul Otoman și apoi Principatul Bulgariei) și, evident datorită creșterii naturale. În 1899, evreii reprezentau 10,5% din populația Moldovei și 1,8% din populația Țării Românești. În raport cu întreaga Românie, populația evreiască era de 269.015 persoane, adică 4,6% din populația Vechiului Regat. Majoritatea populației evreiești locuia în orașe, adică 80% din ea. De remarcat că populația evreiască era formată din „supuși pământeni” și „supuși străini” (austrieci, ruși, germani, englezi, otomani etc.). A fost și acesta unul din motivele invocate pentru a nu li se acorda cetățenie și drepturi politice. În Constituția de la 1866, la articolul 11 se invoca criteriul religios: numai creștinii primeau cetățenie. Numărul comunităților evreiești a crescut foarte mult, totuși. Între 1467 și 1901 ființează în Vechiul Regat 70 de comunități așkenaze. Majoritatea în Moldova, dar și la București, Brăila, Giurgiu, Ploiești, Pitești, Constanța, Râmnicu Sărat, Turnu Severin, Turnu Măgurele. Comunități sefarde sunt mai puține, și în principal în Țara Românească, mai ales la București. Evreii sefarzi erau considerați evrei autohtoni, și nu transfugi, erau considerați *evrei nobili*, erau bogați și s-au asimilat mai repede mediului românesc⁷⁴.

Comunitățile iudaice se organizează pe rabinat și au lideri rabini, de înaltă cultură, și de înaltă severitate în ceea ce privește păstrarea tradiției. Și sunt comunități închise, socotite habotnice; până târziu în secolul al XIX-lea, îmbrăcămintea lor identifica și etnia și confesiunea. În secolul al XIX-lea, însă, se produce în cadrul comunității evreiești din România un proces de destrămare a societății tradiționale. Aceasta a determinat și scindarea între cei devotați tradiției și „iluminiști”, care cereau modificarea modului de viață evreiesc. În ciuda acestei scindări, de fapt între religioși și laici (mai ales intelectualitatea formată în universitățile europene), marea majoritate a evreilor din Țările Române, cu toată dorința lor de emancipare politică, au rămas atașați de viața evreiască tradițională.

⁷³ Gh. Platon, *Populația orașului Iași de la jumătatea secolului al XVIII-lea până la 1859*, în *Populație și societate (Studii de demografie istorică)*, sub red. Ștefan Pascu, vol. I, Cluj, 1972; Verax (Radu Rosetti), *La Roumanie et les Juifs*, București, 1903; E. Schwarzfild, *Din istoria evreilor. Impopularea...*, op. cit.

⁷⁴ J. B. Brociner, *Chestiunea evreilor pământeni*, București, 1901; *Chestiunea israeliților români*, București, 1910; Dr. M. Beck, *Istoricul templului Coral din Capitală în primul sfert de veac al existenței sale, 1867-1892*, în „Revista Israelită”, 15.10.1892, 15.11.1892.

Majoritatea copiilor a fost educată în spirit tradițional, limbile vorbite erau *idiș* și *ladino*, iar limba de predare în școlile religioase era *ebraica*. Majoritatea publicațiilor ebraice acoperea domeniul literaturii *Thorei*. Marii Rabini, dintre înțelepții păstrători de *Halaha*, trăiau mai ales în orașele Moldovei. Decăderea vechilor instituții și scindarea din comunitatea evreiască mai are și alte două cauze. Întâi, guvernele românești sprijină cercurile iluministe ale evreilor, iar printr-o serie de legi și de criterii de modernizare a însăși societății românești, determină comunitatea evreiască să se „modernizeze” și ea. Apoi, lipsa drepturilor civile și politice și persecuția politică îi împinge pe mulți evrei spre căi prin care să câștige aceste drepturi politice, care însemnau și drept de practică a multor profesii liberale, dar și încadrarea în sistemul administrativ și politic românesc. Una din aceste căi este *convertirea* la creștinism. În excelentul său studiu, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*⁷⁵, Mihai Răzvan Ungureanu face una din cele mai profunde și competente analize fenomenului care a marcat puternic comunitatea evreiască din România – convertirea – la ortodoxie, la catolicism sau la protestantism (inclusiv biserica anglicană). Sunt analizate, nu numai fenomenul de prozelitism, de convertire propriu-zisă, dar și alte acțiuni de facilitare a convertirii: de pildă, înființarea școlilor confesionale protestante și catolice, în care sunt atrași mii de copii evrei. Este analizată și reacția violentă a comunităților tradiționale evreiești față de aceste convertiri și mai ales față de școlile în cauză. Este un fenomen extrem de interesant, și cunoașterea lui explică multe atitudini comportamentale, atât ale românilor, cât și ale evreilor, dar mai ales comportamentul societăților evanghelizatoare din Europa – germane, engleze, scoțiene – și al comunităților evreiești central și vest europene, față de evreii din România, din Bulgaria, Grecia, Serbia. Uriașă activitate evanghelizatoare din Sud-Estul european (să amintim doar efortul intelectual și financiar de a traduce și tipări în zeci de mii de exemplare Biblia, în română, bulgară, greacă etc. al societăților gazdă, sau deschiderea școlilor creștine catolice și protestante, pentru copii evrei din Principate) este concomitentă luptei de rezistență a comunităților evreiești, violențelor și presiunilor apărute în acest proces. Concomitentă și la fel de insistentă. Fenomenul de modernizare a comunității evreiești are, ca atare, puternice cauze și motivații religioase. Evident, presupune un obiectiv mare – asimilarea evreilor în Europa, dar a unor evrei creștini.

Am mai aminti Biserica de rit ortodox *armeană, gregoriană*. Comunitățile armenegregoriene aparțineau de Patriarhia Armeană, cele catolice de Patriarhia Catolică de la Constantinopol.

Toate aceste comunități confesionale minoritare – și Bisericile lor – se află sub jurisdicție ecleziastică străină. De acolo și faptul că toți creștinii neortodocși erau considerați *străini* în Principate.

⁷⁵ M. R. Ungureanu *Convertire și integrare...*, op. cit.; v. mai ales capitolele: *Situația statistică a convertirilor la ortodoxie în Iași (1755 - jumătatea secolului al XIX-lea)*, sau: *Origini etnice, strategii personale de inserție socială* (p. 17-58) și *Misiunile protestante în Moldova și Iași. Rolul lor în convertirea evreilor* (p. 235-327); v. și *Bibliografia* volumului.

Cristalizarea, coagularea acestor comunități emigranțice alogene – etnice sau confesionale – pe parcursul timpului, într-un spațiu omogen etnic și confesional străin, ca și procesele de convertire religioasă sau de asimilare etnică, condițiile de “naturalizare”, de dobândire a diferite drepturi civice, politice, de la cetățenie (“împământenire”) la dreptul de proprietate sau dreptul de practică a unei confesiuni sau a unei profesii, au creat pe parcursul timpului multe presiuni: și de partea societății gazdă și de partea emigranților. Au creat probleme legate de identitate, de modificarea sau păstrarea identității (culturale, spirituale, politice), atingătoare de condiția umană și politică a individului sau chiar a comunității întregi. În paginile ce urmează vom încerca să discutăm problemele păstrării identității, pe dimensiunea spirituală, culturală și politică a emigrației sau mai bine spus a emigranților.

IV. EMIGRAȚIE ȘI MIGRAȚIE INTELECTUALĂ. EMIGRAȚIE ȘI MIGRAȚIE POLITICĂ

Migrație intelectuală a existat dintotdeauna și peste tot în Europa. Dar nu în proporții de anvergură și a fost mai totdeauna din motive profesionale (cu excepția secolului XX când vor apărea represiunile ideologice). Emigrația intelectuală în Sud-Est Europa este un fenomen care se naște din alte motivații: *represiunea* (din secolele XIV-XV începând) și *studiul* (mai ales în secolele XVIII-XIX). Ambele motivații au impus ieșirea din granițele Imperiului Otoman (iar în secolul XIX și din cel Rus și chiar Habsburgic) – adică *emigrarea*, *evadarea*, din spațiul represiv; *studiul*, ca motivație, este una dintre marile necesități ale Sud-Estului care nu avea universități, iar procesul de formare a inteligenței moderne este legat de studiul universitar. Cât de mare este nevoia de intelectualitate în Sud-Estul european în secolul al XIX-lea putem înțelege dintr-o singură comparație: la începutul secolului al XIX-lea, în Germania (toate landurile), există cam 20-25 de universități. Anual, fiecare universitate avea circa 1.000-1.500 de studenți, majoritatea germani, adică vreo 20.000 de absolvenți anual! În aceleași universități, din spațiul sud-est european, aveam anual circa 20-25 de studenți: greci, români, sârbi, bulgari. Cam același număr avem și în universitățile franceze, austriece, elvețiene.

Emigrația intelectuală este un fenomen social și politic de deosebită importanță în existența și evoluția Sud-Estului european. A devenit o condiție a culturii și a intelectualului, o alternativă în contextul vieții culturale și politice a acestui spațiu. A început masiv la sfârșitul secolului al XIV-lea și a continuat pe tot parcursul secolelor XV-XVI; a cunoscut o revigorare de o deosebită amploare și intensitate, dar și cu impact redutabil asupra destinelor popoarelor balcanice în secolele XVIII-XIX. În secolele XIV-XVI, balcanicii au exportat cultura și valorile culturii lor spre spațiile în care au emigrat; în secolele XVIII-XIX au importat în spațiul sud-est european valori culturale și politice europene și au construit o nouă cultură civilă și politică aici.

Mișcarea intelectuală reprezintă una din paginile foarte importante și interesante ale istoriei și funcțiilor emigrației Sud-Estului european. Mișcarea intelectuală a lumii balcanice, așa cum s-a desfășurat ea, în contextul în care a evoluat, a dobândit un caracter politic. A fost și s-a considerat, din cauza dominației otomane – islamice, o lume represată și a avut din momentul invaziei un caracter de rezistență, a fost o mișcare de rezistență și de supraviețuire. De salvare a valorilor culturale creștin-europene. Din secolul al XVIII-lea și mai ales în secolul al XIX-lea, sub influența Iluminismului și a Revoluției franceze, mișcarea intelectuală a intrat în etapa sa ofensivă. Și caracterul său politic s-a accentuat până aproape de a fi una cu mișcarea politică care se înfiripa în Balcani. Contactul cu valorile europene, cu ideile culturale și politice europene, a fost posibil, în cea mai mare parte, doar în emigrație, departe de instituțiile represive și de cenzură ale

Imperiului. Asumarea publică a valorilor europene moderne în programele mișcărilor intelectuale și politice balcanice a fost posibilă doar în emigrație, de unde și volumul uriaș de literatură politică publicat în afara Imperiului Otoman și a celui Rus. Supremația islamului, apoi acea supremație abuzivă a Patriarhiei de Constantinopol, ca și fenomenul fanariot, au accentuat caracterul ofensiv al mișcării intelectuale și i-au accentuat caracterul politic. Emigrația și migrația intelectuală masivă s-a produs, de altminteri, în această perioadă ofensivă. Cronologic, ele se desfășoară în aceeași etapă. Credem că mișcarea cultural-intelectuală și-a creat în perioada modernă dimensiunea politică, a provocat apariția mișcării politice organizate, cu suport teoretic și programatic. Programele mișcărilor politice și revoluționare ale popoarelor balcanice au fost construite pe valorile europene de către intelectuali. Aceste trăsături caracterizează toate mișcările din Balcani – albaneză, greacă, bulgară, sârbă.

Cezar Bolliac, scriitorul român pașoptist, într-un apel din 1844, cheamă sub arme (politice!!) inteligența românească, în termeni care impresionează și astăzi, pentru crearea unui spațiu politic de solidaritate, în sprijinul cauzei libertății sociale și naționale: „Nu e rușine oare ca numai speculanții de idei, numai acești eliți ai inteligenței, care au toți același prințip, – dacă nu și aceeași țință – numai ei să fie într-un război veșnic?...Nu s-ar putea oare ca această castă intelectuală de profesori, publiciști, filozofi și poeți să-și dea mîna odată?...Veniți, domnilor! Veniți toți cîți ați pus odată mîna pe condei porniți de un sentiment nobil, profesori, jurnaliști și poeți, veniți să facem pentru întia oară o cauză comună...Pildele străine, ambiția și politica chiar a acestor țări cere tîmpirea robiei, ca să putem merita simpatia ce merită un neam ce-și dorește înaintarea și voiește a se civiliza... Formați soțietăți, declamați, scriți, lăudați, satirați, puneți în lucrare toate resorturile intelectuale și morale, și robia cade, căci e căzută pe jumătate, și d-voastră veți fi binecuvîntați de generațiile viitoare ca niște adevărați apostoli ai misiei cerești, a frăției și a libertății”¹.

„*Apostoli ai misiei cerești, ai frăției și ai libertății*”. Să fim atenți la această autodefiniție a intelectualilor, la această asumare a titlului și funcției de *apostol*, la asumarea misionarismului politic și moral de către intelectualii secolului al XIX-lea. Și să fim atenți și la ceilalți doi termeni definitorii – *eliță* și *castă*. Apostolatul îi așează pe intelectuali pe treapta cea mai de sus a ierarhiei morale și politice, cu asumarea implicită a întregii responsabilități morale și spirituale asupra lumii; celelalte două definiții îi așează pe trepte de la vârful ierarhiei sociale, cu asumarea responsabilității sociale, de model social, model socio-profesional, la egalitate cu clasa nobiliară sau politică – singurele elite laice cu putere și rol politic existente, recunoscute și acceptate în societățile sud-est europene la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Pe acest *Intelectual* identificat cu *Apostolul* nu-l întâlnim numai în discursul românesc, îl întâlnim încă la Rigas Veleshtinlis², în *Programul* și în *Constituția* lui de la 1795-1796, în Programele

¹ Cezar Bolliac, *Către Scriitorii noștri* (1844), în idem, *Opere*, vol. II, București, 1956, p. 16-20.

² Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution Grecque (1789-1821)*, Genève-Paris, 1962, p. 183-257.

„Philiki Hetairia” de la 1821 (de unde titlul/numele de apostol se va difuza în organizarea tuturor mișcărilor naționale balcanice și va fi preluat de majoritatea liderilor acestor mișcări), în programele sau răscoalele sârbilor, în programele comitetelor și răscoalelor bulgare, grecești sau la intelectualii albanezi³.

Spiritul acestui discurs va anima toate mișcările politice din Balcani, mișcări care își au, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea începând, majoritatea centrelor în emigrație, în diaspora, centre atât ale mișcării intelectuale, cât și ale celei politice-revoluționare.

Emigrația și migrația intelectuală reprezintă un fenomen istoric, propriu Sud-Estului european, dar mai ales Balcanilor, un fenomen de durată și mai ales important pentru evoluția popoarelor de aici în cele 5 veacuri de dominație străină. Apare aici, din alte motivații decât migrația intelectuală din Europa Centrală și de Vest. Emigrația – migrația intelectuală nu este colectivă, cum sunt marile emigrații/refugii de populație din Imperiul Otoman, este o emigrație individuală. Cărturarii și intelectualii Balcanilor urmează drumurile marii emigrații colective și se așează acolo unde se află deja constituite comunități etnice și confesionale, cărora le aparțin. Abia în emigrație se vor cristaliza într-o colectivitate, ca o elită a popoarelor lor, și-și vor asuma responsabilitatea morală, culturală, politică asupra destinului acestor popoare. În emigrație se creează spațiile de solidaritate intelectuală în sânul aceleiași etnii (intelectualii greci, bulgari, albanezi, polonezi, ruși, evrei se regăsesc în aceste centre prin apartenența la aceeași etnie și prin interesele comune), între mișcările intelectuale și politice ale diferitelor emigrații și ale popoarelor gazdă (relațiile dintre emigranții greci și bulgari, bulgari și polonezi, polonezi și ruși, emigranți și românii gazdă sau emigranți și francezii gazdă etc.). În emigrație se realizează colectivitățile intelectuale și politice emigranțice; pe sarcinile culturale și politice asumate ei pot funcționa eficient numai în colectivitate. Îi găsim în astfel de colectivități în diferitele centre din Europa: la Paris, Viena, Geneva, München, București, Brăila, Iași, Odesa etc.

Emigrația intelectuală și emigrația politică reprezintă una din dimensiunile impresionante ale fenomenului de emigrație, impresionantă, puternică, eficientă și chiar spectaculoasă în secolul al XIX-lea, rămasă cu valoare de simbol în istoria Sud-Estului european. În epocă, această emigrație este principalul factor, vizibil și public, purtător și mărturisitor al identității culturale, confesionale și, în final, politice a populațiilor în mișcare – emigranți, refugiați, deportați. În analiza noastră, punem împreună cele două tipuri de emigrație pentru că membrii ei sunt într-un procent foarte mare unii și aceiași. Oricum, liderii emigrației politice sunt intelectualii, cel mai mare număr al activiștilor, ideologilor, autorilor programelor mișcărilor politice din emigrație sunt intelectuali. S-au mișcat dintr-un curent în altul, din mișcarea intelectuală în cea politică, din cea politică în cea intelectuală, au folosit instrumentele fiecărei mișcări pentru a o sprijini pe cealaltă. Undeva spuneam că, în secolul al XIX-lea, mișcarea intelectuală în Sud-Est Europa are un

³ Veselin Traikov, *Curente ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până la 1878*, trad. de N. C. Velichi, București, 1984; *** *Intelectuali din Balcani în România (sec. XVII-XX)*, Ed. Academiei, București, 1984; N. Botzaris, *op. cit.*

caracter politic cert și că intelectualii din zonă și-au asumat total *misiunea politică*, în slujba cauzei popoarelor lor. Contactele între mișcările politice ale diferitelor popoare din Sud-Est s-au realizat prin intelectuali–lideri ai acestor mișcări (intelectuale și politice): spre exemplu, relațiile între liberalii români și emigranții bulgari din România, relațiile dintre emigranții bulgari din România și mișcarea social-democrată rusă (nihilistă, anarhistă), dintre bulgari și social-democrații români. Relațiile și colaborarea între mișcarea sârbă – Omladina – și mișcarea politică bulgară din România s-a realizat prin intelectuali – lideri ai mișcării bulgare: G. S. Rakovski, Liuben Karavelov, Vasil Levski, Hristo Botev ș.a. Relațiile și colaborarea între emigrația poloneză și cea bulgară din România și de la Paris s-au realizat tot prin intelectuali (Neofit Bozveli, Ilarion de Makariopol, Nicola Piccolo, Hristo Botev, H. Dembitski, Ceajka Czajkowski, Adam Czartorsky), de asemenea relațiile dintre emigrația poloneză și cea sârbă (conducerea politică a emigrației poloneze – „Hotelul Lambert” – și Miliutin Garașanin), între mișcarea greacă și cea bulgară și sârbă, între studenții români la Paris și conducerea „Hotelului Lambert” polonez (Ion Ghica, frații Golescu, Cezar Bolliac, Al. I. Cuza, Adam Czartorsky). Cu alte cuvinte, fără excepție, în centrul efervescenței misionare (identitare, culturale, politice) din epocă se află intelectuali – lideri ai acestor mișcări.⁴

Literatura, publicistica politică, programele politice ale emigrației din perioada renașterii naționale a popoarelor din Balcani îi au, deci, ca autori pe intelectuali, ei sunt aceia care difuzează ideile politice ale mișcării de emancipare națională a popoarelor lor, cei care internaționalizează problematica mișcării de eliberare națională a popoarelor balcanice⁵.

Obiectivele mișcărilor politice ale emigrației cuprindeau în primul rând țeluri culturale: limbă de cultură și de cult naționale, școli în limba maternă, instituții de cultură naționale; spațiile publice de solidaritate politică și intelectuală în emigrație sunt create de inițiativa intelectuală, în instituții proprii activității culturale. Reamintim: citaliștile (saloanele de lectură), bibliotecile, școlile, cluburile, asociațiile și trupele de teatru, asociațiile culturale, societățile literare; societăți ale medicilor, societăți filantropice, edituri, cărți, ziare, reviste în limba maternă etc.

Emigrația intelectuală are mai *multe etape* de desfășurare, etape în care se creează tradiția și drumurile emigrației, spațiile de emigrare. Fiecare etapă are alte cauze, alte obiective, alte interese, alte mijloace de manifestare, ades alte direcții de emigrare, dar tot timpul se vor regrupa, acolo unde se întâlnesc, în colectivități intelectuale „naționale”, sau, primii emigranți cheamă, atrag alți intelectuali sau

⁴ N. Botzaris, *op. cit.*; V. Traikov, *op. cit.*; Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, München, 1956; idem, *Von der Aufklärung zum Frühliberalismus*, München, 1985 (ed. română, *De la Iluminism la liberalismul timpuriu*, Ed. FCR, București, 2000); Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, 1998.

⁵ Elena Siupiur, „*Le Sud-Est devant l'Europe*” sau *ideea de Europă ca for politic suprem de decizie în politografia secolului al XIX-lea la popoarele din Sud-Estul european*, în *Identitate națională și spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 357-373.

tineri școlari, studenți de aceeași etnie sau același crez politic și cultural, în spațiile unde au emigrat ei.

* * *

Aminteam în primul studiu – *Emigrația, condiție umană și politică...* – faptul că primele valuri de emigrație culturală și spirituală se petrec imediat după invazia otomană în Peninsula Balcanică, adică la sfârșitul secolului al XIV-lea și tot secolul al XV-lea, cu valuri noi în secolele XVI-XVII. Se refugiază cărturari, profesori de la școlile din Grecia, din Bulgaria, de la Târnovo, Ohrida, fug ierarhi de la Patriarhia din Constantinopole, din Patriarhiile și Episcopiile balcanice: bulgare, sârbe, grecești, albaneze. „În fața pericolului otoman, numeroși greci, îndeosebi cărturari, iau drumul străinătății, aducând cu ei în Occident o serie de manuscrise”. De fapt, încă „înainte de căderea Constantinopolului numeroși intelectuali, emigreză în Italia, Franța, Spania și Germania. Numărul lor crește în veacul al XVI-lea, majoritatea fiind profesori la universitățile occidentale devenind adeseori colaboratorii celor mai mari figuri ale renașterii”⁶. Cele mai importante centre ale propagării culturii grecești devin Academia Platoniciană din Florența, Roma, Veneția, Paris etc. O puternică renaștere a elenismului se va înregistra astfel, timp de câteva veacuri în diaspora, ale cărei principale focare au fost Italia (Napoli, Livorno), Imperiul Habsburgic (Viena), Țările Române (Iași, București), Rusia (Kiev, Moscova).⁷ Istoria universităților europene menționează pentru secolele XV-XVI înființarea catedrelor de limba și literatură greacă (în Italia, dar și la Paris, la Oxford, Cambridge), de studiere a filosofilor antici greci, în special a lui Aristotel, dar și a lui Platon, catedre la care sunt aduși profesori greci⁸. „Quand la Renaissance italienne fut déjà assez avancée et que le goût des lettrés se porta vers le monde grec, l’humanisme changea de caractère. Et dès ce moment, moment de découverte, inspiré de ce monde oriental lointain, mais toujours relié à la civilisation grecque dont il était l’héritier direct, dès ce moment l’hellénisme submerge la latinité”⁹. Tot în Occident apar, odată cu emigranții greci, centre de cultură greacă, mai ales școli, de unde apoi o serie de cărturari merg și în Țările Române, înapoi în spațiul ortodox. La Roma, la 1576, apare Colegiul Sfântului Atanasie (unde se formează Panaiotis Ligaridis și Ioan Hrisoscoleu, pe care îi aflăm apoi în Țara Românească, unde – Ligaridis – a format școala greco-latină de

⁶ Olga Cicanci, *Cărturari greci în Țările Române (sec. XVII-1750)*, în *Intelectuali din Balcani în România (Sec. XVII-XX)*, Ed. Academiei, București, 1984, p.15-67; Evangelos Konstantinou (Hg.), *Griechische Migration În Europa. Geschichte und Gegenwart*, Coll. “Philhellenische Studien”, Bd. 8, Frankfurt, 2000; Arsh. Gregori, *On the History of Greek Migration to Russia in the late 18th and early 19th Centuries*, în Evangelos Konstantinou (Hg) *Griechische...*, op. cit., p. 16-21.

⁷ S. Brezeanu, C. Iordan, H. C. Matei, T. Teoteoi, Gh. Zbughea, *Relații româno-elene. O istorie cronologică*, Ed. Omonia, București, 2003, p. 90-91.

⁸ Stephan d'Irsay, *Histoire des universités françaises et étrangères. Des origines à nos jours*, vol. I, *Moyen Âge et Renaissance*, Paris 1933, p.223-278.

⁹ *Ibidem*, p.225.

la Târgoviște¹⁰. La Veneția avem o școală greacă, de unde vin: Dimitrie Nottara și Constantin Daponte, apoi de la 1664 avem Colegiul din Veneția, de unde provin mulți alți cărturari greci pe care îi întâlnim în spațiul ortodox sud-est european, în special în Țările Române. La fel, și în alte orașe italiene apar școli grecești de diferite grade, la Padova, Florența, Milano, Siena, iar cărturarii greci educați în ele trec prin universitățile din Bologna, Padova etc., cărturari care, apoi, sunt profesori în Principate¹¹. În afară de profesori (Panaiotis Ligaridis, Gheorghe Maiota, Ioan Comnen, Ieremia Cacavela etc.)¹², care sunt și întemeietori de școli în Principate (Colegiul de la Iași a lui Vasile Lupu, școli slavo-grecești, mai ales)¹³, vin călugări, copişti, corectori, traducători, mai apoi tipografi, teologi - unii ajung episcopi și mitropoliți în Principate, sunt întemeietori de biblioteci, ale domnitorilor români dar și ale mănăstirilor¹⁴; din centrele universitare europene vin în Principate medici greci¹⁵, unii dintre ei fiind și profesori ai școlilor domnești. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, în Principate se cristalizează o bogată colectivitate cărturărească – intelectuală greacă: imigranți direct din Grecia sau de pe traseele europene, din Italia, Austria, Germania, Franța, unde au studiat; se formează, astfel, în Principate o bază intelectuală greacă puternică, cu impact asupra societății românești, la nivel cultural, școlar, teologic și mai ales în ierarhia bisericească. Comunitatea cărturărească, intelectual-umanistă și clericală (în special greacă) din Principate a crescut și s-a răspândit pe întreg teritoriul românesc – de la curțile domnești la casele boierești – grecii fiind profesori și funcționari, chiar dregători, prezenți în mănăstiri, școli, tipografii, în ierarhia statului și a bisericii. Limba greacă a început să fie nu numai limba de carte, cultură, literatură și școală, dar și limbă de liturghie, înlocuind în mare limba slavonă bisericească.

Un val paralel de emigrație cărturărească cu cel grec este cel slavon – bulgar și sârb – care se orientează în principal spre Țările Române, spre Ucraina și Rusia.

¹⁰ C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, București, 1968, p. 125-128; Olga Cicanci, *op. cit.* p. 19-21; V. Papacostea, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în „Studii”, nr. 14 din 1961, p. 152 și urm.

¹¹ G. Chassotis, *L'instruction publiques chez les Grec depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Paris, 1881; O. Cicanci, *op. cit.*, p. 20-21.

¹² C. Erbiceanu, *Manuale școlare grecești aflate în biblioteca Seminarului Veniamin din Mănăstirea Socola*, „Revista de teologie”, III, nr. 22, Iași, 1885; Victor Papacostea, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, nr. 5 pe 1962, p. 183-194.

¹³ Demonstene Russo, *Elenizmul în România*, în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. II, București 1939, p. 487-542 (în special capitolele *Grecii în Principate înainte de 1453*, p. 518-521 și *Influența greacă după 1453*, p. 522-542); P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Mogila dans les Principautés Roumaines*, în „Mélanges de l'École roumaine en France”, nr. 5 din 1926, p. 3-95; L. Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantine et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, în „XVIe Congrès International d'études byzantine”, Viena, 1981.

¹⁴ Virgil Cândea, *Intelectualul sud-est european în sec. al XVII-lea*, în idem, *Războiul dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1979; G. Cordoș, *Biblioteci vechi românești*, în „Boabe de grâu”, I, 1930, p. 611-616; C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909.

¹⁵ Nicolae Vatamanu, *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962; O. Cicanci, *op. cit.*, p. 50-51.

După invazie fugе înaltul cler bulgar și sârb, fug călugări din creștinătatea sud-slavă (cărturari, teologi, copişti, iconari, zugravi de biserici, miniaturiști, traducători, dieci, călugări–profesori din Școlile de la Târnovo sau Ohrida)¹⁶. Au înființat în țările gazdă, mai ales în Principate și în spațiul rusesc, școli de mănăstire, au sporit numărul copiştilor și traducătorilor de texte religioase¹⁷, iar după 1508, când muntenegreanul Macarie tipărește prima carte în Principate – *Liturghierul* –, se angajează în tipărirea cărților religioase pentru întreaga creștinătate ortodoxă sud-slavă, areal unde se va răspândi mare parte din tipărirea religioasă realizată în Principatele Române; sunt prezenți și în cancelariile domnești, în școlile de slavonie din diferitele mănăstiri. Alfabetul chirilic – propriu lumii ortodoxe slave – prezent și în Principate, ca și slavona bisericească, slavona documentelor de cancelarie, juridice și de administrație au facilitat mult așezarea emigranților cărturari slavi din Peninsula Balcanică aici și asimilarea lor în spațiul activității culturale și bisericești. Din Principate, exodul cărturarilor sud-slavi va continua spre spațiul rusesc, mai ales către Kiev și spațiul ucrainean, dar ajunge și spre Moscova. Din sutele care au emigrat spre nord și est, memoria istoriei literare, a cărții, a bisericii, a picturii bisericești, a miniaturii, a tiparului, a școlilor a reținut puține nume – preponderent ale înalților ierarhi, cărturari (prinși în aceste activități) și ctitori de domenii în lumea culturală românească, rusă, ucraineană: de la călugărul cărturar Grigore Țamblak¹⁸, care poposește la Neamț, apoi trece spre Rusia, la episcopul sârb Nicodim, bosniacul (croat) de pe coasta dalmată Anton Vranicić (Véráncsics), episcop de Peć, ajuns episcop în Transilvania¹⁹, până la muntenegreanul ieromonah Macarie de la Cetine, adus de Radu Vodă în Țara Românească, care va tipări prima carte în spațiul românesc la 1508 – *Liturghierul* – și apoi va deveni Mitropolit al Ungrovlahiei²⁰. Numele altor sute de călugări slavi mai pot fi găsite pe manuscrise vechi (copişti), pe tipăriuri vechi (tipografi), pe carte religioasă din veacurile XV-XVII – dar și pe documente din cancelariile domnești²¹.

¹⁶ Boris Fonkić, *Grecesko-russkie kulturnie svjazi v XV-XVIII vv.* Moskva, 1977; Ion Radu Mircea, *Répertoire de manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantine et slaves* (Ed. Pavlina Boiceva), Sofia, 2005.

¹⁷ Emil Turdeanu, *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985; idem, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în idem *Oameni și cărți de altădată*, Ed. Enciclopedică, București, 1997, p. 169-232.

¹⁸ George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, Ed. Științifică, București, 1969, p. 69-70; Ion Bogdan, *Cultura veche română*, București, 1901; idem, *Bulgari și români. Raporturi culturale și politice*, București, 1895.

¹⁹ George Ivașcu, *op. cit.*, p. 58.

²⁰ George Ivașcu, *Istoria...*, *op. cit.*, p. 97-99 (există până astăzi păreri diferite în ceea ce privește identitatea lui Macarie, cel care a tipărit *Liturghierul*); Pr. N. I. Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, 77 pe 1959, nr. 7-10.

²¹ Ion Radu Mircea, *op. cit.*; G. Ivașcu *Istoria...*, *op. cit.* (cap. Slavona – „latina medievală” a Răsăritului; cap. Asimilarea culturii bizantino-slave; cap. După căderea Constantinopolului), p. 32-49; Ion Bogdan, *Cultura...*, *op. cit.*; idem, *Bulgari...*, *op. cit.*; Șt. Novacovici, *Srpski štampari u Rumâniju*, în „Godišnja Nikola Ciupicea”, 17, din 1897; N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, în idem, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. VII, București, 1904; Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi și până la 1918*, București, 1968.

Plecarea, pe parcursul a două-trei veacuri, a unui număr mare de cărturari, clerici, demnitari, din spațiul balcanic către spațiile europene apropiate sau mai depărtate, a lăsat această lume mai săracă, i-a distrămat tradițiile școlare, cărturărești, clericale, a lipsit această lume de forțele creatoare din spațiul culturii și a permis modificarea destinului multor instituții din lumea bizantină și slav-ortodoxă, distrămarea, degradarea lor în timp, a permis demantelarea unor tradiții culturale care se consolidau în lumea balcanică.

Se creează o nouă tradiție pentru viitor: *condiția de emigrant, migrant, refugiat, itinerant* a cărturarului, a intelectualului din spațiul sud-est european. Cărturarii, intelectualii, clericii (greci, bulgari, sârbi, muntenegreni, croați, albanezi) vor circula vreme de cinci veacuri între diferite centre culturale ale lumii europene, între centre de cultură de la curțile domnești din Principate, la cele împărătești din Rusia, Austria, între centre universitare europene, între diferite mănăstiri din lumea ortodoxă, purtând cu ei spre salvare și continuitate bogăția valorilor culturale, bisericești, politice ale celor două mari tradiții din Sud-Estul Europei – tradiția culturală, bisericească și politică (statal – imperială) greco-bizantină și tradiția culturii, bisericii și statalității sud-slave, tradiția culturii slavone, însoțite de cele două limbi de cultură, educație, carte și cancelarie (diplomatică) - limbile greacă și slavonă, limbi universale în lumea sud-est europeană și în întreaga lume ortodoxă. Odată cu emigrarea, cărturarii, clericii, demnitarii din lumea slavă și bizantină exportă spre lumea europeană aceste două mari tradiții culturale și politice puternice, îmbogățind spațiul cultural, politic, spiritual al Europei, dar mai ales al Principatelor Române, Rusiei, Ucrainei, al lumii nord-est slave, punând la temelia dezvoltării ulterioare a culturii, statului, Bisericii acestor țări ortodoxe puterea și valorile celor două tradiții ale căror purtători erau²².

Odată cu schimbarea în condiția lor umană și politică, acești emigranți, rătăcitori, imigranți în spațiile învecinate sau depărtate europene, acești cărturari mai făptuiesc un gest de valoare culturală și morală: acela de internaționalizare a valorilor culturale și politice ale lumii greco-bizantine și ale celei slave. Este un fapt incontestabil intrarea valorilor celor două tradiții în suma tuturor culturilor europene, în special ale celor românești și nord-est slave; valorile lumii din care vin dobândesc, pe lângă valoarea regională, una paneuropeană. Aș aminti numai intrarea în suma învățământului universitar european (Franța, Anglia, Italia, Germania), încă din secolul al XV-lea, a studiului anticilor greci, a inițierii publicării integralei operelor clasicele grecești²³, a deschiderii catedrelor de limba greacă, dar mai târziu și slavă. În orice caz, acești cărturari emigranți, asimilați de societățile gazdă, deschid curiozitatea lumii occidentale pentru spațiul Europei orientale, de așa natură încât, în secolul al XVII-lea, cum spune Virgil Cândea, „tot

²² Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935; idem, *Istoria Bisericii românești*, ed. a II-a, vol. I, București, 1929; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, Ed. Academiei, București, 1983.

²³ Virgil Cândea, *Nicolae Milescu și începuturile traducerilor unaniste în limba română*, în *Rațiunea dominantă*, op. cit., p. 117; Stephan d' Irsey, op.cit., vol. I.

secolul al XVII-lea aduce, însă, înlăturarea treptată a mefienței și disprețului explicate prin sfânt fanatism, ignoranță sau superficialitate, în favoarea unui interes luminat, generator de obiectivitate și, în cazuri notabile, de respect pentru civilizațiile Balcanilor și Orientului Apropiat”²⁴.

Totodată, aceași cărturari emigrați în lumea europeană catolică, unde studiază în universități și școli catolice europene, în contact cu valorile culturii latine, ale umanismului²⁵, reîntorși în Sud-Est, aduc valorile acestei culturi, îmbogățind lumea ortodoxă cu noi imperative și energii. Dacă adăugăm la aceasta faptul că, după căderea Peninsulei Balcanice sub dominație otomană, se intensifică în zonă misiunile catolice, se creează comunități catolice atât în lumea balcanică, de acum otomană²⁶, dar și în Principatele Române²⁷. Dacă observăm și impactul catolicismului asupra culturii și gândirii tradiționale sud-est europene, putem înțelege puterea acestor forțe intelectuale în mișcare, forțe migratoare în tot spațiul european și purtătoare ale valorilor culturale, spirituale, politice, creatoare și înnoitoare.

Din altă perspectivă privită această mișcare migratoare a cărturarilor, clericilor, demnitarilor din Sud-Estul european în secolele XV-XVI (încă și în secolul XVII), constatăm că a format în țările gazdă, în special în Principatele Române, un fond cultural-intelectual cosmopolit, o comunitate de forțe intelectuale de diferite origini și culturi, dar mai ales de proveniență din cele două mari tradiții sud-est europene, cu caracter universalist, cu două limbi unice de cultură, slavă și greacă; au întărit în Principate – printre puținele locuri unde se puteau desfășura necenzurați –, cele două tradiții până la conservare, impunându-le, pentru multă vreme, societății de aici. Totodată, această conservare a tradiționalismului slav și bizantin a fost și un pas negativ, în sensul că a blocat evoluția culturilor gazdă spre personalitate proprie, spre dezvoltarea culturii „naționale”, întârziind într-un medievalism de gândire mișcarea intelectuală din zonă. Să ne amintim că lupta pentru „limba națională” (de cultură) în toată lumea sud-est europeană s-a purtat tocmai împotriva vechilor tradiții bizantino-fanariote și slave vechi; pe această dimensiune s-au cristalizat motivațiile emancipării limbilor naționale de cultură, a școlilor în limbile naționale, a cărții în limbile vii ale popoarelor Sud-Estului. Spre sfârșitul acestei perioade de migrație cărturărească-politică se înregistrează criza acestui tradiționalism, decăderea lui, mai ales a slavonismului în lumea românească, chiar dacă Principatele rămân și pe mai departe gazda migrației forțelor intelectuale din Sud-Est Europa și Levant. Asupra acestei încercări de

²⁴ V. Căndea, *Intelectualul sud-est...*, op. cit., p. 240.

²⁵ V. Căndea, *Umanismul românesc...*, în idem, *Rățiunea dominantă...*, op. cit., p. 9-33; idem, *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*, în *Rățiunea dominantă...*, op. cit., p. 33-79; idem, *Istoriografia umanismului românesc*, în *Rățiunea dominantă...*, op. cit., p. 327-350.

²⁶ Ivan Duicev, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel secolo XVII*, Roma, 1937; Svilen Stanimirov, *Politicheska deinost na bălgarite katoliči prez 30-te/70 godini na XVII vek. Kăm istorija na bălgarskata antiotomanska săprotiva*, Nauka i Izkustvo, Sofia, 1988.

²⁷ G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, Roma, 1925; Andrei Pippidi, *Prozelitismul catolic și cel protestant, rolul lor în mișcările antiotomane din sud-est*, în idem, *Tradiția politică bizantină*, op. cit., p. 175-182.

dobândire a unei personalități proprii a culturii române, prin întoarcere contra tradiționalismului medieval, Virgil Cândea se apleacă în studiul despre *Umanismul lui Udriște Năsturel și agonia slavonismului cultural în Țara Românească*²⁸: „Cercetările de istoria ideilor așează zorile înnoirii în gândirea românească spre sfârșitul secolului al XVII-lea. Atunci apar primele opere scrise într-o limbă îngrijită care, neconținut cultivată și perfecționată, va forma româna literară. Atunci, sub imperiul unor realități ce nu mai puteau fi nesocotite, limba vie a poporului începe să înlocuiască slavona în cult, după ce o înlocuise în actele cancelariilor domnești și în cărțile de învățătură. Atunci, din erudiția cărturarilor dezvoltând o mai veche evidență a comunității de limbă, credințe și obiceiuri ale locuitorilor provinciilor românești, apar germeii conștiinței naționale pe care o va desăvârși al XVIII-lea veac iluminist”²⁹.

Aceste dimensiuni apar în egală măsură la toate popoarele din Peninsula Balcanică.

Să nu uităm totuși că această emigrație intelectuală sud-est europeană, pe parcursul a trei veacuri, oricât de conservatoare s-a dovedit în efortul de salvare a marilor tradiții culturale, creștine și politice, a creat în țările gazdă un strat bogat și larg de erudiție și de forțe intelectuale care, în final, le-au pregătit pentru viitoarea transformare de la sfârșitul secolului al XVII-lea, au construit un fond cultural și intelectual suficient de puternic pentru a se autoanaliza și reînnoi. De la acest fond intelectual, aparent încremenit în proiect, contaminat de ideile europene occidentale, însă, vor pleca ideile viitoarelor transformări. Și tot acest front intelectual medieval în migrație va deschide drumurile viitoarelor emigrații din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, dar din cu totul alte motivații și cu alte perspective și interese. Adică, al doilea mare val de emigrație intelectuală în Sud-Est Europa, emigrație intelectuală și politică în același timp, total deschisă spre Europa și în total antagonism politic cu societatea politică otomană, de care se va desprinde. Pentru că, și trebuie subliniat, primul val de emigrație intelectuală, acela despre care am vorbit până aici, a fost din începuturi o emigrație culturală *antiislamistă*; în același timp, însă, ea a fost caracterizată și de *anticatolicism*, anterior antiislamismului. Emigrația cărturească cu caracter ecleziastic ortodox, din veacurile XV-XVI, așezată între două alterități pe care le detestă și le neagă, atunci când se va găsi brusc în pragul dezastrului, odată cu invazia otomană-islamică, va alege să fugă totuși spre creștinătate; în țările catolice se va adapta (ades se va converti), însă în țările ortodoxe - Principatele Române și spațiul rusesc – unde regăsesc și instituțiile proprii lumii ortodoxe, se va închide în dogmă, va practica anticatolicismul vehement și se va închide într-o autarhie, care a întârziat foarte mult modernizarea țărilor ortodoxe din spațiul sud-est european. Anticatolicismul originar, preluat apoi mai ales de Biserica ortodoxă din toate spațiile est și sud-est europene, ca una din dimensiunile luptei (în contextul mai larg și al invaziei islamului) de apărare și de salvare a creștinismului sud-est european, a rămas până astăzi una din trăsăturile vieții ecleziastice ortodoxe. Dar, pe care, după secolul al

²⁸ V. Cândea, în *Rațiunea dominantă...*, op. cit., p. 33-78.

²⁹ V. Cândea, *Umanismul lui Udriște...*, op. cit., p. 33.

XVII-lea, societățile civile din această zonă nu și l-au mai asumat. Cultura și intelectualii, sustrăgându-se treptat jurisdicției ecleziastice a Bisericii, au deschis larg porțile valorilor occidentale, catolice sau protestante. Cu aceasta va interveni și modificarea rolului, funcției și caracterului „intelighenției” în zona noastră. Noua emigrație intelectuală este mai mult laică, nu mai este antiislamică, nici anticatolică, este o emigrație politică în adevăratul sens al cuvântului și se pune în slujba unor noi valori, altele decât cele din veacurile XV-XVI și XVII.

În eruditul său studiu despre *Intelectualul sud-est european în secolul al XVII-lea*³⁰, Virgil Cândea face una din cele mai excelente analize momentului de criză în mișcarea intelectuală a Sud-Estului european, fondului de la care pleacă reformarea și modernizarea culturilor și a mentalităților în Balcani, rolului, funcției, puterii culturale și civice a *Intelectualului* din Sud-Est Europa, analiză care cuprinde prezența intelectualilor în migrație permanentă și realizarea unui cosmopolitism cultural binefăcător prin acești intelectuali itineranți; în această analiză, Virgil Cândea așează rădăcinile transformărilor de care aminteam în veacul XVII, subliniind unele trăsături ce încep să intervină în chipul intelectualului din Sud-Est Europa. Pentru secolele XV-XVI și chiar XVII, V. Cândea spune: „Împrejurări istorice determinante ne-au îngăduit în Peninsula Balcanică și Levant luxul unor profesii intelectuale autonome. Ca și cărturarii venețieni, intelectualii noștri, mai ales în secolul care ne preocupă, sunt demnitari, clerici, funcționari pentru care *cultura este în chip predominant un instrument și o armă*, sau o „frumoasă voluptate”³¹. „Europa de sud-est a rămas, cum știm, mai mult timp credincioasă tradiției de gândire medievale. Rezultă așadar necesitatea pentru cercetător nu atât de a căuta epoca «nașterii intelectualului» din Balcani, cât de a stabili perioada când înțelesul tradițional al acestui termen se pierde aici în favoarea înțelesului modern (...). Intelectualul ne interesează în ultimă instanță prin rolul său social (...). Intelectualii sunt ochii, creierul și cuvântul generației lor și aceasta este calitatea sub care vrem să-i considerăm. Încercând să definim aventura Europei de sud-est care tinde, în al XVII-lea veac, spre Apusul aducător de ispititoare înnoiri, cei dintâi ni se înfățișează intelectualii. Ei au meritele și răspunderile, păcatele și reușitele capabile să ne explice un patetic proces de prefacere. În trecerea de la medieval la modern a subcontinentului nostru ei sunt martorii cei dintâi convocați”³². Virgil Cândea fixează din secolul al XVII-lea trăsăturile dominante politice ale intelectualului din veacurile următoare, ale intelectualului modern, acela care se va folosi de armele culturii pentru sarcinile politice și sociale ce și-a asumat în societățile sud-est europene. Și tot acolo distinge și imperativele și motivațiile pentru care avem în Sud-Estul Europei un al doilea val mare de emigrație intelectuală (la sfârșit de secol XVIII și tot secolul al XIX-lea), emigrație intelectuală care devine fatalmente și emigrație politică și se înscrie și în istoria politică a zonei.

³⁰ Idem, *Intelectualul sud-est...*, op. cit. Pentru această temă mai vezi în volumul *Războiul dominant...*, op. cit., și studiile: *Umanismul românesc...*, op. cit.; *Umanismul lui Udriște Năsturel...*, op. cit.

³¹ *Ibidem*, p. 231-232.

³² *Ibidem*, p. 232-233.

Al doilea val de emigrație și migrație intelectuală, mult mai puternic și cu impact uriaș asupra evoluției societăților sud-est europene, se petrece la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe parcursul întregului secol XIX. Chiar dacă păstrează vechile drumuri ale emigrației, fenomenul nou se petrece cu noi motivații, cu noi interese culturale, profesionale și politice. Fenomenul de emigrație și migrație a intelectualilor în perioada sfârșitului de secol XVIII-sec. XIX este concomitent cu un proces mai mare în Sud-Est Europa, acela de formare a intelectualității moderne, a modificării structurii intelectual-profesionale a zonei, a formării colectivităților intelectuale, a elitelor intelectuale și mai ales politice „naționale” balcanice. A asumării de către aceste elite intelectuale de noi sarcini, altele decât cele implicate profesiei lor. *Emigrația* devine una dintre căile de formare a intelectualității moderne. Statutul de emigrant este ades egal cu acela de elev sau student. Trimiși de părinți sau de comunitate la studii în afara Imperiului Otoman tinerii intră și în activități politice sau în societăți secrete (ori mai puțin secrete) și rămân definitiv în afara Imperiului. Diasporele își formează și ele pătura intelectuală trimițând-o în școli și universități europene. Este cazul grecilor din Principate, al bulgarilor, al evreilor emigrați din Rusia și Galiția, al comunităților germane din Principate etc. Fenomenul de emigrație se încadrează într-o precipitare și intensificare a mișcării intelectuale, mișcare care se așterne pe multiple domenii ale vieții societăților sud-est europene. Spuneam într-un studiu³³ că, dacă ar trebui să definesc printr-o singură propoziție formarea „intelighenției” moderne în societățile sud-est europene, viața intelectuală, rolul și funcțiile pe care a fost chemată să le exercite în aceste societăți în secolul al XIX-lea aş spune: *chemarea sub arme a intelectualilor*. În istoria Sud-Estului, ca și în aceea general europeană, în diferite perioade au funcționat în postura de lideri de opinie, de elită, model sau de clasă politică, într-o succesiune cronologică, diferite forțe sociale. În secolul al XIX-lea, perioada de după Revoluția franceză și războaiele napoleoniene, din diferite imperative, prin apariția a noi conjuncturi politice europene și a noi priorități în viața societăților sud-est europene, intelectualii au fost chemați să îndeplinească rolul de elită formatoare a gândirii culturale și politice, pe de o parte, iar pe de alta să preia funcțiile de reformare, organizare, modelare a societății, mai ales sub aspectul elaborării și construirii unui nou sistem instituțional³⁴, pe care să funcționeze societățile în discuție, și care să îngăduie dezvoltarea unor elite și clase politice „naționale”.

³³ Elena Siupiur, *Misiunea politică și funcțiile intelectualilor în Europa de Sud-Est în sec. al XIX-lea*, în *Nașterea Română. Idealuri și realități istorice*. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani, Ed. Academiei Române, București, 2006, p. 406-418.

³⁴ Elena Siupiur, *Les intellectuels roumains du XIXe siècle et la réorganisation de la classe politique et du système institutionnel*, în „Revue Roumaine d'Histoire”(RRH), nr. 1-2 din 1995; idem, *Forces sociales et États modernes: le rôle des Intellectuels*, în RESEE, XXVII, 1989, p. 469-490; idem, *Die Intelligenz und politische Macht. Rumänien im 19. Jahrhundert*, în Cornelia Papacostea – Danielopolu. In Memoriam, București, 1999, p. 91-110.

Această chemare „sub arme” explică cele câteva dimensiuni care definesc viața intelectuală în Sud-Est la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în secolul al XIX-lea: *intelighenție modernă de tip european, colectivități intelectuale, elite culturale „naționale” și elite politice naționale, misionarism politic și funcții/competențe de reorganizare instituțională* (juridică, administrativă, socială, politică), toate puse în slujba cauzei principale și fundamentale a societăților sud-est europene – *emanciparea națională și politică, statul național independent*. Întreaga mișcare intelectuală din Sud-Est Europa, inclusiv emigrația intelectuală, vor fi subordonate acestei cauze. Sarcina principală a inteligențelor era, în final, europenizarea sistemului instituțional sud-est european (inclusiv și mai ales instituția statului), sistem care până la sfârșitul secolului al XVIII-lea și chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea se sprijinea pe un model feudal otoman cu rădăcini în normele Coranului (avem în toată zona balcanică, integral, administrație militară, politică și juridică otomană teocratică) sau – în cazul Principatelor Române – pe ecouri instituționale bizantine³⁵.

Procesul de emancipare politică a popoarelor din Balcani de sub dominația otomană (sub care se aflau de câteva veacuri) a dobândit, după Revoluția franceză, și sub impactul ideilor iluministe, o radicală schimbare de direcție și de conținut. Dacă până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, efortul principal a fost pentru supraviețuire și salvare identitară, mai ales religioasă, în interiorul Imperiului Otoman (și Biserica a avut un rol moral fundamental), după 1789, după intrarea Rusiei pe scena politică europeană și șirul de războaie ce le-a deschis contra Imperiului Otoman, plus interesul crescând al Europei – la concurență cu Rusia – pentru zona balcanică, efortul începe să se cristalizeze pe ideea emancipării politico-identitare, a eliberării din Imperiu, pe ideea emancipării națiunii politice și în final pe renașterea statalității. Procesul, complex, complicat, blocat cel mai ades de interesele în zonă ale marilor puteri europene, mai ales ale Imperiului Rus, ale celui Habsburgic și, în parte, ale celui Britanic, a variat la diferitele popoare balcanice, dar a avut o trăsătură comună, un debut comun: acela de renaștere culturală. Unul dintre fenomenele importante și hotărâtoare pentru renașterea culturală, dar și cea politică, a fost crearea unei intelectualități moderne, capabilă și competentă să dezvolte și să susțină procesul de emancipare culturală și politică. Formarea „intelighenției” moderne devine, în acest context, un fenomen implicit al mișcării de eliberare națională și emancipare politică, însoțește permanent această mișcare, mai mult, va fi în diferitele faze un fenomen prioritar. Absența, vreme de patru veacuri, a elitelor și claselor politice, la toate popoarele din Balcani, îmbătrânirea în conservatorism, cât și anacronismul forțat al clasei politice românești (singura supraviețuitoare în Sud-Est Europa), au făcut din formarea intelectualilor moderni o prioritate a tuturor societăților sud-est europene. Astfel că formarea elitelor culturale moderne în secolul al XIX-lea, în spațiul sud-est european ține, ca fenomen, de istoria socială și culturală, dar în același timp se profilează ca parte esențială a istoriei politice. Prin rolul și funcțiile pe care și le

³⁵ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, op. cit.; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, 1987.

asumă, prin misionarismul politic, sub semnul căruia apare și funcționează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe parcursul întregului secol XIX³⁶, prin sarcinile politice pe care le formulează, intelectualul de aici se înscrie ca autor și personaj principal al istoriei politice. Practic, intelectualul modern apare ca o funcție politică nouă (în cadrul mișcării culturale), în societățile din zonă. Formația universitară europeană modernă – prin amploarea ei – înseamnă deschiderea unei noi lumi culturale, a unui nivel nou în societate. Intelectualitatea modernă a însemnat construcția unui nou spațiu politic – intern și extern – de existență și raportare, construcția noilor solidarități interne (greci, bulgari, sârbi, români) și externe (în Europa, Principatele Române, Rusia, dar și între greci, bulgari, sârbi, polonezi etc., în centrele diasporei balcanice de la Odesa, București, Iași, Viena, Paris, Geneva mai târziu, sau chiar Constantinopol/Istanbul), solidarizare complexă, pe care s-a sprijinit întreaga mișcare de emancipare politică, culturală și socială. Formația universitară exclusiv europeană din prima jumătate a secolului al XIX-lea (în Sud-Est Europa nu există nicio universitate până târziu în a doua jumătate a secolului al XIX-lea), dar și după aceea, a inteligenței din Sud-Est, a însemnat pentru lumea ortodoxă și de cultură slavo-greacă părăsirea spațiului ortodox de instruire și intrarea în spațiul catolic și protestant (cel al universităților italiene, germane, franceze, elvețiene, belgiene), a însemnat deschiderea sau instalarea în zonă a spațiului lingvistic francez și german de instruire; aceasta a însemnat schimbarea radicală a ariilor culturale de influență în Sud-Estul european și schimbarea și mai radicală a ariilor de influență politică pentru tot secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX. Lumea Sud-Estului, din acest veac începând, a încetat să se mai raporteze la modelul și autoritatea orientală, și s-a raportat numai la modelul și autoritatea culturală și politică europeană³⁷.

Formarea acestui front intelectual sud-est european modern de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și pe parcursul secolului al XIX-lea s-a realizat în primul rând prin *emigrare* și *migrare* în afara Imperiului Otoman, către centre școlare și universitare europene și prin emigrarea în centrele cu diasporă balcanică – Principatele Române, Rusia etc. (concertat, spre metropole culturale: Viena, München, Leipzig) – unde emigranții puteau să-și exercite profesia dobândită și să-și desfășoare activitatea cultural-politică necenzurați. La fel emigrează în urma represiunilor politice din Imperiul Otoman (mai târziu, după revoluția de la 1848 și mișcările social-democrate și anarhiste; vom vedea aceeași cenzurare polițienească și în Imperiul Habsburgic și cel Rus)³⁸.

³⁶ N. Botzaris, *op. cit.*; Elena Siupiur, *Intelectuali, elite, clase politice moderne în Sud-Estul european. Sec. XIX*, Ed. Dominor, 2004; idem, „*Le Sud-Est devant l'Europe*”..., *op. cit.*; V. Traikov, *Curentele...*, *op. cit.*

³⁷ E. Siupiur, „*Le Sud-Est devant l'Europe*”..., *op. cit.*; idem, *Universitățile germane și formarea intelectualilor din România și țările Sud-Estului european în sec. al XIX-lea*, în idem, *Intelectuali, elite, clase politice...*, *op. cit.*, p. 279-308; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice...*, *op. cit.*; idem, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines, 1769-1830*, București, 1970; idem, *Mémoires et projets...*, 1831-1848, București, 1972.

³⁸ Vezi aici capitolul *Emigrarea și formarea unor comunități minoritare și etnoconfesionale în spațiul românesc*.

Spunem în studiile anterioare că în secolul al XVIII-lea spre sfârșit și în secolul XIX avem câteva valuri de emigrație din Peninsula Balcanică mai ale spre Principatele Române și Rusia, dar și spre Imperiul Habsburgic și că, în aceste zone, se constituie destul de repede comunități balcanice de emigranți/imigranți³⁹. Pe urmele acestor diaspore – comunități etnice minoritare –, încep din secolul XVIII să emigreze și cărturari, intelectuali formați în Europa, și care până la jumătatea secolului al XIX-lea vor constitui colectivități intelectuale sprijinite de comunitățile minoritare din care făceau parte. Mai mult, și mă servesc iar de cazul românesc, aici emigrația intelectuală se integrează, cel mai ades, în instituțiile culturale gazdă, ori devine un factor important în fondarea unor noi instituții culturale. Modelul cel mai expresiv în acest sens sunt grecii, intelectualii greci – care deja sunt foarte numeroși în Principatele Române –, favorizați nu numai de condițiile politice speciale de aici dar și de domniile fanariote. Așa se face că, în secolul al XVIII-lea, în Principate avem una din cele mai bogate comunități de intelectuali greci de diferite profesii – medici, dar mai ales profesori de diferite specializări. Un exemplu de instituție creată prin inițiativă greacă și servită în principal de greci sunt Academiiile domnești de la București și de la Iași⁴⁰, pornite încă în secolul al XVII-lea, dezvoltate și în plină funcționare în secolul al XVIII-lea și începutul secolului XIX. Întemeierea Academiiilor domnești în Principate marchează, conform Ariadnei Camariano-Cioran, creșterea autorității spirituale a Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol, rolul protector al domnilor români pentru Sud-Estul european, decadența slavonismului și instalarea limbii grecești ca limbă de cultură pentru întregul Sud-Est⁴¹. Tot Ariadna Camariano, alături de alți autori⁴², subliniază importanța acestor academii pentru întreaga Peninsulă Balcanică, pentru formarea unui tip de intelectualitate și mai ales pentru atragerea tinerilor balcanici la studii în București și la Iași. În listele de elevi ale academiilor îi întâlnim, pe viitori intelectuali și oameni politici români; la academie vin și un număr mare de greci din Principate, dar și din Peninsulă, de asemenea, numeroși bulgari (viitorii intelectuali modernizatori ai învățământului bulgar, scriitori, profesori, autori de manuale: emigranți în România sau reînțorși în Bulgaria), de la Târnovo, Samokovo, Sviștov, Gabrovo, Kotel, Plovdiv (Philipopolis), Rusciuk (Peter Beron, emigrant în Principate, – fondatorul învățământului modern bulgar, Raino Popovici – profesor, personalitate marcantă a noii generații de intelectuali bulgari, Vasile Nenovici – cu semnificative contribuții la acțiunile emigrației bulgare din Țara Românească, Christo Mustakov – membru marcant al comunității bulgare din Țara

³⁹ *Ibidem*; și mai vezi aici și cap. *Emigrarea: Condiție umană și politică...*

⁴⁰ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1972.

⁴¹ *Ibidem*, p. 10-19.

⁴² *Ibidem*, p. 307-362, cap. *Importance de l'enseignement des Académies pour la société roumaine et pour la région balkanique*; N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ed. II-a, București, 129; idem, *L'Académie de Bucarest*, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, VI, 1929; Jean Ionașcu, *Academia domnească de la Sf. Sava din București, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică până la 1821*, în „Analele Universității București; seria Științele sociale: Istoria”, XVI, 1967.

Românească, Sava Marinos, E.Vaskidovici – ultimul cu o bogată activitate în cadrul emigrației bulgare din Principate etc.)⁴³. Tot la A. Camariano, pe lângă datele despre elevii greci veniți la studii aici, găsim o bogată listă de profesori greci aflați în cele două Academii pe parcursul deceniilor, o comunitate intelectuală greacă de renume în tot Sud-Estul: în frunte cu celebrul Rigas Velestinlis, autorul unei *Constituții* și a unui program de revoluție pentru Sud-Estul european⁴⁴. Sunt aici, la București, peste 58 de profesori, printre care: Lambros Photiades, Constantin Malatios, Joseph Moesiodax, Constantin Vardalachos, Athanase Vogorides, Demetre N. Photiades, Constantin Iatropulos, Etienne Cannelos, dar și bulgarul Nicolae Sava Piccolo ș.a.; la Iași sunt în jur de 40 de profesori – Jean Cappadokis, Kyriakos Triantphyllou, Daniel Philippides, Nicephore Theotakis, dar și germanul Christian Flechtenmacher și moldoveanul Gheorghe Asachi⁴⁵. Comunitatea intelectuală greacă modernă va crește în Principate (mai ales după Războiul ruso-turc din 1787-1792) și se va remarca în diferite domenii culturale, sociale și politice. „Activitatea intelectualilor greci din Țara Românească și din Moldova, scrie C. Papacostea – Danielopolu, constituie – pentru istoria culturii neoeleene – unul din capitolele sale importante. În timpul dominației otomane, țările române ocupau încă din secolul al XVII-lea un loc însemnat în diaspora greacă, iar odată cu instaurarea domniilor fanariote se deschid aici pentru intelectualii greci largi posibilități (...). Poziția intelectualilor, la începutul noii etape, se caracterizează prin încercarea de a subordona interesele de clasă pe care le reprezentau marelui ideal național de dezvoltare a culturii grecești și de răspândire a ei în mase, pentru a face posibilă eliberarea de sub dominația străină (...); domniile fanariote au avut o contribuție esențială la laicizarea activității politice a grecilor, creând acel cadru politic indispensabil vieții de stat și dezvoltării gândirii social-politice. Ocupând funcții în divanul domnesc sau în cancelaria domnului, participând la viața diplomatică a vremii și la conducerea unor țări cu o puternică tradiție istorică (...), fanarioții și numeroasa lor clientelă își făceau pe pământul românesc o adevărată școală de practică politică”⁴⁶. Sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea vor fi perioadele cu cea mai bogată activitate a emigrației grecești în Principate. Academii domnești, unde se preda filosofia, geografia, matematicile superioare, fizica dar și limbile străine, impulsionează atât traducerea din literaturile de specialitate occidentale, cât și întocmirea unor manuale de către profesorii greci – Theodor Anastasie Cavaliotti, Voulgaris, Daniel Philipide, Constantin Vardalah, Nichefor Theotokis, Joseph Moesiodax –, manuale

⁴³ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, op. cit., p. 289-306: *Lista elevilor la Academiiile din București și Iași între 1751-1820*; Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska inteligentzija v Rumânija prez XIX-ti vek*, Izd. BAN, Sofia, 1982.

⁴⁴ N. Botzaris, op. cit., p. 17-35, 183-209.

⁴⁵ A. Camariano, *Les Académies...*, op. cit., p. 363-662: *Les Professeurs de l'Académie de Bucarest et de Jassy*; Cornelia Papacostea – Danielopolu, *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki, 1998; idem, *Formația intelectualilor greci din Țările Române (1750-1830)*, în *** *Intelectuali din Balcani în România (sec. XVII-XX)*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 68-113.

⁴⁶ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor greci...*, op. cit., p. 68-71.

în care sunt folosite operele lui Descartes, Leibniz și Wolf, ale lui J. P. Duhamel și J. Locke⁴⁷, precum și manuale pentru școlile alilodidactice din Principate, care au contribuit la formarea primelor cadre didactice ale statului modern grec, dar și la întemeierea învățământului lancasterian în limba română. Intelectuali greci cu bogată învățătură juridică și bună cunoaștere a diplomatiei întâlnim în cancelariile domnești – documentele sunt redactate în limba greacă – secretari ai domnitorilor care traduc și întocmesc o bogată corespondență diplomatică; diferite acte de cancelarie, hrisoave, diplome intră tot în sarcina acestor preceptori și secretari de cancelarie.⁴⁸ Un alt centru de activitate intelectuală greacă și română intensă este teatrul: în cazul Bucureștiului, e de amintit Teatrul de la Cișmeaua Roșie, care a impulsionat traduceri în limba greacă din dramaturgia universală - Voltaire, Alfieri, Racine, Corneille, Molière –, dar a avut în repertoriu și scrieri originale în limba greacă, scenă care a strâns în jurul ei intelectuali ca Iancu Văcărescu, Iacob Rizo Rangabe, Mihail Hristaris, George Serruios, Constantin Iatropulos⁴⁹. „Societatea literară greco-dacică”, inițiată de mitropolitul Ungrovlahiei Ignatie, este un alt spațiu de solidaritate intelectuală, reunind intelectuali greci și români: Gr. Brâncovenu, Iordache Slătineanu, dr. Mihail Schina, C. Vardalah etc. Societatea a inițiat o serie de traduceri din literaturile occidentale –Voltaire, J. J. Rousseau –, dar și de manuale de fizică și chimie (traduse de N. Piccolo); a finanțat apariția la Viena a publicației periodice „Mercurul Savant”, care se difuzează timp de un deceniu în întregul Sud-Est european⁵⁰. Legat de Viena, să amintim că diaspora greacă din România se află în legături strânse cu diaspora greacă de acolo⁵¹, foarte mare și puternică și cu o bogată activitate; relații similare are cu diasporele de la München⁵², din Transilvania, Rusia, Ungaria. Una din activitățile importante ale grecilor instruiți în Principate a fost tipărirea de carte în limba greacă: traduceri, literatură originală, carte religioasă; în secolul al XVII-lea aveau o tipografie la Cetățuia, la Iași, apoi, până la începutul secolului XIX, cartea greacă se tipărește la tipografia Mitropoliei Moldovei, cu acordul și sub protecția prelaților români⁵³; de la 1812 se fondează, cu ajutorul diasporei de la Viena, o tipografie greacă la Iași. Într-o corespondență între Prezidiul Consiliului Aulic de la Viena și garnizoana de

⁴⁷ *Ibidem*, p. 73-75; Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, *op. cit.*

⁴⁸ *Ibidem*, p.75; C. Papacostea-Danielopolu, *Intelectualii români din Principate și cultura greacă. 1821-1859*, București, 1979; idem, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, București, 1982; Nestor Camariano, *Influența franceză în Principatele Române prin filieră neogreacă*, în „Revista Fundațiilor Regale”, IX, 1942; Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public...*, *op. cit.*,

⁴⁹ Ariadna Camariano-Cioran, *Le théâtre grec à Bucarest au début du XIXe siècle*, în „Balcania”, VI, 1943.

⁵⁰ Nestor Camariano, *Sur l'activité de la „Société littéraire gréco-dacique” de Bucarest (1810-1812)*, în RESEE, VI, 1968, nr. 1, p. 39-54; Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946.

⁵¹ V. și E. Turczynski, *Die deutsche-griechischen...*, *op. cit.*, p. 11-20, 8-96, 108-111, 116-120, 139-152, 222-243.

⁵² Konstantin Kotosowilis, *Die griechischen Studenten in München (1826-1844)*, München, 1995.

⁵³ Dan Simonescu, *Le monastère de Cetățuia (Iassy), foyer de culture de l'Orient orthodoxe*, „Balcania”, VI, București, 1943, p. 357-365.

frontieră de la Petrovaradin (astăzi în Serbia) se vorbește despre măsuri severe pentru a nu se permite emigrarea în Principate a unor tipografi greci de la Viena și a materialelor tipografice necesare înființării unei tipografii la Iași – litere, presă, hârtie –, materiale cerute de diaspora greacă din România, celei de la Viena. Cu toate opreliștile, materialul și tipografii vor ajunge – prin contrabandă – în Moldova, iar la 1813, Emmanuel Vernardos anunță fondarea tipografiei și își invită compatrioții să se înscrie pe lista de prenumerați pentru cărțile ce vor apărea în 1814, în această tipografie⁵⁴. Într-adevăr, în perioada 1813-1821 apar la această tipografie 19 cărți în limba greacă (cărți religioase, dar și mai numeroase manuale de istorie, filosofie, comerț, volume de literatură) și patru foi volante ale mișcării eteriste – proclamații revoluționare⁵⁵. Activitatea culturală a diasporei grecești din Principate este tot mai intensă; alături de cel de la București, centrul de la Iași desfășoară pe o paletă largă de preocupări și este în legătură cu emigrația intelectuală – și politică – din Austria dar și din Rusia (vezi legăturile cu Eteria). Activitatea în spațiul cărții grecești se bucură de condiții excelente și de sprijinul, atât al domnitorilor, cât și al mitropoliților valahi și moldavi, cei care aveau puterea de a aproba sau cenzura tipărirea de carte în spațiul românesc.

Structura intelectuală greacă din Principate mai numără, în afară de profesori, și mulți *medici* (antrenați cel mai ades, și aceștia, în învățământ și în felurite programe culturale, dar și politice), apoi: *juriști*, *traducători*, *ziariști*, dar și *scriitori*, *tipografi*, *editori*, *librari*. Am menționa că toți intelectualii din Sud-Est Europa, inclusiv cei greci, practică în secolele XVIII și XIX enciclopedismul în activitatea lor. Pe lângă profesia de bază, mai practică și alte activități culturale. Fiind medici sunt și profesori, sunt și autori de manuale, dar și scriitori; spre exemplu, un profesor este: traducător, scriitor, autor de manuale, publicist, secretar în cancelariile domnești. Emigrația intelectuală greacă este autoarea a nenumărate texte literare originale (în greacă), unele publicate⁵⁶, altele rămase în manuscris în arhivele românești⁵⁷, sau în arhive de la Viena, în cele din Rusia, și apoi Grecia, purtate de colo-colo de autori în peregrinările lor de emigranți; avem mulți autori de *Istorii* și *Cronici*, de tratate de drept, chiar autori ai unor legi emise de domnitorii moldoveni și valahi⁵⁸, autori de piese de teatru, dar și de pamflete politice.

⁵⁴ Elena Siupiur, *Quelques documents militaires autrichiens relatifs à la fondation de la typographie grecque de Iassy (1812)*, în RESEE, XV, 1977, nr. 3, p. 509-514; Nestor Camariano, *Nouvelles informations sur la création et l'activité de la typographie grecque de Iassy (1812-1821)*, în „Balkan Studies”, 7, 1966, p. 61-67.

⁵⁵ Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia Românească Veche (BRV)*, vol. III, nr. 842, 863, 865, 866, 926-927, 957, 962, 964, 998, 1001, 1052-1053, 1056, 1080, 1096, 1097, 1099, 1100, 1133-1136.

⁵⁶ C. Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, Ed. Minerva, București, 1982.

⁵⁷ C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909; Lia Brad Chisacof, *Antologie de literatură greacă din Principatele Române. Proză și teatru. Sec. XVIII-XIX*, Ed. Pegasus Press, București, 2003.

⁵⁸ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor greci...*, op. cit., p. 77-89; idem, *Literatura în limba greacă...*, op. cit.

Am atras atenția asupra faptului că aproape întreaga activitate scriitoricească, publicistică, de traduceri, de editare de carte a diasporei grecești, intră în suma culturii neoele; în cea mai mare parte a activității lor, acești intelectuali au lucrat pentru cultura greacă, pentru renașterea culturii grecești, pentru emanciparea națiunii grecești; același lucru va caracteriza și emigrația bulgară și pe aceea albaneză. Spre deosebire de emigrația evreiască din Principate (și din toată Europa), care-și înscrie aproape întreaga creativitate, în plan cultural și științific, în suma culturilor gazdă. Revenind la emigrația intelectuală greacă din Principate și la relațiile cu diasporele din întreaga Europă (și chiar cu cele din Peninsula Balcanică), observăm că ele se stabilesc pe linie economică (companiile negustorești), masiv pe linie cultural-intelectuală, dar mai ales pe linie politică. Întregă această emigrație intelectuală – și nu numai ea – desfășoară o activitate politică mai mult sau mai puțin subversivă; dincolo de imaginea culturală a activității intelectualilor se află o mișcare de idei politice și acțiune intensă în cadrul unor organizații și comitete mai mult sau mai puțin secrete, multe masonice⁵⁹. Numărul tot mai mare de tineri greci aflați la studii în universitățile europene (plecați din Grecia, din Principate, din Rusia dar și din diasporele locale vieneze, müncheneze, pariziene etc.)⁶⁰, cât și peregrinajul intelectualilor greci între diferite centre ale diasporei, facilitează o bogată circulație de idei politice și de texte politice occidentale în tot Sud-Estul european, și mai ales în rândul diasporelor, a emigrațiilor balcanice, și mobilizează politic aceste diaspore. Emigrația intelectuală greacă, care numără sute de persoane, atât în Principate, cât și în centrele europene ale diasporei grecești, este printre primele care dobândește un accentuat caracter politic și are o intensă activitate politică⁶¹. Sub denumirea de *Intelectualul militant*, C. Papacostea-Danielopolu ne prezintă câteva figuri importante ale acestei emigrații politice din Principate și drumul către cristalizarea, în emigrație, a elitelor intelectual-politice ale Balcanilor: „...La sfârșitul secolului al XVIII-lea, deși viața intelectuală este încă strâns legată de tiparele teologice, prin controlul exercitat de Patriarhia ecumenică, și prin formația multora dintre intelectuali, s-a înregistrat totuși, în opera celor mai reprezentativi, efectul ideologiei iluministe și exemplul Revoluției franceze. Deosebit de puternic la Catargi, Daniel Philippide și Moesiodax, impactul Luminilor catalizează o serie de veleități încă necristalizate ale unei burghezii intelectuale în formație (...). Din activitatea profesorilor de la Academii domnești – cei mai importanți pentru că ei dau tonul – ca și din activitatea celor mai mulți intelectuali greci din țările române, desprindem caracterul militant al acestora. Niciuna din scrierile sau traduceri lor nu avea un caracter gratuit (...), au ca scop laicizarea moralei, în procesul de desprindere a culturii de religie (...), considerându-se responsabili față de întregul popor, căruia îi datorează obligația de a-l lumina, ei își închină toate eforturile

⁵⁹ N. Botzaris, *op. cit.*, cap.: *Les sociétés secrètes et le mouvement littéraire révolutionnaire*, p. 71-83

⁶⁰ E. Siupiur, *Universitățile germane și formarea...*, *op. cit.*; E. Turczynski, *Die deutsch-griechischen...*, *op. cit.*

⁶¹ N. Botzaris, *Visions balkaniques...*, *op. cit.*; V. Traikov, *Curentele și...*, *op. cit.*

acestei nobile misiuni (...); cel mai reprezentativ, pentru că a constituit și cel mai îndrăzneț moment în gândirea social-politică a sud-estului european din vremea aceea, este Rigas din Velestin. Însăși prezența sa la București și ecoul pe care l-a găsit aici, în cercurile progresiste⁶², ne arată că forțele care se opuneau clerului fanariot și tradiției Patriarhiei câștigaseră teren, iar ideile noi pentru care scriau cărturarii greci din Principate făcuseră posibilă forma cea mai înaintată a luptei ideologice, pregătirea revoluției și a republicii. La Rigas găsim același program (...), care adapta la mediul și mentalitatea societății sud-est europene un material ideologic reflectând principalele imperative ale Revoluției franceze. Depășind tot ce se scrisese în sud-estul Europei în materie politică, Rigas a imaginat o Constituție pentru Republica greacă⁶³, marele stat unitar și polietnic grecesc, care avea să se substituie – după victoria Revoluției – Imperiului Otoman⁶⁴. Apelând la același model al Revoluției franceze, Rigas a creat și cântecele revoluționare⁶⁵ destinate să trezească spiritele printre supușii otomani. „Alături de celelalte scrieri politice ale revoluționarului grec⁶⁶, care activase în țările române, având și diferite atribuții cetățenești în București – aceste cântece au cunoscut o adevărată vogă și au lăsat urme, până târziu, în scrierile eteriștilor”⁶⁷. Ideile lui Rigas vor circula în toate mișcările de eliberare națională din Balcani, pe parcursul secolului al XIX-lea, dar mai ales ideea apostolatului politic și a misionarismului politic de care este animată mișcarea intelectuală greacă din diaspora.

Apostolatul politic, misionarismul politic⁶⁸, conștiința asumării misiunii politice în societate, apare la tinerii din Sud-Est Europa încă din timpul studenției în universitățile europene. Și ne vom convinge de acest lucru, dacă ne aplecăm cu atenție asupra istoriei și evoluției vieții intelectuale a tuturor popoarelor din zonă. Intelectualii sunt aceia care – în spiritul acestui misionarism politic – s-au angajat în efortul de elaborare, aprofundare și constituire a unui corpus teoretic, a unui tratat sau chiar a unei doctrine asupra ființei și existenței naționale. Intelectualii sunt angajați – și începutul făcut de Rigas încă la 1795 este un model care va fi urmat de toate mișcările intelectuale balcanice – în demersuri fundamentale de încorporare și exprimare într-un sistem coerent, a tuturor dezideratelor intuitive sau conștiente ale fiecărei clase, de cuprindere într-un sistem coerent atât a memoriei colective a poporului asupra instituțiilor sale politice, sociale, a limbii și culturii, pe de o parte, cât și a izvoarelor culte ce pot sprijini această memorie, pe de alta. În cea mai mare parte acest demers teoretic se realizează printr-o suită de memorii

⁶² Al. Elian, *Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Moldavie*, RRH, I, 1962.

⁶³ Vezi textul acestei Constituții la N. Botzaris..., *op. cit.*, p. 183-209: *La Constitution de Rhigas. Nouveau Statut. Politique des habitant de la Roumélie, de l'Asie Mineure, des Îles Méditerranéennes et de la Moldovalachie. Pour la lois Liberté, Egalité, Fraternité et la Patrie.*

⁶⁴ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor...*, *op. cit.*, p. 97-98.

⁶⁵ N. Botzaris..., *op. cit.*, p. 205-209, capitolele: *Thourios. Hymne Patriotique* și *Serment contre la tyrannie et l'anarchie.*

⁶⁶ Al. Elian, *Sur la circulation...*, *op. cit.*; idem, *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*, în „Revista istorică”, XXI, 1935, p. 337-372.

⁶⁷ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor...*, *op. cit.*, p. 98-99.

⁶⁸ E. Siupiur, *Misiunea politică și funcțiile...*, *op. cit.*, p. 412-414.

către marile puteri europene, proclamații, planuri de răscoală, revoluție, planuri de alianțe între popoarele balcanice și între mișcările intelectual-politice ale popoarelor din zonă, programe și platforme ideologice cu caracter pragmatic, dar cu un fundament teoretic izvorât din celelalte mișcări intelectuale: filologică, istorică, juridică, mișcarea intelectuală pentru dobândirea autocefaliei Bisericii fiecărui popor. Și așa cita. începând cu *Constituția lui Rigas*, alte programe grecești ale Eteriei: „*Alexandre Ipsilante et les plan de l'Hétairie: Plan general, Plan de Savvas, Plan partiel pour Constantinople*”⁶⁹, Tratatul de alianță între Grecia și Serbia, la 1821, înmănat lui Miloș Obrenović⁷⁰, „*Proclamation aux Moldaves, Proclamation aux Grecs des Principautés, Proclamation aux Valaques, Proclamation du vladika Pierre Ier aux Monténégriens*” etc.⁷¹, sau diferitele *Memorii politice* către diferite puteri europene sau către personalități politice ale Europei de la Napoleon I la Țarul Alexandru al III-lea⁷², trimise de emigrația politică bulgară, de cea poloneză etc. Toate aceste memorii și programe sunt scrise sau tipărite numai în emigrație, în afara Imperiului Otoman, în afara Imperiului Rus și ades în afara Imperiului Habsburgic, care cenzurau activitatea revoluționară cu deosebită atenție. Sunt tipărite la București, la Iași (dar se menționează că sunt tipărite la Geneva), la Paris⁷³.

Misionarismul politic, realizarea spațiului de solidaritate în jurul ideilor prioritare ale mișcărilor de eliberare și emancipare politică, asimilarea noilor valori politice se realizează și printr-un fenomen, nou în Sud-Estul european și adus aici de intelectualii care veneau din Europa Occidentală și mai ales Centrală. E vorba de organizarea în societăți, asociații, comitete, cluburi, aparent cu caracter cultural, dar care aveau, de fapt, o activitate politică intensă.

Dacă ne aplecăm asupra bogatei, complexe și zbuciumate istorii a Sud-Estului vom găsi, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în secolul al XIX-lea, această puternică coloană a solidarizării intelectualilor în societăți. Societățile, asociațiile, comitetele secrete sau mai puțin secrete (multe apar cu denumiri inocente, de: *Comitet filantropic, Asociație pentru dezvoltarea limbii și literaturii, Comitet de susținere a școlilor, Asociație de teatru* etc.), lojile masonice sunt unele din formele foarte răspândite de activism al intelectualilor (care își asociază și negustori, meseriași din rândul emigranților), în secolul al XIX-lea. Și sunt formele cele mai răspândite de organizare politică a intelectualilor. În secolul al XIX-lea, în Sud-Estul european și în marile orașe universitare europene (Viena, Graz, München, Paris, Berlin, Geneva) apar sute de societăți (cu viață scurtă sau de durată), comitete, asociații, aproape toate cu substrat politic: societăți și asociații, comitete culturale, literare, artistice, muzicale, teatrale, filantropice, de ajutorare a refugiaților și victimelor războaielor din Imperiul Otoman, societăți de dezvoltare a limbii și literaturii naționale, a teatrului național, societăți pentru crearea muzeelor

⁶⁹ N. Botzaris..., *op. cit.*, p. 101-111.

⁷⁰ *La correspondance entre Miloch Obrenovitch et l'Hétairie*, în N. Botzaris..., *op. cit.*, p. 210-215.

⁷¹ *Ibidem*, p. 210-242.

⁷² E. Siupiur, „*Le Sud-Est devant l'Europe*”..., *op. cit.*

⁷³ *Ibidem*.

naționale, societăți ale medicilor, naturaliștilor, scriitorilor, profesorilor, actorilor, ale studenților (în marile orașe universitare europene), societăți pentru dezvoltarea literaturii didactice, a învățământului, comitete de organizare a răscoalelor etc. Și voi cita din nou din N. Botzaris: „Les sociétés secrètes ayant quelque connection avec les Balkans formillaient à la fin du XVIIIe siècle. Les Principautés étaient le siège non seulement de plusieurs loges maçonniques, dont une réputée fondée par Rhigas, mais aussi de nombreuses sociétés secrètes. La raison pour laquelle ces sociétés avaient une prédilection particulière pour les Principautés danubiennes peut s'expliquer par le fait que les Turcs ne pouvaient pas les surveiller là-bas et que les hospodars étaient plus ou moins au courant des idées de ces sociétés, les approuvaient et n'y apportaient pas trop d'entraves à leurs activités. Au XIXe siècle des sociétés philanthropiques et littéraires furent aussi fondées. Celles-ci fonctionnaient en général hors de Balkans mais, même lorsque leur siège était dans l'Empire Ottoman, elles formaient un trait-d'union entre les Balkans et le reste de l'Europe, sortant ainsi de leur but purement philanthropique ou littéraire qui, généralement, n'était qu'une façade couvrant des desseins beaucoup plus révolutionnaires”⁷⁴. Pe intelectuali – greci, bulgari, albanezi, sârbi, croați, polonezi, evrei, mai târziu ruși – îi găsim inițiatori, fondatori și lideri a sute de societăți și comitete, întemeiate mai ales în afara imperiilor, sau chiar în interiorul lor; rețeaua de societăți se întinde din Europa de Vest și Centrală până la Istanbul, începând cu *Bons Cousins* (1780) de la Viena, fondată de greci, și cu *Eteria secretă* (1795) a lui Rigas Veleshtinlis, tot de la Viena (societate desființată odată cu asasinarea liderului ei la Belgrad, în 1798, de către poliția turcă, anunțată de Viena despre trecerea lui Rigas spre Balcani), continuând tot cu greceștile *Phylogénie*, *Hôtel Grec*, la Paris (peste câteva decenii, după 1830, mai ales spre 1860, vom avea la Paris puternica societate poloneză *Hôtel Lambert* care a colaborat cu aproape toate emigrațiile balcanice din Principate și din Franța)⁷⁵, *Phénix* (tot greacă) la Moscova, *Athéna*, *Hétairie Hellénique*, ctitorită de fostul domnitor din Țara Românească Alexandru Mavrocordat Firaris, cu *Societatea filologică* de la București (1812-1813), condusă de boierul savant Grigore Brâncoveanu, apoi cu *Philiki Hétairie* (*Hétairie Amicale*), între 1814-1821, în Rusia, a lui Ipsilante, care a organizat celebra insurecție eteristă în Principate (cu intenția de a ajunge în Grecia, și care a încercat o colaborare și cu sârbii, bulgarii, muntenegrenii)⁷⁶, *Societatea Frăția* a boierilor cărturari români emigrați la Brașov (1821), *Societatea literară* (1827) la București, *Ilirismul* (Croatia și Serbia), *Clubul iliric* (Graz), *Societatea filarmonică* (1833) la București, *Junimea Română* (1855) la Paris, *Societatea secretă bulgară* (1855) la Istanbul, *Societatea filantropică bulgară* (BBD – 1861) la București, *Comitetul Central Secret Bulgar* (1866) la București și *Sacra Coaliție Româno-Bulgară* (1866) la București, *Comitetul Central Revoluționar Bulgar* (1870-1876) – care a organizat Bulgaria în regiuni revoluționare, *Clubul cultural epirot* (1870),

⁷⁴ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 71.

⁷⁵ V. Traikov, *Curentele...*, *op. cit.*

⁷⁶ N. Botzaris..., *op. cit.*, p. 210-242 – corespondența cu liderii sârbi și muntenegreni, precum și programul de desfășurare a insurecției, p. 101-111.

Comitetul Revoluționar bulgar de la Giurgiu – care a organizat marea Răscoală bulgară de la 1876 etc.⁷⁷ Și am citat numai o mică parte dintre societățile și comitetele fondate în spațiul european de către emigrațiile intelectuale și politice ale popoarelor din Sud-Est Europa prinse în efortul de emancipare națională. Grecii au fost primii care s-au organizat în astfel de societăți și comitete, încă de la sfârșit de secol XVIII, atrăgând în ele și alți intelectuali din Balcani, exemplul lor fiind apoi urmat, în secolul al XIX-lea, de celelalte mișcări culturale și politice din Sud-Est Europa. Majoritatea intelectualilor greci emigranți, prinși în activități politice, după formarea statului grec la 1830 se vor regrupa în patrie, vor fi antrenați activ în viața intelectuală și mai ales politică a statului național grec. Unii însă vor rămâne în Principate și-i vom găsi asimilați culturii române și vieții politice românești, alții vor rămâne la Viena, Paris, München și vor continua să lucreze pentru propășirea culturii neoeleene.

Mișcarea intelectual-politică greacă a introdus în epopeea Balcanilor, în afară de suma de idei politice preluate și dezvoltate de celelalte mișcări din Sud-Est, două simboluri, prezente în întreg veacul al XIX-lea în mitologia renașterilor naționale. Este vorba despre termenul-nume *Apostol* – dat agenților care aveau sarcina să inițieze populația în tainele Eteriei și ale insurecției în pregătire, și a devizei *Libertate sau Moarte* – aflată în toate Apelurile către populație (să se ridice la răscoală), în scrisorile de inițiere și folosită la întrunirile de inițiere a noi membri, „frați de sânge”. În programul de organizare a Eteriei, al celui de pregătire a regiuni întregi din Grecia și din Balcani pentru răscoală, se propune numirea câtorva oameni foarte cunoscuți – *Apostoli* – care vor prelua responsabilitatea de inițiere a fiecărei provincii. Acesta a fost începutul a ceea ce Nicolae Ipsilanti a numit foarte just „sistemul apostolic”, comparându-l cu maniera în care a fost propagată religia creștină⁷⁸. Peste 50 de ani, Comitetul Central Revoluționar Bulgar de la București, prin președintele său pentru Bulgaria – *Apostolul* Vasil Levski – va împărți Bulgaria în regiuni revoluționare și în fruntea fiecărei regiuni, pentru Răscoala din Aprilie 1876, va fi numit câte un *Apostol*⁷⁹. Și tot în Răscoala din Aprilie 1876 au fluturat steaguri cu *Libertate sau Moarte* (*Svoboda ili Smärt*) brodat pe ele. Apelurile către populație sau corespondența revoluționarilor bulgari se încheiau ades cu acest salut⁸⁰. Formula aparținea Eteriei încă de la 1820. O scrisoare a lui Alexandru Ipsilanti către Miloș Obrenović se încheie astfel: „...și având cuvântul de ordine *Libertate sau Moarte* noi ne vom arunca fulgerător

⁷⁷ V. Traikov..., *op. cit.*; N. Botzaris..., *op. cit.*; Dan Berindei, *Românii și francmasoneria în epoca modernă. Contribuții și precizări*, în Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 375-406; Elena Siupiur, *Soziale und intellektuelle Struktur der Zentralen Bulgarischen Komitees in Rumänien im 19. Jahrhundert*, în *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Wien-München, 1992, p. 68-77; Horst Haselsteiner, *Föderationspläne in Südosteuropa*, în *Nationalrevolutionäre...*, *op. cit.*, p. 123-133; Arnold Suppan, *Zeitgeist und Umfeld nationalrevolutionärer Ideologien. Zur Typologie des Illyrismus*, în *Nationalrevolutionäre...*, *op. cit.*, p. 31-46; Konrad Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormarz und Revolution*, München, 2001; C. Velichi, *op. cit.*

⁷⁸ N. Botzaris, *La fondation de l'Hétairie Amicale* în *op. cit.*, p. 91.

⁷⁹ K. Kosev, N. Jecev, D. Doinov, *Istorijska na Aprilskoto vŕstanie 1876*, Ed. Partizdat, Sofia, 1976.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 288-fotografiile steagurilor.

asupra inamicilor noștri și victoria va fi inevitabil a noastră!” (Fratele și prietenul Alexandru Ipsilanti, Chișinău, 24 octombrie 1920)⁸¹. Aceste două simboluri au intrat în mitologia mișcărilor de eliberare națională din Balcani în secolul al XIX-lea, iar în jurul lor s-a creat o întreagă literatură, atât cultă, cât și folclorică. Vasil Levski, lider al mișcării politice și revoluționare de eliberare națională a bulgarilor (care a fost prins de turci în 1872 și a fost spânzurat – ca și Rigas, ca și mulți alți intelectuali revoluționari din Balcani), este numit și astăzi, aproape cu evlavie, *Apostolul*.

A doua mare emigrație intelectuală și mai ales politică, în România și în Europa, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până la 1878, după aceea greacă, este *emigrația bulgară*. Într-un studiu monografic de acum 20 de ani despre emigrația intelectuală bulgară în România, în secolul al XIX-lea, am înregistrat 500 de intelectuali emigranți⁸² – și cred ca nu i-am înregistrat pe toți, din cauza dificultăților de documentare. Nu am găsit date despre toți profesorii, toți medicii, ziariștii, toți studenții bulgari la medicină în București și Iași, nu sunt consemnați documentar toți preoții bulgari, antrenati și ei, atât în mișcarea culturală, cât și în aceea politică. Cred că au fost în realitate mult mai mulți, poate chiar 600 de persoane. Un număr mare de intelectuali și activiști politici se află și în alte centre europene, mai ales la studii, începând cu Zagrebul (în Croația), Tabor și Praga (în Cehia), Belgrad (Serbia), Viena (Austria), Berlin, Bonn, Heidelberg, München, Würzburg (Germania), Aix-en-Provence, Paris (Franța), Geneva, (Elveția), Odesa, Harkov, Moskova (Rusia), Istanbul etc.; în majoritatea cazurilor îi găsim în cadrul unor mai mari comunități bulgare (România, Rusia, Viena, Istanbul), sau plecați în mici grupuri de tineri bulgari la studii (Odesa, Tabor), sau împreună cu grupuri de studenți greci (München, Viena); la fel, sunt mulți tineri care s-au născut în emigrație, în familii de emigranți bulgari, au studiat în locurile unde erau așezați părinții, au studiat apoi în centre universitare străine și s-au întors în spațiul în care se stabiliseră părinții lor, revenind la condiția de *emigranți*. România a fost, însă, locul unde s-a așezat cea mai numeroasă emigrație bulgară și, în același timp, aici avem și numărul cel mai mare de cărturari și intelectuali bulgari angajați într-o febrilă și fructuoasă activitate cultural-profesională, dar mai ales politică.

Ca și la emigrația greacă modernă, la aceea bulgară și la întreaga emigrație intelectuală balcanică nu mai există caracterul antiislamic și anticatolic pe care l-am distins în veacurile XV-XVI. Emigrația modernă are un caracter politic, antiimperial și pronational. Misiunea ei nu mai este aceea de salvare și supraviețuire, ci de creație, de construcție. Evident căile, formele, sarcinile sunt cu totul altele. Dar realizabile tot prin cultură, mai ales prin cultură, de data aceasta laică și politică în principal.

În epoca modernă, primul intelectual emigrant politic declarat și cu rol de lider al emigrației bulgare a fost Episcopul Sofronie de Vrața⁸³. Persecutat de clerul

⁸¹ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 214-215.

⁸² Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska inteligentzija v Rumânija prez XIX-ti vek*, Ed. BAN, Sofia, 1982. Un capitol mare din lucrare este *Lista intelectualilor*, cu toate datele biobibliografice pentru fiecare, activitățile practicate, locurile din Europa prin care au circulat, angajamentele politice avute etc.

⁸³ E. Siupiur, *Politiceskite funkzii na intelektualetza v emigratzija: Sofronie Vraceanski*, în

*** *Sofronie Vraceanski. Sbornik izsledvanija*, Ed. Academiei Bulgare, Sofia, 2004, p. 17-33.

fanariot și revoltat de abuzurile asupra populației și culturii bulgare, Episcopul Sofronie Vraceanski fuge peste Dunăre în Țara Românească și găsește adăpost întâi la Episcopia Râmnicului, la 1803, și dobândește apoi protecția Mitropolitului Ungrovlahiei. Aici va publica prima sa carte – *Kiriakodromion*⁸⁴ – care este și prima carte tipărită în limba bulgară. Pune, astfel, începuturile cărții tipărite bulgare și începuturile unei largi și bogate activități tipografice și de tipărire de carte în limba bulgară, în România. Până la 1878, eliberarea Bulgariei, în România vor fi tipărite peste 400 de titluri de carte în limba bulgară, aceasta însemnând cam 25% din cartea bulgară în general tipărită și cam 70% din periodicele bulgare din secolul XIX, până la 1878 (între 1806 și 1878 numărul total al cărților, broșurilor și publicațiilor periodice tipărite în limba bulgară este de circa 2.070 din care circa 467 de titluri se tipăresc pe teritoriul României)⁸⁵. Tot aici, Vraceanski va scrie și cartea *Viața și suferințele păcătosului Sofronie*⁸⁶ și va traduce și pregăti pentru tipar *Teatron Politikon*⁸⁷, va traduce scrierile lui Dimitrie Cantemir⁸⁸. În *Viața și suferințele...*, ierarhul bulgar face o critică dură abuzurilor Patriarhiei de Constantinopol și clerului fanariot din Bulgaria, dar și administrației otomane, iar în final își expune programul politic de dezvoltare a culturii bulgare, a învățământului în limba bulgară și a cărții prin care să se facă educație poporului, pentru a-și regăsi identitatea. Ajuns la București, unde era deja formată o mică colonie bulgară de negustori și cărturari, episcopul îi va mobiliza pentru cauza bulgară, va deveni repede liderul activității lor politice, va forma o delegație diplomatică, ce va fi trimisă la Moscova cu memoriu către Țarul Rusiei, solicitând în numele poporului bulgar eliberarea, formarea unui stat bulgar autonom în Dobrogea⁸⁹. În 1810 va scrie un *Apel către poporul bulgar*, să ajute armatele rusești aflate pe teritoriul Bulgariei în războiul ruso-turc dintre 1806-1812. Apelul a fost văzut și aprobat de Țarul Alexandru I al Rusiei și difuzat în Bulgaria. Acesta a fost, de altminteri, primul *Apel către poporul bulgar* pe care mișcarea politică bulgară din emigrație îl lansează. Îi vor urma zeci de astfel de apeluri pe parcursul secolului al XIX-lea.

Sofronie Vraceanski a deschis drumul emigrației politice bulgare către România și, după el, numărul emigranților intelectuali și politici va crește cu fiecare an, până la o concentrație destul de mare în multe centre românești – Bolgrad, Brăila, București, Giurgiu, Galați, Oltenița–, încât România să devină,

⁸⁴ Sofronie Vraceanski, *Kiriakodromion sireci nedelnik*, Râmnik, 1806.

⁸⁵ Manio Stoianov, *Bălgarska Văzrojdenska Knijnina. 1806-1878*, vol. I, Nauka i Izkustvo, Sofia, 1957 (mai departe BVK), p. 471-504: *Hronologhija na knighite i periodicinija peceat*.

⁸⁶ *Jitie i stradanie greshnogo Sofronie* (1804).

⁸⁷ Marlianus, *Theatrum politicum*, tradus în neogreacă de Avramios Joan și rămas în manuscris; probabil Sofronie a avut acces la o copie neogreacă după care a tradus în bulgară. Traducerea în română este tipărită mult mai târziu; v.și Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies...*, op. cit., p. 313, 334, 336, 604.

⁸⁸ D. Cantemir, *Cartea sistemii sau a stării religiei mahomedane*, Sankt Petersburg, 1722 (în limba rusă); Irina Anca Ionescu, *Considérations sur la traduction du „Livre sur le système de la religion des Musulmans” de Cantemir par Sofronie Vraceanski*, RESEE, 1977, nr. 1, p. 101-112.

⁸⁹ C. N. Velichi, *La contribution de l’émigration bulgare...*, op. cit., p. 100-110, 192-199.

după 1850, principalul centru de activitate culturală, politică dar mai ales revoluționară a bulgarilor⁹⁰.

În toate etapele de până la 1878, emigrația intelectual-politică din România a avut lideri recunoscuți de toate filierele din toate țările; după Sofronie Vranceanski au urmat: Gheorghe Sava Rakovski, apoi Liuben Karavelov, Vasil Levski, Hristo Botev, Kiriak Tankov, Stefan Stambolov, Olimpie Panov, care au coordonat, de la nivelul Comitetelor revoluționare de pe teritoriul românesc, activitatea politică și insurecțională a bulgarilor⁹¹.

Dacă emigrația bulgară, în general, a cunoscut câteva valuri de populație care a părăsit în grup teritoriile bulgare, fenomenul se prezintă puțin altminteri la intelectuali. Ei nu emigrează în grup, ci absolut individual, cu motivație personală, de la caz la caz; cazurile individuale sunt atât de numeroase pe parcursul secolului al XIX-lea până la 1878, încât, în final, ele dau în România o colectivitate intelectuală de emigrație, cu conștiința de colectivitate și organizată în diferite societăți cultural-politice; la fel, se constituie o comunitate intelectuală bulgară (nu atât de revoluționară) la Istanbul (Țarigrad) și alta mai mică la Viena. Apoi, dacă populația cu activități economice emigrează spre România, Imperiul Habsburgic sau cel Rus direct din Bulgaria, intelectualitatea bulgară, ca și aceea greacă, nu vine numai din Bulgaria, ci din toate colțurile Europei, din Rusia, Austria, din Serbia, din Grecia, de la Istanbul, din Franța, Germania, Cehia, Ungaria (aflate în Imperiul Habsburgic) și, evident, din Bulgaria. Vin în România intelectuali care-și caută locul de a profesa. *Profesori* de greacă, de origine bulgară, formați în școlile grecești din Bulgaria sau Grecia (sau în Liceul Sf. Sava din București), vin în Țările Române ca profesori particulari în familiile boierești, mai ales muntene; profesori de limbi și literaturi slave, profesori de științele naturii, de istorie, de geografie, de matematici, proveniți din universitățile europene. Vin ca *medici*, direct de la Paris, Montpellier, München, Würzburg, sau mai târziu de la Școala militară de medicină din Istanbul, și solicită drept de practică în Principate; așa că îi aflăm ca medici, în România, pe Gheorghe Athanasovici și Peter D. Protici, mai târziu profesori la Școala de medicină a lui Carol Davila și la Facultatea de Medicină din București, pe dr. Ivan Seliminski (venit de la 1830), ajuns medic-șef al județului Brăila, pe dr. Petar Beron și dr. Vasil Beron (a fost, o vreme, și directorul Liceului bulgar din Bolgrad, iar în 1853-1854 participant la războiul Crimeii, ca medic), pe dr. Gh. Mirkovici (și el o vreme director al Școlii din Bolgrad, reîntors în Bulgaria, de unde a fost arestat și deportat la Diarbekir) ș.a. O parte dintre studenții bulgari la medicină în București vor rămâne să practice în România și-i vom regăsi în spitalele românești din București, Câmpina, Brăila, Galați, sau printre medicii incluși în primele ambulanțe de Cruce Roșie Română

⁹⁰ Nikolai Jecev, *Brăila i bălgarskoto kulturno-natzionalno Văzrajdanje*, Ed. Academiei, Sofia, 1970; idem, *Bukurești – kulturno središte na bălgarite prez Văzrajdaneto*, Ed. Academiei, Sofia, 1991; idem, *Bălgarite v Galatzi prez Văzrajdaneto*, Ed. Academiei, Sofia, 2007; C. N. Velichi, *La contribution...*, op. cit.

⁹¹ C. N. Velichi, *La contribution...*, op. cit.; Elena Siupiur, *Soziale und intellektuelle Struktur der Zentralen Bulgarischen Komitees in Rumänien im 19. Jahrhundert*, în *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Wien-München, 1992, p. 68-77.

(1876), trimiși pe frontul războiului sârbo-turc. Avem *juriști*, care terminaseră studiile la Zagreb sau Paris, Aix-en-Provence, *ingineri* care-și luaseră diploma la Paris, Gand, Viena sau la Școala de șosele și poduri din București, la Politehnica din Karlsruhe, matematicieni și fizicieni cu studii la Odesa, Kiev, Petersburg. Evident, acești intelectuali, care descind în România de pe băncile universităților, vin chemați și de „alt glas” decât cel al familiei imigrate aici și nu vin numai în căutarea unui loc de practică a profesiei; mulți evită Bulgaria (vilaet în Imperiu), pentru că riscă să fie arestați și deportați în Asia Mică, sau pentru că nu-și pot exercita profesia de jurist în cadrul unui sistem instituțional bazat pe Coran; persecuția aplicată generației moderne, în egală măsură de administrația turcă și de clerul fanariot, este unul dintre principalele motive ale refuzului de a se întoarce în Bulgaria. Dar mai există și altceva: în România, intelectualii aceștia pot să-și desfășoare activitatea politică antiotomană și pentru independența poporului lor în mai mare siguranță, necenzurați, neafilați în nici o primejdie; în plus, se bucură de statutul de emigrant politic, statut care va intra și în Constituția României de la 1866; se asigura azilul politic și se interzicea extrădarea sub învinuire politice⁹². De acest articol vor beneficia, după 1866, toți emigranții politici din România, polonezi, bulgari, ruși, albanezi, greci etc. Emigrația intelectual-politică bulgară din România era urmărită cu foarte mare atenție, însă, în epocă, atât de poliția secretă turcă, cât și de guvernele europene, care cereau României să nu sprijine acțiunile revoluționare și insurecționale antiotomane, sau antirusești, ale emigranților, să păstreze o neutralitate strictă în ceea ce privește problemele Peninsulei Balcanice. Evident, România nu a respectat acea solicitată neutralitate și a sprijinit toate mișcărilor de eliberare națională din Balcani.

Urmând drumurile emigranților, să reamintim că, atunci când se refugiau mari comunități bulgare spre nordul Dunării, ele veneau mai totdeauna cu *preoții* lor, cu *învățătorii* lor; situațiile sunt întâlnite la emigranții din Basarabia (Bugeag) unde se stabilesc cam 40 de colonii bulgare, la emigranții din Sliven la 1829-1830, așezați lângă Ploiești sau Buzău, sau la populația bulgară de la Brăila și Galați, ne mai vorbind de cei din Alexandria (oraș întemeiat de emigrația bulgară), unde, imediat după așezare, au fost ridicate biserică și școală. Ades, *clerici* bulgari, prizoniți de clerul fanariot, emigrează în România, unde, fie păstoresc, fie se ocupă cu activitatea de traducere, concepere și tipărire a cărților religioase, a manualelor pentru școlile din Bulgaria, a dicționarelor; așa sunt Natanail Zoografski și Maxim Raikovici. Rândurile învățătorilor și profesorilor al căror număr crește simțitor după 1857 (Conferința de pace de la Paris) și 1859 (Unirea Principatelor), sunt completate de *autorii de carte de școală* și de *carte bulgară* pentru publicul larg; emigrarea acestei categorii se datorează, în principiu, tipografiilor românești care s-au pus la dispoziția cărții și presei în limba bulgară (în secolul al XIX-lea, circa 17 tipografii românești tipăresc autori bulgari); menționăm, însă, și tipografiile bulgare (19 la număr) înființate în România la București, Brăila, Ploiești⁹³. O serie

⁹² *Constituția României* de la 1866, art. 11.

⁹³ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 222-223; BVK...I, op. cit., p. 504-511.

de intelectuali bulgari vin în România special pentru a-și tipări cărțile și a găsi prenumerați, stau o vreme aici sau se așează definitiv. Cartea de școală, alături de cartea pentru publicul larg - religioasă, laică, beletristică, de literatură politică și de istorie (și cităm doar câteva nume : Petăr Beron, Vasil Beron, D. Mutev, T. Mutevski, A. Kipilovski, I. Mânzov, R. Blăskov) – sunt direcții susținute atât de emigrația bulgară din România, cât și de cercurile bulgare de peste tot din Europa. „L'idée d'une réforme fondamentale des écoles bulgares germe tout d'abord dans les milieux de l'émigration bulgare en Roumanie”, spun N. Todorov și Virginia Paskaleva, analizând dezvoltarea socială și culturală a orașelor balcanice⁹⁴. Necesitățile emigrației bulgare evoluează spre lărgirea domeniului de carte politică, științifică și literară, și aceasta atrage un număr important de *autori de manuale, publiciști, scriitori, editori, tipografi* etc. în jurul centrelor tipografice de la Brăila, București, Bolgrad, Giurgiu, Ploiești. Dar mai ales crește în România coordonata cărții politice și aceasta atrage, în plus, intelectualii emigranți. Unul din cele mai active domenii în jurul căruia se concentrează un mare cerc de intelectuali-activiști politici este acela al publicațiilor periodice: ziare de cultură, comerț și politică, reviste de cultură, reviste umoristice (cu puternică tentă politică), reviste de interes științific; vor apărea în România 57 de publicații periodice bulgare⁹⁵, în perioada 1863-1878. Și România va deveni centrul cel mai puternic al presei politice bulgare și al unei mari comunități de ziariști și publiciști - analiști politici, cu un impact impresionant asupra opiniei publice bulgare și nu numai. G. Sava Rakovski, lider politic al mișcării bulgare, va deschide în România seria ziarelor politice, urmat cu aceeași strălucire de Liuben Karavelov, Hristo Botev, Kiriak Tankov, Svetoslav Milarov, S. S. Bobcev, Kiro Tuleșkov, Ivan A. Bogorov, Vasil Drumev, Stoian Zaimov, Bojidar Zapreanov ș. a. Majoritatea acestor activiști politici au venit aici din alte centre europene, unde au încercat constituirea unor asociații sau comitete, cât și practicarea ziaristicii politice, dar nu au reușit din cauza legilor aspre ale cenzurii din cele trei imperii din jurul României.

Totala libertate a presei în România, ca și totala libertate de asociere, de constituire de societăți, comitete, asociații culturale, revoluționare, secrete, politice a fost unul din motivele principale care a atras aici cea mai mare parte a emigrației intelectuale militante politic, intelectualitate de cele mai diferite profesii, dar care s-a implicat în asociații cu caracter cultural și politic și a trecut la practicarea publicisticii și ziaristicii militante. Cât erau de periculoase pentru Imperiul Otoman aceste publicații vorbește faptul că erau interzise pe teritoriul imperiului, iar ziariștii semnatari urmăriți de poliția politică turcă; dacă îndrăzneau să treacă Dunărea spre sud erau imediat arestați și trimiși la închisoarea din Diarbekir (în Asia Mică). Deseori, pe o serie de publicații politice se notau ca loc de apariție

⁹⁴ N. Todorov, V. Paskaleva, *Le développement social, économique et culturel de la ville bulgare du XVe au XIXe siècle*, în *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècle*. Actes de Colloque..., Venise, 27-30 mai 1971, București, 1975.

⁹⁵ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantiska...*, op. cit., p. 227-230.

orașe din Europa (cel mai ades Geneva), deși erau tipărite la București; aceasta pentru a nu crea dificultăți diplomatice României, căreia i se reproșa tot timpul că protejează pe teritoriul ei forțe politice și revoluționare potrivnice Imperiului Otoman⁹⁶, sau celui Rus (cazul emigrației politice poloneze, sau a emigranților social-democrați ruși).

Un alt drum al emigrației spre România îl constituie studiile; respectiv, încă de la începutul secolului al XIX-lea, România a reprezentat un centru de formare intelectuală, prin școli medii, de specialitate și apoi superioare ale intelectualității bulgare. Cele mai frecventate sunt Academii domnești, Liceul Sf. Sava, colegiile franceze și germane din România, gimnaziile și liceele românești, Școala de medicină și chirurgie a lui Carol Davila și apoi Facultatea de Medicină, Școala de șosele și poduri, școlile de silvicultură și agronomie, universitățile de la București și Iași (după 1861 și 1864). Pe perioada studiilor în România, tinerii bulgari se încadrează în viața culturală și politică a emigrației, fiind vreme de cinci sau chiar zece ani membri efectivi ai comunităților intelectuale de emigrație și desfășurând activitate culturală și politică în formele și organismele inițiate de emigrație. După terminarea studiilor, unii se întorc în Bulgaria, foarte mulți rămân în România și dobândesc mentalitate de emigranți efectivi și nu temporari. Și i-aș aminti pe: dr. Hristo Boiarov, dr. M. Atanasovici, dr. Hristo Ciobanov, dr. S. Ceren, dr. Nacio Planinski etc.⁹⁷ Cu vremea, se poate constata că emigrația intelectuală bulgară se află concentrată în câteva centre mari din România (care oferă un dublu avantaj; au, pe de o parte, puternice comunități bulgare, iar pe de alta sunt și importante centre urbane românești: București, Brăila, Galați, Giurgiu, Ploiești, Bolgrad, Iași, cu o importantă viață politică și culturală), sau se îndreaptă spre orașe așezate pe malul Dunării, aproape de patria lor: Oltenița, Turnu Măgurele, Turnu Severin, Alexandria, orașe în care vor funcționa și filiale ale Comitetelor revoluționare bulgare⁹⁸.

Viața intelectuală a emigrației bulgare în România pe parcursul secolului al XIX-lea se desfășoară simultan pe două coordonate majore: pe de o parte, activitatea intelectuală și formarea unei structuri instituționale specifice, corespunzătoare acestei activități (biserici, școli, edituri, tipografii, publicații periodice, biblioteci-saloane de lectură, asociații literare, societăți de teatru și, în final, Academia), iar pe de alta, activitatea politico-ideologică și revoluționară⁹⁹. Cele două tipuri de activități sunt, la emigrație, atât de mult legate între ele, atât de condiționate una de cealaltă, încât este riscant a le separa. Ades, unii sunt mai întâi refugiați politici, și abia ajunși în emigrație sunt nevoiți să practice o profesie pentru a se întreține. Necunoașterea limbii societății gazdă îi duce, automat, fie către instituțiile de cultură bulgare din Principate, din Rusia, de la Viena etc. – școli, tipografii, ziare – fie spre activități strict practice (ca angajați la negustorii

⁹⁶ E. Siupiur, *Le Sud-Est devant l'Europe...*, op. cit.

⁹⁷ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit.

⁹⁸ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 224-226; idem, *Soziale und intellektuelle...*, op. cit.

⁹⁹ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit. p. 64-110, 215-230; idem, *Intelectuali, elite...*, op. cit., p. 160-221.

bulgari bogați, sau prin diferite ateliere românești). Nu același lucru se întâmplă cu medicii, care puteau practica oriunde, mai ales că vorbeau curent germana și franceza, nici cu profesorii care absolviseră universități europene. (Să ne amintim că și emigrația politică poloneză¹⁰⁰ avea serioase probleme, legat de aflarea unui loc de muncă, dacă nu cunoștea limba țării, iar mai târziu, de același inconvenient se lovește emigrația social-democrată sau anarhistă, nihilistă rusă, ca și emigrația intelectuală rusă albă de după Revoluția din 1917). Dacă am judeca structura profesională a activităților intelectuale ale emigrației în dependență de studiile de bază, gama înregistrată ar trebui să fie mult mai mică decât o aflăm în realitate. Conform studiilor, în rândul intelectualității emigrantice avem cu preponderență *profesiuni liberale* (juriștii, medicii și toți cei care au studii socio-umane), apoi, cu același grad de înțâietate, *profesiunile didactice* (unde intră toți cei cu studii socio-umane și artistice, plus celelalte tipuri de studii: tehnice, exacte); există foarte puțini reprezentanți (pentru secolul XIX) ai profesiunilor *tehnice și exacte* (ingineri, tehnicieni, agronomi, geodezi, chimiști, fizicieni), ca și ai profesiunilor *artistice* (pictori, muzicieni, compozitori, actori), ori *profesiunilor clericale* (preoți, teologi). Față de aceste tipuri de profesii, gama activităților intelectuale în rândul emigrației este mult mai mare și de o varietate impresionantă, enciclopedismul de care vorbeam mai înainte fiind practicat cu entuziasm și la cerința comunităților emigrantice. În sfera profesiilor didactice întâlnim poate cea mai bogată gamă de activități. Învățătorii bulgari, fie că au studii superioare, cum sunt: Țani Ghincev, D. Velixin, I. Kasabov, fie numai studii gimnaziale, ca: Hristo Botev, Bojidar Zapreanov își practică profesia în multe centre românești cu mari comunități bulgare, la Alexandria, Brăila, Craiova, Galați, Giurgiu, Oltenița, Ploiești, Pitești, dar mai ales în cele aproape 40 de colonii bulgare din Basarabia¹⁰¹. Majoritatea învățătorilor bulgari din România știau și limba română, una din obligațiile – conform Legii învățământului – pe care le aveau școlile în limba bulgară fiind și învățarea limbii române. Aceleași legi se supun și școlile germane, armenе, evreiești¹⁰² etc. O altă categorie este a profesorilor de școli secundare, gimnaziale, liceale. Avem profesori de istorie universală (D. D. Agura, fost student al lui Titu Maiorescu la Iași, iar după 1878, Ministrul instrucțiunii în Bulgaria și profesor la Universitatea din Sofia), de „istoria patriei”, adică de Istoria României, de *Istoria Bulgariei* și de *limbă bulgară și de literatură slavă* (Pavel Evtușenki, V. D. Stoianov), de *geografie* (K. Țankov), de *matematică-fizică*, de *chimie*, de *istorie naturală* sau *științele naturii* (D. Filipov, V. Beron, B. Goranov), de filosofie și logică (V. D. Stoianov), de științe comerciale (V. Krăstev), de limbă latină, de franceză, de germană, de greacă, de limba română, profesori de muzică, de desen, de scrimă, și mai ales de religie. Apoi, am reaminti că medicii G. Athanasovici și P. D. Protici sunt profesori universitari – la Școala și apoi Facultatea de Medicină și Farmacie din București. Nu putem trece cu vederea nici profesorii particulari de

¹⁰⁰ Gh. Duzinchievici, *Cuza Vodă și revoluția poloneză*, București, 1935; idem, *Contribuții la istoria legăturilor polono-române în anii 1865-1867*, București, 1936.

¹⁰¹ Elena Siupiur, *Bălgarskite ucilišta v Rumânija prez XIX-ti vek*, Ed. Acad., Sofia, 1999.

¹⁰² Liviu Rotman, *Școala israelito-română (1851-1914)*, Ed. Hasefer, București, 1999.

la începutul secolului al XIX-lea – Mihai Koloni, Apostol Kondoolu, Balsamangiev și chiar Peter Beron (înainte de a pleca la studii în Germania). În căutarea unui loc de muncă, îi găsim *pedagogi, secretari* în școli, *inspectori* ai Eforiei Școalelor și ai Comitetului Central de Instrucțiune etc. Activități intelectuale care gravitează în sfera învățământului – una din problemele foarte importante ale emigrației – sunt și cele de întocmire a manualelor școlare: emigranții devin *autori de manuale școlare*, de *dicționare* de toate tipurile, *traducători de manuale, traducători de literatură pentru elevi* (D. Mutev, Petăr Beron, Vasil Beron, Taki Blagostoinov, Raško H. Blăskov, Dobri Voinikov); ei sunt recrutați în special din rândul cadrelor didactice, dar uneori și din afara sistemului de învățământ (Ivan Mânzov, A. Kipilovski). Autorii de carte didactică sunt aleși în principal din rândul intelectualilor emigranți. Dar, nu o dată, se întâmplă ca autorii să vină cu cărțile scrise în Bulgaria și să le tipărească la București sau Brăila, unde caută și prenumerați sau donatori. Tipărirea de carte didactică este foarte mult sprijinită de întreaga emigrație bulgară, din toate centrele românești, dar și de cele de la Viena, Budapesta, Odesa, Istanbul ¹⁰³. *Autorii și traducătorii de carte* pentru publicul larg alcătuiesc o altă categorie foarte prezentă în rândul emigrației. Și, în continuarea lor, se înscriu: *publiciști, redactori, editori, tipografi, librari ambulanți, bibliotecari, filologi, folcloriști, editori de documente, patroni culturali, bibliofili, colecționari de manuscrise și antichități*.

Am amintit mai înainte *medicii și farmaciștii*, care au practicat, fie în cabinete particulare, fie ca angajați ai statului român (în spitalele din București, Brăila, Câmpina, Bolgrad etc. inclusiv ca *medici militari*). Medicii bulgari în România sunt în număr destul de mare. O altă categorie care se dezvoltă este aceea a oamenilor de artă: *muzicieni, compozitori, pictori, critici de artă, actori amatori, oameni de teatru*; de asemenea, avem *juriști, procurori, agenți diplomatici* ai unor consulate străine în România.

Din rândul tuturor acestor profesii, de bază, în secolul al XIX-lea, la toate popoarele balcanice apar, mai ales în emigrație, noi activități devenite profesii, care vor stăpâni pur și simplu secolul prin impactul ce-l au asupra societății, dar și asupra mentalităților europene, privind popoarele din zona europeană a Imperiului Otoman: *scriitorii și ziariștii, autorii de texte politice și analiștii politici*. Dacă vom urmări viața culturală a tuturor popoarelor din Balcani vom constata că, aproape întreaga lor *literatură*, inclusiv *literatura politică*, este scrisă, în orice caz sigur publicată, în emigrație, și aproape toate *publicațiile periodice*, toate ziarele și revistele (cu câteva excepții), mai ales cele politice sunt scrise și publicate în emigrație. Este cazul grecilor, până la înființarea statului grec, este cazul bulgarilor, până la 1878, înființarea statului bulgar modern, este cazul albanezilor până la 1911, când se declară independent și statul albanez. În egală măsură, va fi cazul literaturii și ziarelor poloneze din emigrație (între răscoalele din 1830 și 1918, când Polonia iese din Imperiul Rus), a literaturii și publicațiilor social-democrației ruse, a publicațiilor anarhiștilor, nihilistilor, bacuniștilor etc., ne mai vorbind de uriașa

¹⁰³ Manio Stoianov, *op. cit.*; v. Lista prenumeraților / *Spomožestvovateli i abonati*/, p. 515-584.

literatură rusă „albă” din secolul XX, publicată de emigrația rusă de după Revoluția din Octombrie 1917, în Franța, Cehoslovacia, Serbia, Bulgaria, Germania, Elveția, Italia, America etc., și care abia acum, după 1989, este recuperată de spațiul literaturii din Rusia¹⁰⁴.

Revenind la scriitori în emigrație, de reamintit¹⁰⁵ că, în România se constituie cel mai puternic nucleu de scriitori bulgari, care de altminteri reprezintă și ctitorii (aparitiei și evoluției) diferitelor genuri moderne ale literaturii bulgare. Mai există un astfel de centru la Istanbul¹⁰⁶, dar inferior vigorii politice a acestuia din România. Exemplificând ceea ce numim scriitor, aflăm în rândurile emigrației: *prozatori, poeți, dramaturgi, critici și istorici literari, biografi, traducători, memorialiști, precum:* Sofronie Vraceanski, G. S. Rakovski, L. Karavelov, Hr. Botev, Stefan Stambolov (unul din *Apostoli* în Răscoala din Aprilie 1876 și prim-ministru al Bulgariei din 1885 până în 1895, când este asasinat), Dobri P. Voinikov, Ivan Vazov, D. Velixin, Vasil Drumev, V. D. Stoianov, Ivan Drasov, St. Zaimov, I. Kasabov, Iv. Mânzov, Svetoslav Milarov, Boghdan Mancev, Stefan P. Botev, Ivan Vladikin, Nikola Voivoda, Țani Ghincev, Stefan Vâlceanov, B. Goranov, Todor Peev, Sava Radulov, Ilia R. Blâskov, Peter Sapunov (traducătorul Noului Testament) etc. O parte dintre scriitorii care trăiesc în Bulgaria vin ades la București, pentru a-și tipări aici traducерile sau scrierile originale. Astfel, în secolul al XIX-lea, majoritatea literaturii bulgare originale este scrisă și publicată în străinătate¹⁰⁷ – este o *literatură de emigrație*.

Ziaristica și ziariștii apar tot în emigrație. România, e aleasă ca centru de presă bulgară de către G. S. Rakovski, în 1861 (atunci când se destramă Legiunea I bulgară de la Belgrad, Rakovski se mută cu ziarul „Dunavska Lebed” la București, apoi va scoate împreună cu B. P. Hasdeu ziarul bilingv „Budașnost-Viitorul”)¹⁰⁸, încât se vor tipări până în 1878 circa 57 de ziare și reviste bulgare (din totalul de 92 de publicații periodice bulgare apărute, în diferite centre, tot până la 1878). Una din categoriile cele mai bine reprezentate în rândurile emigrației sunt *ziariștii*, cu întreg evantaiul de activități care se dezvoltă în sfera ziaristicii. Ziariștii au în activitatea emigrației intelectuale locul și rolul cel mai însemnat, cel mai vizibil și cu un impact politic uriaș. Ziariștii împlinesc una din funcțiile politice și sociale de cea mai mare importanță, atât în evoluția gândirii politicii bulgare, a formării unei culturi politice în rândul maselor; în același timp, au rolul de internaționalizare a problemelor mișcării de emancipare a poporului bulgar și de mobilizare a opiniei publice europene în sprijinul acestor probleme și a situației din Peninsula Balcanică – celebră în epocă sub numele de „Cestiunea Orientului”. Puterea de impact a acestor publicații periodice în emigrație, rolul pe care l-au jucat în epocă (pentru un

¹⁰⁴ V. și memoriile scriitoarelor Nina Berberova, *Sublinierea îmi aparține*, ed. română, Ed. Univers, București, 2006, și Anastasia Țvetaeva, *Amintiri*, Ed. Univers, București, 1952.

¹⁰⁵ Elena Siupiur, *Bulgarian Writers in Emigration in the XIXth Century. The Romanian Center*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 3 pe 1983, p. 41-52.

¹⁰⁶ Toncio Jecev, *Bălgraskija Velikden ili strastiie bălgarski*, Ed. Academiei, Sofia, 1984.

¹⁰⁷ Manio Stoianov..., *op. cit.*

¹⁰⁸ Laura Fotiade, *Literaturna i publištistica deinost na G. S. Rakovski*, Sofia, 1980; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, *op. cit.*, p. 196-197.

popor lipsit de elite politice) este foarte mare și ne amintește ce a spus Nicolae Iorga despre ziaristica din secolul XIX, a românilor, și anume că a jucat în zonă rolul pe care partidele politice l-au avut în Europa occidentală. Cele 57 de periodice, editate, susținute și redactate în emigrație, în perioada 1861-1878, apar în limbile bulgară, română și franceză, la Bolgrad, București, Brăila, Giurgiu și Ploiești. Numărul ziariștilor bulgari din jurul lor se ridică la peste o sută, evident liderii de opinie și marii ziariști sunt mai puțini, provin din rândul scriitorilor, profesorilor, chiar al medicilor, sunt aproape aceleași nume citate mai sus, la scriitori: G. S. Rakovski, L. Karavelov, Hr. Botev, Stefan Stambolov, Ivan Vazov, Kiriak Tankov, I. P. Adjenov, Ilia R. Blăskov, D. Velixin, Vasil Drumev, V. D. Stoianov, Ivan Drasov, St. Zaimov, I. Kasabov, Pandeli Kisimov, Ivan Kărșovski, Svetoslav Milarov, Gr. Naciovići, D. Panicikov, I. A. Bogorov, Hr. G. Băcivarov, Hr. Vaklidov, D. P. Voinokov, Olimpie Panov, Iv. Mânzov, Boghdan Mancev, Stefan P. Botev, I. Grudov, Ivan Dobrovski, Bojidar Zapreanov, I. Zrinov, I. Ivanov, Teodosie Ikonov, Ivan Vladikin, Tani Ghincev, Stefan Vălceanov, B. Goranov, Todor Peev, S. S. Bobcev, Sava Radulov etc.; celelalte 40 de ziare ale bulgarilor au apărut tot în diaspora, la Viena, Salonic, la Belgrad, Novi Sad, Praga, Leipzig, Moscova și Istanbul¹⁰⁹. Legat de publicațiile periodice, apar o serie de activități care sunt efectuate de intelectuali, sau de persoane din alte medii, mai ales din cele ale micii burghezii bulgare din emigrație; ne referim la cei care devin *editori-responsabili*, *garanți* ai ziarelor (ades, aceștia sunt, însă, români), *publiciști*, care acoperă cele mai diferite domenii, *corespondenți de presă* (cei din Bulgaria publică sub pseudonim), *corectori*, *difuzori de presă*, *proprietari de ziare*, dar și *caricaturiști* și *ilustratori*, *traducători* de presă.

Un loc cu totul aparte și un rol important în rândul emigrației îl au *autorii de texte politice*, de *memorii politice*, de literatură politică, în genere – *Programe ale comitetelor centrale*, *Apeluri către populație*, *Apeluri către Europa* – autori pe care îi aflăm, de altminteri, în conducerea diferitelor Comitete și Societăți politice, revoluționare, secrete (Comitetul Central Secret Bulgar – BTȚK, Comitetul Central Revoluționar Bulgar – BRȚK, Comitetul Filantropic Bulgar – BDD, Societatea Bulgară Centrală de Binefacere – BȚBO), dar și în rândul ziariștilor, autorii ai unor texte cunoscute sub titlul: *Programa na BRȚK*, *Kăm Bălgarskija narod*, *La Bulgarie devant l'Europe* (G. S. Rakovski, P. Kisimov, Ivan Kasabov, Athanas Andreev, Liuben Karavelov, Hristo Botev, Vasil Levski, Kiriak. Tankov, Todor Peev etc.)¹¹⁰.

Toate aceste categorii intelectuale și aproape toți membrii comunității intelectuale bulgare în emigrație sunt antrenați mai mult sau mai puțin în activitate politică; de la studenții și profesorii universitari bulgari din România și până la membri Societății academice bulgare din Brăila, aproape toți intelectualii sunt implicați într-o formă sau alta a activității politice, a activității revoluționare; majoritatea sunt membri sau simpatizanți ai diferitelor organizații, societăți,

¹⁰⁹ Manio Stoianov..., *op. cit.*, p. 433-467, 502-504.

¹¹⁰ E. Siupiur, *Le Sud-Est devant...*, *op. cit.*

asociații, comitete culturale, politice, revoluționare și cotizează sau contribuie totdeauna la acțiunile politice sau insurecționale organizate de emigrație în folosul cauzei naționale bulgare.

În această ambianță politică, specifică Sud-Estului european (întâlnită la mișcarea intelectuală greacă, la cea poloneză, la albanezi) și proprie mai ales intelectualității în emigrație, se distinge o categorie specială și anume: *ideologii, revoluționarii, oamenii politici*. Este categoria care va deveni rapid elita emigrației, și am aminti doar câteva nume (specificate și la scriitori, și la ziariști, la autorii de texte politice): G. S. Rakovski, inițiatorul detașamentelor de gherilă care treceau în Imperiul Otoman să ridice populația la răscoală (detașamente cunoscute în presa europeană ca „bandele bulgare”), Liuben Karavelov, primul președinte al CCRB și autor, alături de alții, al Programului Comitetului Central, Vasil Levski, președinte pentru Bulgaria a CCRB, autorul organizării Bulgariei în regiuni revoluționare și al câtorva proiecte privind regimul viitorului stat bulgar (el îl vedea ca republică – „Sfânta și curată Republică” –, așa cum, cu 70 de ani în urmă, gândea și Rigas statul grec și federația balcanică), St. Stambolov, T. Peev, K. Tankov dar și I. Kasabov și P. Kisimov – autori ai programului Comitetului Central Secret Bulgar, coautori ai Sacrei Coaliții Româno-Bulgare și ai câtorva Apeluri către Europa – *La Bulgarie devant l'Europe*¹¹¹.

Conștiința de colectivitate politică a emigrației intelectuale, antrenată în lupta de eliberare și renaștere națională este tot mai evidentă; emigrația intelectuală își asumă rolul de elită politică, își subordonează ideii politice, din ce în ce mai accentuat, condiția și practica profesională. *Misiunea, ca activitate principală a emigrației intelectuale, devine cea politică*. În afară de publicistică și lansarea unei literaturi politice, în bulgară dar și în franceză, ades tradusă și în germană, prin care emigrația intelectuală internaționalizează criza puternică în care au intrat societățile balcanice, una din formele care marchează și caracterizează acțiunea politică a emigrației a fost constituirea simultană sau succesivă a unor societăți cultural-politice, sau pur revoluționare, pe teritoriul românesc, cu filiale în toate diasporele bulgare din Europa și în Bulgaria. Reamintim că emigrația greacă este și ea marcată, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de organizarea unor societăți secrete sau legale, dar toate cu caracter politic, ascuns sau vizibil. Emigrația bulgară urmează același drum, cu 50 de ani mai târziu, și vom găsi, numai în România, peste 18 comitete, asociații, societăți între 1862 și 1878, cu numeroase filiale. Și cităm doar *Dobrodetelna Drujina* (1862), *Comitetul Central Secret Bulgar* (1866) și *Sfânta Coaliție româno-bulgară* (1866) – cu participare românească, a lui I. C. Brătianu, Eugeniu Carada, C. A. Rosetti –, *Comitetul Central Revoluționar Bulgar* (1869), *Slaveanska drujina* (1875) – cu participare sârbă, poloneză și încercarea de a crea o alianță cu Omladina sârbă –, *Societatea Centrală Bulgară de Binefacere* (un fel de guvern în emigrație, întemeiat la 1876, și care a dus tratative cu rușii în Războiul de la 1877-1878 pentru participarea unor detașamente de voluntari bulgari la acest război). În 1862 și 1867, bulgarii

¹¹¹ V. textul acestui *Apel*, în Elena Siupiur, *Le Sud-Est devant l'Europe...*, *op. cit.*

înființează două *Legiuni* la Belgrad, pentru a pregăti ofițeri pentru armata bulgară. În Legiune sunt mulți intelectuali; desființarea de către sârbi (sub presiunea turcă și austriacă) a Legiunilor îi trimite pe participanți în România, unde îi vom regăsi în Comitetele revoluționare. Mai mult, aceste societăți organizează pe teritoriul României detașamente de voluntari, conduse de un *Voivod*, și trec Dunărea în Bulgaria pentru a se lupta cu turcii! Unul din aceste detașamente – de 400 de membri – este condus de Hristo Botev și trece în Bulgaria în sprijinul răscoalei din 1876. Vor fi uciși sau arestați toți. Comitetul Central va organiza Bulgaria în regiuni revoluționare, care, la 1876, conduse de un Apostol, se răscoală. În aceste acțiuni, mai ales prin cele două legiuni, bulgarii vor căuta cooperarea cu alte popoare balcanice. Și ne amintim de proiectele de colaborare balcanică propuse încă de Rigas, apoi de cele ale lui Ipsilante și ale Eteriei, la 1820, cu sârbii, muntenegrenii, bulgarii, tocmai prin crearea de detașamente care să intre simultan în luptă când Eteria va pătrunde în Balcani.

În activitatea sa, emigrația intelectual-politică bulgară va stabili relații destul de puternice cu alte emigrații politice de pe teritoriul României și din Europa. Am amintit mai sus colaborarea cu emigrația poloneză¹¹² din România, dar și cu aceea de la Paris (Societatea Hotel Lambert), cu emigranți francezi (Ulysse de Marsillac va stiliza și corecta textul francez al diferitelor programe și Apeluri bulgare); o serioasă și strânsă colaborare are emigrația bulgară de pe teritoriul României cu social-democrații ruși¹¹³ dar și cu nihilistii, anarhiștii, bacuniștii de la Geneva și din Rusia. În memoriile sale târzii despre emigrația bulgară din România¹¹⁴, Zamfir Arbore (emigrat și el din Rusia, unde fusese condamnat la deportare în Siberia pentru activitatea sa politică social-democrată și chiar anarhistă, și care înainte de a se stabili în România a fost la Geneva în cercurile bacuniste; adus apoi în România de Mircea, fiul lui C. A. Rosetti, va desfășura o bogată activitate subversivă în sprijinul social-democraților ruși; treptat, însă, a trecut în partidul liberal)¹¹⁵ povestește începuturile colaborării intelectualilor bulgari cu social-democrația și anarhiștii ruși. Arbore mărturisește că Serghei Ghenadieviici Neceav i-a povestit că, în 1869, a fost la București, oaspete al lui Liuben Karavelov. Mulțumită acestuia din urmă, dânsul și-a procurat un pașaport bulgar cu care a trecut în Rusia și a trăit un oarecare timp la Moscova. În afară de vizita la București, Neceav a fost în corespondență (perioada 1869-1871) cu L. Karavelov: „În arhiva lui Neceaeff lăsată de mine dlui Sagin și pare-mi-se pierdută de acesta au fost și scrisori ale lui

¹¹² Gh. Duzinchievici, *Le rôle des Polonais dans les relations bulgaro-roumaines sous le règne de Charles Ier*, Vălenii de Munte, 1937.

¹¹³ V. și Lev Troțki, *România și războiul balcanic. Din însemnările unui trimis special* (ed. românească), Ed. Polirom, Iași, 1998, p. 81-122.

¹¹⁴ *Umbrele celor dispăruți*, manuscris aflat la Biblioteca „Kiril și Metodie” din Sofia, fondul BIA, la cota II B 2409; a fost tradus în bulgară de Vasile Hristu sub titlul *Zamfir Arbore za bălgarskite revoluționeri* și publicat în Bibl. Niva, nr. 12, probabil în anul 1934-1935, după moartea lui Arbore, în 1933, la București.

¹¹⁵ Aurelia Herda, *Les archives de Zamfir C. Arbore. Les avatars d'un social-démocrate converti*, I RESEE, XLIV, nr. 1-4, 2006, p. 273- 290; *ibidem*, II, RESEE, XLV, nr. 1-4, 2007, p. 335-352.

Caraveloff¹¹⁶. Programul de mai sus¹¹⁷, elaborat de emigranții politici /bulgari/ de frunte a fost apoi în partea sa privitoare la organizațiunea forțelor revoluționare comunicată de către Liuben Caraveloff lui Serghei Neceaeff, care ținea mult ca comitetul central să fie considerat ca guvern revoluționar, investit cu putere dictatorială. Sosind la Moscova, S. Neceaeff povestise cu entuziasm despre tendințele bulgarilor din București, și după obiceiul său, dădea drept un fapt real ceea ce nu era decât un proiect. Părăsind apoi la 1869 Rusia, Neceaeff comunică despre formarea comitetului revoluționar bulgar lui Bakunin /la Geneva, unde era emigrat/ care primi această știre cu entuziasm. La 1871 L. Caraveloff rupse toate relațiile cu Neceaeff, fiind, se vede, rău impresionat de rolul său în tragica moarte a lui Ivanoff¹¹⁸. După programul și statutele comitetului revoluționar bulgar, avea drept de a condamna la moarte pe bulgarul care fiind membru organizației revoluționare, ar dezveli dușmanului vr'un secret referitor la opera de dezrobire a poporului bulgar. Ivanoff n'a desvelit nici un secret, și după părerea lui L. Caraveloff, comitetul revoluționar rus n'avea drept a'l condamna la moarte și a'l omorî. Desigur că aflând apoi că acest comitet revoluționar rus de la Moscova nici că a existat, că acest comitet a fost imaginat de Neceaeff, toate acestea au fost cauza ruperii relației dintre Neceaeff și L. Caraveloff. Cu toată dorința lui Neceaeff pe la 1872 să lege din nou legăturile cu Caraveloff, acesta nu i'a mai răspuns la nici una din scrisori, ceea ce l-a amărât pe neastâmpăratul revoluționar rus. În ceea ce privește programul și regulamentul (ustav) Comitetului revoluționar bulgar sunt de părere, că cu toate poveștile lui Serghei Neceaeff asupra elaborării lor n-a avut nici o influență nici revoluționarul rus, nici Mihail Bakunin. În acest program, din contră, se oglindesc principiile, care s-au manifestat în cercurile revoluționare de la Moscova în anii 1864-1867. Bulgarii care au trăit în acești ani în vechea capitală a Rusiei și între care au fost și L. Caraveloff, frecventau casele din Trehprudni pereuloc unde locuia Iasițin, Nicolaeff, Strandel, Issacoff și alții din Karakozovți. Eu unul am făcut p'atunci cunoștință cu mulți din acești tineri bulgari în locuința lui Gremeacentski. Influența acestor Karakozovți asupra tineretului revoluționar din Moscova a fost foarte mare"¹¹⁹.

Relațiile emigranților bulgari cu social-democrații ruși au continuat în România, prin Constantin Dobrogeanu Gherea, Russel Suzildovski, N. Zubco Codreanu¹²⁰, emigrați în România, și chiar prin Zamfir Arbore, care le-a stabilit legături cu cercurile anarhiste, nihiliste și social-democrate de la Geneva, cu M. Bakunin și profesorul Mihail Dragomanov (profesor universitar ucrainean, emigrant politic în Elveția, și în final profesor la Universitatea din Sofia; socrul

¹¹⁶ Z. Arbore, *Umbrele celor dispăruți...*, op. cit.

¹¹⁷ Programul Comitetului Central Revoluționar Bulgar (1869-1876), publicat de Z. Arbore în 1913 în „Telegraful” (București) și atașat memoriilor sale.

¹¹⁸ Probabil un revoluționar bulgar din cercurile moscovite.

¹¹⁹ Z. Arbore, *Umbrele celor dispăruți...*, op. cit., fila 170-174.

¹²⁰ Vasile Hristu, *Hristo Botev și socialiștii români*, în „Șantier”, 1935, nr. 4, p. 8-9; idem, *Cu privire la Hristo Botev și Dobrogeanu Gherea*, în „Șantier”, 1936, nr. 1, p. 5; idem, *Legăturile dintre dr. N. Russel și Hristo Botev*, în „Șantier”, 1936, nr. 5, p. 6-7; Lev Troțki, op. cit.

prof. Ivan D. Şişmanov). Legături cu revoluţionarii ruşi au mai ales Hristo Botev şi Stefan Stambolov¹²¹. Legăturile lui Hristo Botev cu mişcarea social-democrată ucraineană durează de mai multă vreme, încă din timpul studiilor sale la Odesa, la 1864-1865. De remarcat: cercul lui Bakunin de la Geneva va avea relaţii şi cu emigraţia poloneză din România, emigraţie cu care se află în colaborare şi bulgarii. Pe de altă parte, L. Karavelov încearcă alianţe cu sârbii, cu Omladina sârbă, iar întemeierea societăţii *Slavjanska Drujina* de la Bucureşti, în 1875, include o diversitate de slavi: bulgari, polonezi, cehi, sârbi (şi chiar ruşi, mai târziu)¹²². În anul organizării societăţii, preşedintele acesteia, sârbul Alexandru Andrić, în cuvântul de deschidere a adunării constituante de la Hotelul Karakaş (hotel din strada Şelari, ştiut ca loc de activitate a emigraţiei bulgare din Bucureşti), spune: „Stimaţi fraţi! Scriitorii slavi s-au adunat împreună cu ceilalţi fraţi slavi şi au hotărât să se creeze la Bucureşti „Slavjanska Drujina”, care nu are nici un alt scop, decât să difuzeze cultura şi să organizeze serate slave”¹²³. Cu câteva zile înainte, ziarul bulgar bilingv *Balkanul* (condus de Kiriak Tankov, vicepreşedinte al CCRB), din 19 iulie 1875, anunţă că „iniţiatorii „Slavjanskăi Drujina” au ca exemplu şi model, pentru întemeierea societăţii, organizaţii culturale ale emigranţilor germani în România: *Liedertafel*, *Eintracht*¹²⁴, *Turnverein* şi altele¹²⁵. Sunt invitaţi a deveni membri toţi slavii cu nume nepătat care trăiesc în Bucureşti şi în toată România, care vor fi primiţi, conform Regulamentului, prin recomandarea de către un membru plin al societăţii; ziarul mai anunţă (mai târziu) şi că „saloanele Societăţii sunt deschise zilnic, de la orele 8 dimineaţa până la orele 10 seara”. *Programul* şi *Regulamentul* au iniţial şi o redacţie (în manuscris) în sârbo-croată¹²⁶.

Colaborare strânsă are mişcarea intelectuală şi politică bulgară cu liberalii români, cu o serie de intelectuali români, care, fie ca oameni de cultură, fie prin funcţiile pe care le ocupau în stat, au sprijinit emigraţia bulgară în acţiunile ei, aşa cum au făcut cu polonezii, cu ungurii¹²⁷, cu albanezii etc. Ceea ce este foarte important este că, în baza articolelor din Constituţie, pe de o parte le-au permis să întemeieze tot felul de societăţi, asociaţii, comitete pe teritoriul României, iar pe de alta, nu i-au extrădat niciodată, nici când au fost făcute demersuri de către poliţia otomană, sau aceea rusă. Ba, pe C. Dobrogeanu Gherea, la 1878, când printr-o viclenie îl arestează poliţia rusă, românii îl recuperează prin acţiuni diplomatice şi prin Crucea Roşie¹²⁸. Când protestele marilor puteri deveneau vehemente şi situaţia devenea foarte periculoasă pentru România, erau ajutaţi să fugă temporar sau îi expulzau în alte ţări europene unde legislaţia nu îi pune în primejdie¹²⁹.

¹²¹ Lev Troţki, *op. cit.*, p. 95-97.

¹²² E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, *op. cit.*; N. Jecev, *Bukureşti-kulturno središte...*, *op. cit.*, p. 272-279.

¹²³ N. Jecev, *Bukureşti...*, *op. cit.*, p. 273.

¹²⁴ *Eintracht* şi *Liedertafel* vor exista şi în perioada interbelică, după 1918 adică, în Bucureşti ca săli de spectacol (*Enciclopedia Română*, f.a., vol. II, Bucureşti, p. 566-586).

¹²⁵ N. Jecev, *op. cit.*, p. 272-273.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 275.

¹²⁷ V. şi Csorján Ferenc, *Maghiarii din Bucureşti*, în „Citadela”, an IV nr. 1-4, 1999, p. 81-87.

¹²⁸ Lev Troţki, *op. cit.*, p. 97-98.

¹²⁹ Gh. Duzinchievici, *Contribuţii...*, *op. cit.*; idem, *Cuza-Vodă...*, *op. cit.*; N. Jecev, *Bukureşti...*, *op. cit.*

Mișcarea intelectuală și politică albaneză¹³⁰, comparativ de mai mici proporții, dar cu diasporă în mai multe țări europene, își are un centru și în România (unde va fi mai activă decât în alte locuri, în plan politic în a doua jumătate a secolului al XIX-lea) și merge cu aceiași pași și au aceleași orientări ca intelectualitatea greacă și bulgară. Diferitele valuri de emigrație albaneză în România, de-a lungul veacurilor, dar mai ales în secolul al XIX-lea, au facilitat formarea câtorva comunități albaneze în țară: la București, Constanța, Brăila, Ploiești, Craiova, Iași, Călărași, Focșani. Pe la 1878, în România se află cam 30.000 de albanezi de toate meseriile și profesiile, dar evident și de profesii intelectuale: avocați, medici, arhitecți, profesori. Intelectualii se plasează, desigur, în preajma comunităților albaneze constituite în România și se sprijină pe contribuția material-financiară a acestora în acțiunile privind cartea, presa, școala dar mai ales în acțiunile pentru cauza națională. Ca și la emigrațiile intelectuale grecești și bulgare, alături de profesiile dobândite prin studiu și din ele apar și activități noi pentru Sud-Est – scriitorii, ziariștii, autorii de manuale, traducătorii de literatură europeană modernă, editorii de carte, etc. La diaspora intelectuală albaneză, activitatea intelectuală „pentru dezvoltarea culturii, limbii, școlii naționale” este dublată de activitatea politică. În contextul secolului al XIX-lea, acela de renaștere a conștiinței naționale a popoarelor din Balcani, întreaga activitate culturală are în primul rând scop și caracter politic! alături de cel iluminist. „Activitatea intelectualului albanez urmărește scopuri politice – spune C. Vătășescu în studiul sau despre emigrația intelectuală albaneză în România –, indiferent de domeniile abordate. În lupta pentru independență, un rol hotărâtor îl va avea – după Naum Veqilharxhi și, apoi, și după Dora d’Istria – dezvoltarea culturii”¹³¹. Primul *Abecedar* în limba albaneză este privit în epocă drept un act și un simbol politic, iar autorul său un lider politic al mișcării. Este cazul lui Naum Panaiot Veqilharxhi, participant la *Eteria* lui Ipsilanti și apoi la revoluția lui Tudor Vladimirescu, care la 1844 va întocmi și tipări *Evetar* (un abecedar în limba albaneză). În ediția imediat următoare, din 1845, în Cuvântul înainte al manualului, autorul face apel la tineretul albanez să-și regăsească conștiința și identitatea națională¹³². Abecedarele lui Naum au fost folosite de toate generațiile de intelectuali care i-au urmat și pe care le-au educat în spiritul renașterii naționale. Cum dispute au existat în toate mișcările intelectuale și politice, ele apar și la albanezi; țelul era – în cazul diasporei din România – de a păstra ferm ideea unei

¹³⁰ Cătălina Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România (1844-1912)*, în ****Intelectuali din Balcani în România (Sec. XVII-XIX)*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 163-197; S. Iancovici, *Relations roumaino-albanaises à l'époque de la Renaissance et de l'émancipation du peuple albanais*, în RESEE, IX, 1971, nr. 1-p.5-49; Cristia Maxutovici, *Comunitatea albaneză din România*, în *Istoria comunității albaneze din România*, vol. I, București, 2000; Nicolae Ceachir, Gelcu Maxutovici, *Unele aspecte privind condițiile create pe teritoriul României mișcării albaneze de la sfârșitul sec. al XIX-lea, începutul sec. XX*, în „Revista Arhivelor”, X, nr. 1, 1967.

¹³¹ C. Vătășescu, *op. cit.*, p. 167.

¹³² C. Vătășescu, *op. cit.*, p. 166; C. Maxutovici, *Comunitatea albaneză din București la sfârșitul sec. al XIX-lea și început de sec. XX*, în „Citadela”, IV, 1999, p. 114-119.

națiuni albaneze; cercul albanez de la Atena, însă, voia păstrarea tradiției grecești și cuprinderea albanezilor, ca entitate separată, în sânul elenismului¹³³. Ceea ce ne aduce din nou aminte de *Constituția lui Rigas*, de la 1796, în care apare un mare stat balcanic, cu un accentuat caracter elenic și prezervând autonomiile celorlalte popoare balcanice. Naum Veqilharxhi, susține că albanezii sunt o națiune, au istorie proprie, teritoriu, limbă și cultură comune. Ideile sale politice se formează în contextul mișcărilor emigranțice balcanice, și nu numai din România, și în legătură cu programele și platformele politice ale celorlalte popoare din Balcani. Ideea principală este independența, dar apare și aceea a autonomiei în cadrul statului turc, adică statul dualist¹³⁴, cu caracteristici principale naționale albaneze, dar sub conducere centrală, a sultanului. Ideea a atras și o parte a emigrației bulgare din România (și chiar din cercurile de la Istanbul) în 1868-1869, după apariția statului dualist austro-ungar, dar a fost respinsă cu vehemență de celelalte curente politice bulgare¹³⁵. În spiritul acestor idei mișcarea intelectuală albaneză din România și din celelalte centre de diaspora militează pentru reformarea și modernizarea școlii, în limba albaneză, a limbii albaneze, pentru înnoirea vieții culturale și introducerea limbii albaneze în administrație. Generații de intelectuali vor lucra în câmpul culturii – armă principală de trezire a conștiinței naționale. Dar nu vor exclude și ideea eventualelor răscoale sau revoluții și vor încerca alianțe cu alte mișcări balcanice. Iar prin elita intelectuală și politică, începând cu Dora d'Istria, vor căuta să internaționalizeze cauza națională a poporului albanez.

În slujba cauzei naționale, intelectualii albanezi din România, din Grecia, sau din alte zone europene, vor folosi toate instrumentele culturale la îndemână, de la educația prin școală la carte, ziare, societăți, programe culturale sau politice de educație și formare a unei culturi politice la populația albaneză, trimiterea tinerilor la studii în universități de renume – în principal la Viena și în Italia. În programele lor apare mereu menționată nevoia de „unitate albaneză indiferent de religie” – populația albaneză fiind și musulmană și creștin-ortodoxă și catolică. Astfel că, eforturile în plan cultural cu scop politic privesc toate confesiunile împărtășite de albanezi¹³⁶.

Cartea în limba albaneză este una dintre liniile principale ale mișcării intelectuale; se tipăresc numeroase *abecedare* (difuzate în Albania, și oriunde erau comunități albaneze); primul abecedar, cel al lui Naum, a fost tipărit la 1844; vor continua să se folosească de tipografii românești până spre 1884, când reușesc să întemeieze o tipografie albaneză (o tipografie românească cumpărată de societatea Drita, cu litere aduse de la Viena). Cu noua lor tipografie, alăturată câtorva tipografii românești folosite, în continuare, de albanezi, comunitatea intelectuală va înregistra o bogată producție de carte în limba maternă, dar și în limbi de circulație. Astfel, se publică manuale (*Carte de citire pentru copii*, la 1886, *Abecedarul limbii albaneze*, *Gramatica limbii albaneze*, *Versuri pentru școlile elementare*, *Istoria*

¹³³ C. Vătășescu, op. cit., p. 167-168.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 168; V. Traikov, *Curente și...*, op. cit.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ C. Vătășescu, op. cit., p. 167-171.

universală pentru școlile elementare – toate alcătuite de Naim Frasheri), și literatură (*Păstoritul și agricultura* – poem bucolic de Frasheri), dar și alte genuri: nuvele, versuri, povestiri de autori ca Naum Veqilharxhi, Sami Frasheri, P. N. Luarasi, P. H. Negovani, Th. Avrami¹³⁷ (o *Morală* de Jani Vreto), se publică traduceri din toate domeniile – ca de exemplu: L. Benlöew, *Du rythme et de la rime dans la poésie épique des Albanais*, în 1889, sau G. D. Rada, *Étude sur Rapsodie d'un poema albanese*, 1889 etc. Vor fi tipărite și cărți de fizică, aritmetică, dar și *Evangheli*, *Istoria sfântă*, și alte volume cu conținut religios, studii de filologie, de istorie – privind mai ales limba și istoria albaneză.

Un alt instrument cultural folosit de emigrație, instrument care, de altminteri, apare pentru prima dată în cultura balcanică în secolul al XIX-lea, este ziaristica. Odată cu ea apare și o nouă categorie profesională: ziariștii și publiciștii. Emigrația intelectuală albaneză va folosi, cum e de presupus, acest instrument cultural în scopuri politice. Ziaristica în secolul al XIX-lea va fi, la popoarele balcanice, mai mult politică. Albanezii vor scoate ziare în limba albaneză la Viena, dar mai ales în România, și aceasta destul de târziu. Între 1887 – când apare primul ziar, *Drita* (Lumina), editat de *Societatea Drita*, condusă de N. N. Naço – și, apoi, *Sqipetari* (Albanezul), în 1888 ca organ al societății *Drita* – în albaneză, română și franceză –, și până la 1911, anul independenței Albaniei, apar în România 13 periodice albaneze: *Albanezul* (1895), *Sqiperia* (1897), *L'indépendance albanaise* etc.¹³⁸, care sunt difuzate și în Albania și în alte centre din Europa ale diasporei albaneze. Ziariștii sunt recrutați, cum spuneam, din rândul a numeroase profesii, semnatarii fiind, inițial, avocați, medici, profesori (N. N. Naço, M. Grameno, Gj. Meksi, Dh. Ilo, Thoma Avrami, Jean Mihal Lehoa etc.).

Publicațiile periodice sunt în principal susținute de societățile culturale (dar și politice) ale albanezilor, societăți întemeiate mai ales la București și Brăila, și care, până la 1911-1912, rămân spațiul principal de solidaritate, de întrunire al albanezilor antrenați în activități culturale și politice; în 1879 se înființase Liga de la Prizren, prima organizație politică care reprezenta poporul albanez și al cărei scop era recunoașterea autonomiei Albaniei, promovarea școlii și culturii în limba albaneză. Dar cum o mare parte a patrioților albanezi nu pot să-și desfășoare activitatea în Imperiu, emigrează în diferite direcții și încep a se organiza în societăți culturale sau politice, acolo unde li se permite. În România va funcționa o *Ramură a societăților literelor albaneze*, pare-se o filială a unei societăți înființate la Istanbul. La 1884 se va înființa societatea culturală albaneză *Drita* (Lumina) cu filiale la Brăila, Călărași, Focșani, Mărășești, va exista și *Cercul studenților albanezi*, apoi *Dituria* (Știința), *Bashkimi* (Unirea) etc.¹³⁹. În jurul școlilor, cluburilor, societăților și al presei vom găsi antrenați intelectuali de marcă, implicați politic în mișcarea de eliberare albaneză: de la Naum Veqilharxhi la Sami Frasheri, Dora d'Istria, Jani Vrteo, poetul Asdreni, Lasgush Poradeci,

¹³⁷ *Ibidem*, p. 194-196.

¹³⁸ C. Maxutovici, *Comunitatea albaneză din București...*, *op. cit.*, p. 118; C. Vătășescu, *op. cit.*, p. 186-188.

¹³⁹ *Ibidem*.

Mitrush Kutelli, Dervish Hima, V. A. Dodani, Kristaq Dako, Rafael Anastas Dako, Daniel Zoografi etc.¹⁴⁰ Ca și în cazul emigrației politice grecești, bulgare, poloneze, sârbești din întreaga Europă, și emigrația albaneză se va folosi de un instrument cultural eficient de internaționalizare a problemei naționale albaneze – este vorba de acele *Apel către Europa* sau *Apel către creștinătate*, folosite de celelalte mișcări pe parcursul secolului al XIX-lea¹⁴¹. În cazul albanezilor, de văzut textele Dorei d'Istria.

Ne oprim cu analiza doar la emigrațiile intelectuale și politice balcanice, (plus cea poloneză), pentru că, în secolul al XIX-lea, ele sunt motivate de unul din eforturile principale ale popoarelor din Sud-Est – *eliberarea națională, renașterea națională, formarea sau refacerea statului independent național* și recunoașterea ca națiuni politice europene a popoarelor din Balcani, aflate de 5 veacuri sub dominație otomană. În România, ca și în aproape întreaga Europă, există mișcări intelectual-politice ale emigrației poloneze, evreiești, maghiare, ruse, armeniești, cu centre principale și organizații importante la Paris, Berlin, Geneva, dar și la Istanbul (polonezii sunt susținuți de Imperiul Otoman în lupta contra Rusiei¹⁴², intelectualii bulgari sunt susținuți de colonia bulgară puternică de comercianți din Istanbul; activitatea centrului bulgar de la Istanbul nu va fi prea „revoluționară”, ci mai mult culturală și pentru autocefalia Bisericii bulgare; tot acolo la Istanbul se va face, la 1861, unirea cu Biserica Catolică, realizată de un grup de intelectuali și de oameni de afaceri bulgari care sperau, astfel, să obțină sprijinul Vaticanului și al lumii catolice europene în lupta pentru eliberarea Bulgariei)¹⁴³. În spațiul românesc, mișcarea intelectuală evreiască este una dintre cele mai puternice, dar nu pentru eliberarea de vreo dominație, ci pur și simplu pentru dobândirea drepturilor civile în România, pentru păstrarea identității culturale și confesionale dar și pentru modernizarea a însuși poporului evreu, a ieșirii din dogmele severe ale mozaismului. Evreii vor avea legături puternice cu centrele iudaice din Anglia, Germania, Austria și vor fi sprijiniți de acestea în lupta lor pentru drepturi civice. Lupta lor politică este în principal cu statul român și cu restricțiile politice și sociale la care se consideră supuși. Dintre toate emigrațiile în România, însă, numărul cel mai mare de intelectuali – din absolut toate domeniile – care se formează în universități europene și care, mai apoi se integrează în societatea românească total îl dau evreii¹⁴⁴. Spațiul românesc – cultural, științific, tehnic, artistic –, în veacurile XIX și XX, numără mii de evrei care au contribuit la dezvoltarea tuturor domeniilor, de la medicină și farmacie la fizică și chimie, biologie, de la istoria culturii și literaturii la filologie, literatură, ziaristică, actorie, teatru, film, muzică, pictură etc.¹⁴⁵ Ei se vor exprima și în spațiul identitar, iudaic, dezvoltând și aici o paletă vastă de activități, multe ținând de cultură. Mișcarea

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ E. Siupiur, *Le Sud-Est devant..., op. cit.*

¹⁴² Gh. Duzinchievici, *op. cit.*, V. Traikov, *op. cit.*

¹⁴³ Toncio Jecsev, *Bălgarskija Velikden..., op. cit.*

¹⁴⁴ Acad. Nicolae Cajal, Hary Kuller (coord.), *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, ed. a II-a revăzută, Ed. Hasefer, București, 2004.

¹⁴⁵ *Ibidem*.

intelectual-politică a emigrației evreiești nu are același conținut ca mișcările emigrantice balcanice sau poloneze, adică – de eliberare națională, principală coordonată și motivație a majorității mișcărilor intelectual-politice în Sud-Est Europa, în secolul al XIX-lea.

Cât privește emigrația polonă, centrul de greutate al acestei mișcări se află la Paris, spațiul sud-est european fiind folosit pentru diferite acțiuni insurecționale și de propagandă contra Rusiei; fiind sprijinită și de Imperiul Otoman, mișcarea poloneză, chiar dacă ades a colaborat cu ei, nu se va găsi totdeauna în armonie cu mișcările slavilor de sud, care sperau ca salvarea lor să vină de la Rusia sau cu sprijinul Rusiei, care, pe scena politică europeană, se erija în apărătoarea creștinătății și ortodoxiei balcanice, și purtase în acest sens câteva războaie mari cu Imperiul Otoman. Nu va găsi glas comun cu popoarele din Imperiul Otoman nici mișcarea maghiară de emancipare identitară și de renaștere a statului maghiar; centrul principal al mișcării emigrantice politice maghiare va fi tot la Paris, unde se află și ceilalți catolici (în speță, polonezii). Pe teritoriul României, emigranții maghiari vor dezvolta, nu numai activitate politică, ci și culturală, într-o serie de instituții și organizații proprii (de care ne vom ocupa în capitolele următoare), ca și bulgarii, albanezii, grecii, evreii, armenii, germanii. Dar, motivațiile și obiectivele acestor emigrații au fost în genere diferite de cele ale popoarelor balcanice, de aceea, încercările periodice de colaborare au eșuat în final sau, pur și simplu, s-au limitat la acțiuni culturale; s-au privit cu simpatie și cordialitate unii pe alții și cauzele lor. Totuși, atât emigrația franceză, cât și cea germană din România au sprijinit, ades, acțiunile de internaționalizare a ideilor și crizelor din Peninsula Balcanică. În Franța va fi publicată o întreagă literatură politică¹⁴⁶ (datorată unor autori francezi sau polonezi, bulgari, sârbi, greci), cum și texte care să contribuie la cunoașterea problemelor și culturii Sud-Estului european de către mediile occidentale; Germania va publica și ea multe studii asupra lumii balcanice, articole de presă și texte politice; Anglia va interveni și ea, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin a-și informa opinia publică asupra destinului popoarelor din Balcani. Această „internaționalizare” se datorează mai ales emigrației intelectuale și politice, sutelor și miilor de studenți din Sud-Est Europa aflați la studii în străinătate, relațiilor stabilite de emigrațiile intelectuale cu opinia publică europeană, cu o sumă de organizații influente din Europa, cu diasporele de acolo. Emigrațiile evreiești, poloneze, sârbe, bulgare, grecești, armene, germane, italiene, rusești au adus în atenția opiniei publice europene aspectele grave ale condiției lor umane și politice și s-au bucurat de sprijin, prin aceste legături cu diasporele de aceeași etnie sau confesiune, cu mari organizații sau instituții (Comunitățile evreiești din Europa, Vaticanul, organizațiile politice sau masonice etc.). Ca atare, au adus în dezbatere internațională problematica, au inclus-o treptat în sumarul gândirii politice europene, în spațiul diplomației europene, a diferitelor Conferințe, Congrese etc. Și au contribuit, în acest fel, luptând cu instrumentele culturii, la rezolvarea a numeroase momente de criză din istoria Sud-Estului și a Europei

¹⁴⁶ Georges Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours*, Bruxelles, 1895.

Centrale, până la momentul realizării independenței și al fondării statelor naționale moderne.

Despre unul dintre aspectele acestei internaționalizări, a „Cestiunii Orientului” și al crizei Imperiului Otoman, a ofensivei politice a popoarelor balcanice, dezvăluită de emigrațiile intelectuale și politice, vom vorbi în paginile următoare. O considerăm una din acțiunile cele mai importante ale mișcărilor intelectuale și politice ale Sud-Estului în perioada luptei de emancipare națională și politică.

1. „APEL CĂTRE CREȘTINĂTATE” – „APEL CĂTRE EUROPA”

Una din acțiunile de anvergură și de importanță capitală pentru destinele Sud-Estului european, angajată de emigrațiile intelectuale și politice din Sud-Est, a fost internaționalizarea situației critice, dramatice a popoarelor din Peninsula Balcanică prinse în granițele Imperiului Otoman. Desigur, acțiunea viza scoaterea lumii balcanice din cercul întunecat de tăcere și indiferență europeană și creștină, în care era claustrată, și aducerea imaginii ei dramatice, tragice chiar, în atenția opiniei publice și a spațiului politic european, a lumii creștine europene. Atât Balcanii cât și Europa au operat în cele cinci veacuri, în discursul politic, cu dihotomia Creștinătate – Islam. Chiar și în secolul al XIX-lea, când ideea de creștinism versus islam nu mai avea valoarea dintâi în mentalul colectiv, folosirea ei simbolică a fost foarte frecventă în analiza „Cestiunii Orientului”.

Acest simbol este folosit foarte, foarte frecvent și patetic, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și tot secolul al XIX-lea, în ceea ce constituie literatura politică a lumii sud-est europene și chiar în o parte a literaturii politice europene referitoare la lumea balcanică. Acțiunea la care ne referim, am numit-o, în încercarea de a o pune în evidență: *Le Sud-Est devant l'Europe*¹⁴⁷, și are în atenție Apelurile, Memoriile Sud-Estului, ale creștinilor din Balcani „către Creștinătatea europeană”, dar mai ales către Europa marilor puteri, cele cu drept de decizie asupra destinelor politice ale popoarelor prinse în granițele diferitelor imperii, dar mai ales ale acelora din așa-zisa Turcie europeană, a căror soartă, Europa marilor puteri refuză să o ia în atenție, ca să nu-și strice relațiile cu Poarta Otomană, sau cu Imperiul Rus, în cazul Poloniei.

Documentele, scrierile la care ne referim sunt în totalitate opera intelectualilor și gânditorilor politici de la sfârșit de secol XVIII, și din secolul al XIX-lea, și au o mare încărcătură informațională, dar și afectivă, patetică.

În anul 1848, și chiar ceva mai înainte, încep să fie *publicate*, mai ales în Franța, o serie de texte politice, sub titlul – devant l'Europe –, nou în epocă: *La Valachie devant l'Europe*, *Les Principautés Roumaines devant l'Europe*, *La Serbie devant la Conférence*, *La Question d'Orient devant l'Europe*, *Către Creștinătate*, *La Bulgarie devant l'Europe* etc., texte ce însoțesc lupta politică a popoarelor din

¹⁴⁷ Elena Siupiur, „*Le Sud-Est devant l'Europe*” sau ideea de Europă ca for politic suprem de decizie în politografia sec. al XIX-lea la popoarele din Sud-Estul european, în *Identitate națională și spirit european. Acad. Dan Berindei la 80 de ani*, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 357-374.

zonă până târziu spre 1880, adică până după Congresul de la Berlin (și ca reacție la deciziile lui).

Fenomenul se leagă de nevoia imperioasă și de eforturile de internaționalizare a problemelor politice acute, fundamentale ale popoarelor din Sud-Estul european și de forma *tipărită și public-europeană* a acțiunii, formă adoptată în epocă pentru realizarea acestui imperativ. Semnalează o schimbare de mentalitate în activitatea cercurilor politice, a elitelor politice și intelectuale, dar reprezintă mai ales alegerea unei căi noi de a impune problema destinului politice și geopolitice ale popoarelor din zonă în atenția atât a opiniei publice europene, cât și a cabinetelor, guvernelor marilor puteri europene care aveau dreptul de decizie și îl exercitau cu aplomb asupra statutului popoarelor în discuție. Aceste texte semnalează o schimbare radicală în gândirea politică a țărilor din zonă și acea *schimbare radicală a ariilor de influență politică și culturală* pe care o remarcam într-un studiu anterior, semnalează *întoarcerea cu fața spre Europa*, schimbarea *centrului de raportare de la Orient (Est) la Occident – Europa*¹⁴⁸. Anunță deschiderea unui *nou spațiu de solidaritate politică*, acela al *spațiului public*, declarat și oficializat ca spațiu de *solidaritate politică*, semnalează întoarcerea unei anumite fețe a Europei către popoarele din zona Est și Sud-Est europeană.

Experiența deloc fericită a războaielor ruso-turce (între 1774-1878), a Tratatelor și Convențiilor de pace, din care popoarele din zonă ieșeau de fiecare dată, fie ciuntite teritorial, fie cu „protectorat” schimbat (între turci, ruși, austrieci), fie cu noi interdicții în planul vieții interne și externe, sau cu nerezolvarea problemelor lor vitale, experiența tragică a celor două răscoale poloneze (1830 și 1863), lăsate la voia armatelor rusești de către puterile europene „autoinvestite” cu drept de decizie asupra spațiului subordonat celor trei imperii: Rus, Habsburgic, Otoman, atitudinile și hotărârile tot mai interesate geopolitic ale acelorași puteri europene, atitudinile pasive în fața împărțirilor teritoriale de după fiecare război, sau între ele, cedările în fața pretențiilor imperiale de tot felul și neprotejarea de nici un fel a popoarelor de aici, lipsa de interes pentru realele probleme și destine ale acestui spațiu, manifestată de la nivelul ipostazei autoproclamate de „puteri europene protectoare” a popoarelor creștine din spațiul sud-estic, estic și central-european, indiferența și chiar insensibilitatea față cu un fenomen deosebit de periculos în plan demografic, național și confesional pentru zonă – respectiv golirea spațiilor din Imperiul Otoman de populația locală – prin provocarea și încurajarea unor emigrații în masă (ca singură soluție de a „elibera creștinii” de sub dominația otomană), atare fenomen va provoca îngrijorarea și reacția dură a unor lideri politici balcanici¹⁴⁹, emigrarea elitelor nobiliare și intelectuale poloneze în Europa (Franța îndeosebi, dar și în România, Imperiul Otoman)¹⁵⁰. Sau, mai grav,

¹⁴⁸ Elena Siupiur, *Die deutschen Universitäten und die Bildung der Intelligenz in Rumänien und den Ländern Südosteuropas im 19. Jahrhundert*, în „New Europe College Yearbook”, 1994-1995, Ed. Humanitas, București, 1998, p. 211-246.

¹⁴⁹ G. S. Rakovski, *Preselване в Русия или руската убиствена политика за българите*, București, 1861

¹⁵⁰ G. Duzienchivici, *op. cit.*

deportările în Siberia, toate acele dezastruoase experiențe au făcut să apară o mișcare nouă, care marchează o etapă diferită în activitatea și lupta politică. În rândul popoarelor din partea estică și sud-estică a Europei apare tendința de renunțare la o singură practică (prin care se încerca rezolvarea problemelor) – anume aceea de a trimite *Memorii* și *Proiecte de reformă*¹⁵¹ – *manuscrite, comunicări secrete* – adresate unei singure persoane: Țarul Rusiei, Sultanului, Împăratului (Habsburg) – apelându-se la milostivirea, „mila”, bunăvoința înaltului Cap încoronat cu putere discreționară asupra popoarelor din zonă –, și abordarea fronturilor paralele de „atac”: public, critic și patetic, a opiniei publice europene și a marilor puteri. Prin *Apeluri* și *Mesaje* tipărite și difuzate în Europa, se cer imperios drepturi politice pentru popoarele de aici. Se renunță la „mila” țărilor orientale și, deci, la valorile politice care intrau într-o astfel de relație, și se trece la somarea opiniei publice europene, iar prin ea, a guvernelor europene. Schimbare nu este numai de formă și de direcție, ci mai ales una de fond. Astfel, mesajele de tipul „devant l'Europe”, chiar dacă păstrează, în cuprinsul lor, problemele devenite cronice, au alte exigențe decât clamările anterioare și un conținut îmbogățit radical: de idei și chiar de chestiuni globale, proprii Sud-Estului și Estului european, corespunzătoare noii etape politico-istorice a Europei însăși.

Înainte de a discuta analitic noul tip de text politic, vom înregistra aici o parte din titluri, așa cum le-am găsit în biblioteci, semnalate de ziarele din epocă sau extrase din diferite cataloage sau bibliografii tematice și analitice:

* * * *Mémoire justificatif de la révolution roumaine du 11/23 juin 1848*, Paris, 1849, IX + 66 pp¹⁵².

* * * *Mémoire sur les conditions d'existence des Principautés danubiennes*, Paris, 1854, 22 pp¹⁵³.

J. C. Bratiano, *Mémoire sur l'empire d'Autriche dans la question d'Orient*, Paris, 1855, 48 pp¹⁵⁴.

Edmond Texier, *Appel au Congrès en faveur des Roumains*, Paris, 1856, 40 pp¹⁵⁵.

A. Sanejouand/Georges Bibesco, *Les Principautés Roumaines devant l'Europe*, Paris, 1856,

52 pp (tradus în română la Paris, în 1857, sub titlul *Principatele Unite în fața Europei*)¹⁵⁶.

I. C. Brătianu, *Mémoire sur la situation de la Moldo-Valachie depuis le Traité de Paris*, Paris, 1857, 80 p¹⁵⁷.

¹⁵¹ Vlad Georgescu, *Mémoires et Projets de réformes dans les Principautés Roumaines*, vol. I, 1769-1830, AIESEE, Bucurest, 1971; vol. II, 1830-1848, AIESEE, Bucurest, 1972

¹⁵² Georges Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours*, Bruxelles, 1895; ed. a II-a, Paris 1905, p. 3, nr. 49; *Bibliografia românească modernă (BRM)*, vol. I-IV, București, 1984, 1986, 1989, 1996, aici vol. IV, p. 645, nr. 69743.

¹⁵³ Bengesco, p. 44, nr. 81.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 47, nr. 95; *BRM*, I, p. 465, nr. 8437.

¹⁵⁵ Bengesco, p. 50, nr. 106.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 53, nr. 122; *BRM*, I, p. 537, nr. 6566 și nr. 6567.

¹⁵⁷ Bengesco, p. 56, nr. 140; *BRM*, I, p. 456, nr. 8438.

* * * /C.Boerescu/, *Les Principautés devant le second Congrès de Paris*, Paris, 1858, 31 pp¹⁵⁸.

* * * /A. bdolonyme/ Ubicini, *La question d'Orient devant l'Europe*, Documents officiels, manifestes, notes, firmans, circulaires etc., depuis l'origine du différend. Annotés et précédés d'une exposition de la question des Lieux Saints, par M. A. Ubicini, auteur des *Lettres sur la Turquie*, rédacteur de la „Revue de l'Orient”, Paris, 1854 (1853), 295 pp¹⁵⁹.

A. Ubicini, *La question des Principautés devant l'Europe*. Exposé sommaire des faits, accompagné de la collection complète des documents officiels, notes et circulaires diplomatiques procès-verbaux, etc., depuis les Conférences de Vienne (1855) jusqu'à la clôture des Divans moldo-valaques (janvier 1858). Avec une carte des Principautés d'après le tracé de la nouvelle frontière, Paris, 1858, 414 pp¹⁶⁰.

Princesse Aurélie Ghika, *La Valachie devant l'Europe*, Paris, 1858, 61 pp¹⁶¹.

* * * *La Transylvanie en face des prétentions de la Hongrie*, Réponse à la lettre du général Klapka au général Garibaldi, Paris, 1861, 31 pp¹⁶².

A. Ubicini, *La Serbie devant la Conférence*, pour faire suite à la *Serbie après le bombardement de Belgrad*. Par un Serbe, Paris 1862, Leipzig, 1862, 30 pp¹⁶³.

* * * *Appel des Roumains à la Conférence*, Paris, 1866, 15 pp¹⁶⁴.

* * * A.Ubicini, *Les Principautés-Unies devant la Conférences*. Mars, 1866, Paris, 1866, 48 pp.¹⁶⁵ K. P. România și Serbia în fața evenimentelor europene, București, 1866, 16 pp¹⁶⁶.

* * * *Mémoire présenté à la Conférence de Paris* par les Délégués de Principautés Unies Roumains, s. I, /1866/, 25 p. (Este semnat: Les Délégués des Pr. U: C.Boerescu, L. Stege, Ch. Fălcoianu și datat Paris, 15 Avril 1866)¹⁶⁷.

* * * *Les Principautés Roumaines devant l'Europe*, Sénat roumain. Discussion du projet d'adresse au Trône. Session 1868-1869. Séances des 11, 12, 14, 15 et 16 décembre 1868 (Traduction textuelle et littérale du „Moniteur Officiel”, no. 273-285), Paris, 1869, 247 pp¹⁶⁸.

/Mihail Mitilineu/, *La Roumanie devant la Conférence de 1876*, par Un ancien Diplomate, s. I. /1876/, 12 pp., tradus în italiană sub titlul, *La Rumenia davanti la Conferenza del 1876*, per Un antico diplomatico, /Roma/, /1876/, 11 pp¹⁶⁹.

/Gregoire B. Chrisoskolee/, *La Roumanie devant l'Europe*, par un spectateur, s. I., 1877, 110 pp¹⁷⁰.

¹⁵⁸ Bengesco, p. 61, nr. 159.

¹⁵⁹ Bengesco, p. 115, nr. 423; *BRM*, IV, p. 646, nr. 69747. .

¹⁶⁰ Bengesco, p. 115, nr. 423.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 61, nr. 163; *BRM*, II, p. 461, nr. 23867.

¹⁶² Bengesco, p. 63, nr. 176.

¹⁶³ *BRM*, IV, p. 646, nr. 69754.

¹⁶⁴ Bengesco, p. 67, nr. 199.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 68, nr. 205.

¹⁶⁶ *BRM*, IV, p. 110, nr. 60740.

¹⁶⁷ *BRM*, III, p. 292, nr. 36090.

¹⁶⁸ Bengesco, p. 71-72, nr. 222.

¹⁶⁹ *BRM*, III, p. 439, nr. 38668.

¹⁷⁰ *BRM*, I, p. 685, nr. 12382.

Gregoire B. Patane Chrisoskolee (Anciens Conseiller à la Haute Cour Princièrè de Roumanie, actuelle Haute Cour de Cassation), *La Roumanie devant l'Europe, sa politique pendant ces cinq annés, sous la Ministère Bratiano, comme État souverain et indépendant*, 1882¹⁷¹.

Un paysan du Danube, *La Roumanie devant la Conférence de Londres*, Liège, 1883, 83 pp¹⁷².

/Un jeune diplomate/, *Le Danube devant la Conférence de Londres*, Bucarest, 1883, 55 pp¹⁷³.

C.S.B. /Pandeli Kisimov/, *La Bulgarie devant l'Europe*, Bucuresci, Imprimeria națională, 1866, 20 pp. (Traducere în franceză de Atanas Andreev, corectat de D. Diamndiev)¹⁷⁴.

* * * /Grigor Naciovič/, *Appel aux Grandes Puissances garantes*, Juin 28, 1867, /București/, 1867, 17 pp¹⁷⁵.

/Kiriak Tankov/, *Către Creștinătate*, București, 1876¹⁷⁶.

* * * *Les Bulgares devant l'Europe*, Bucharest, 1878, 37 + 1 pp¹⁷⁷.

* * * *Memoar otpraven na Predstavitelite na Velikite Sili v Tzarigrad ot Bălgarskija Narod* (Memoriu adresat de Poporul Bulgar Marilor Puteri la Țarigrad), /?/, 1878 11 pp¹⁷⁸.

* * * *Memoar do Evropieskata Komissia za ustroistvoto na Iztocina Rumelia ot naselenieto na Juzna Bălgarija* (Memoriu adresat de populația Bulgariei de sud Comisiei europene de constituire a Rumeliei Orientale), /?/, 1878, 11 pp¹⁷⁹.

* * * *Memoar podnesen ot makedonite do poslaniite na Velikite Sili v Țarigrad* (Memoriu adresat de macedoneni Ambasadorilor Marilor Puteri la Țarigrad), /?/, 1878 14 pp¹⁸⁰.

* * * *Kăm avstriiskite narodi* (Către popoarele Austriei), /?/, 1878, 3 pp¹⁸¹.

* * * *Appel des Polonais aux Grandes Puissances*, /Paris/, /?/, 1867¹⁸².

Forma de *Apel către creștinătatea europeană* a apărut cam cu trei sferturi de veac mai înainte de momentul de care ne ocupăm aici, adică în jurul anului 1770. sub titlul: *Suplica neamului grecesc către toată Europa creștină*¹⁸³. Fusese scrisă în limba italiană de un filoelen florentin, Giovanni Del Turcos; „pe când se afla în Orient împreună cu Rușii în războiul contra Turcilor, și a tradus-o /în greacă/ chir

¹⁷¹ BRM, I, p. 685, nr. 12381.

¹⁷² Bengesco, p. 87, nr. 3 04.

¹⁷³ Ibidem, p. 86, nr. 229.

¹⁷⁴ Manio Stojanov, *Bălgarska vāzrojdenska knižnina, 1806-1878*, t.I, (BVK) Sofia, nr. 4548a. Este semnat :Comitetul Secret Bulgar.

¹⁷⁵ BVK, I, nr. 8309 a.

¹⁷⁶ „Timpul”, 26 iulie 1876, p. 2.

¹⁷⁷ BVK, I, nr. 8368.

¹⁷⁸ BVK, I, nr. 8364.

¹⁷⁹ Biblioteca Kiril i Metodie, Sofia, BIA, 78.1816, p. 13-24.

¹⁸⁰ Ibidem, p. 25-27.

¹⁸¹ Ibidem, p. 29-31.

¹⁸² „Narodnost”, I, nr.9, din 8 decembrie 1867, p. 33-35, publicate cu titlul *Poliaŭite* (Polonezii).

¹⁸³ Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluŭionar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 92-97.

Evghenie Vulgaris, când petrecea în Lipsca Saxoniei, unde a și tipărit-o”¹⁸⁴. Prin această *Suplică*: „neamul grecesc se adresa popoarelor creștine din Europa rugându-le să contribuie la eliberarea lui, sau cel puțin să nu se împotrivescă la planurile sale de scuturare a jugului turcesc”¹⁸⁵. Se pare că această *Suplică* a fost scrisă la îndemnul țarinei Ecaterina a II-a a Rusiei și a avut ca model *Le Tocsin de Rois* a lui Voltaire, „amândouă făcând apel călduros către toți creștinii Europei să alunge pe Turci, eliberând popoarele subjugate, și mai ales pe Greci, pe urmașii vestiților Elini”¹⁸⁶. Am adăuga la aceste informații opinia că ideea apelului la „creștinătate” vine încă de la 1711, de la țarul Petru I al Rusiei, din vremea când a pornit războiul împotriva Imperiului Otoman. Atunci a lansat câteva *Manifeste* către populațiile creștine din Balcani: „23 Mart 1711. *Hristijanskim narodam, podvlastnîh Turčii*”¹⁸⁷ (Către popoarele creștine supuse Turciei); „8 Mai 1711. *Manifest praviteljam narodu Moldavii i Valahii i vseh hristianskim narodam*”¹⁸⁸ (Manifest către conducătorii popoarelor Moldovei și Valahiei și tuturor popoarelor creștine). Ideea de cruciadă pentru salvarea creștinilor din Balcani este, cum se vede, un program cu care Rusia își inițiază șirul de războaie împotriva Imperiului Otoman și pentru recucerirea vechiului Bizanț. Ideea a prins, a intrat în discursul politic al Europei, și după ce apare la Voltaire, este preluată și de intelectualii din Sud-Est Europa în Apelurile lor pentru sprijin european în lupta de eliberare de sub dominația otomană. Tot secolul al XIX-lea va fi dominat de această idee-forță de salvare a creștinătății balcanice, idee susținută (formal) tot timpul de Rusia, deși sub lozincă se aflau interesele geopolitice a două mari imperii – Rus și Habsburgic. De la „creștinătatea” europeană la Europa politică și la opinia publică politică europeană a fost un pas, pe care emigrațiile intelectuale l-au făcut rapid, după Revoluția franceză, recurgând la capacitatea de impact a *Apelurilor* pentru sensibilizarea lumii europene, dar mai ales a marilor puteri.

Și revenind la Apelurile „devant l’Europe”, textele înregistrate de noi, și care reprezintă, în realitate, doar o parte mică din ceea ce a apărut și circulat în epocă în numele albanezilor, bulgarilor, grecilor, sârbilor, polonezilor, românilor, interesează din câteva perspective, deschise din trăsăturile și funcțiile lor în epocă; interesează câtă noutate, și de ce tip, conțin ele, precum și ce marchează, ce semnaleză prin această sintagmă: „devant l’Europe”, folosită până la inflație, vreme de câteva decenii, de către absolut toate popoarele din spațiul est și sud-est european. Vom constata că apare, în discursul intelectualilor implicați, noțiunea și ideea de *Europă* în ipostaza de *unitate politică*, cu funcție și rol de *autoritate politică internațională* și *for de decizie*, ipostază și rol în care Europa se autoinstalase, dar care este și recunoscută unanim și sincer (și cu speranțe crescute) de către toate popoarele și țările din sud-estul european. Vedem că este prezentă și ipostaza de *Destinatar* al textelor. Prin această sintagmă – „devant l’Europe” – și prin noțiunea de Europa intelectualii înțeleg *Opinia publică* – *Destinatarul* acestor

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 94-95.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 93.

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 95.

¹⁸⁷ *** *Pisjma i bumaghi Imperatora Petra Velikogo*, vol. 11, vîpusk pervii (ianvari-12 iulia 1711), Izd. Akademii Nauk, Moskva, 1962, p. 151-153.

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 225-227.

texte, căreia, îi conferă rolul de *autoritate politică cu drept de influență* asupra guvernelor europene, a evenimentelor și marilor probleme europene și internaționale (cele ale Sud-Estului vor ocupa un loc tot mai mare). Scopul și rolul cu care sunt investite aceste Apeluri este acela de a *internaționaliza* problemele politice cronice și acute a popoarelor din spațiul sud-est european, a statutului lor geopolitic. *Internaționalizarea* prin opinia publică a problemelor grave ale zonei (aflate până atunci în sertarele secrete ale diplomației și ale diferiților împărați) este o acțiune nouă în lupta popoarelor, și debutează în jurul revoluției de la 1848, în Principate și în zona central și est europeană¹⁸⁹. Caracterul public al acestor „*devant l'Europe*” reprezintă o *modalitate nouă* de apreciere a conjuncturilor politice, eventual favorabile popoarelor în discuție; interesează la ele cronologia practicii acestor texte – care reprezintă și cronologia intrării în spațiul public european (internaționalizarea) a problemelor fiecărui popor „victimă”. Și mai ales este importantă schimbarea *Destinatarului* acestor Memorii-Apeluri, schimbarea radicală a *Centrului politic de referință* – de la Est/Orient la Vest /Europa – în judecarea și rezolvarea circumstanțelor, în același timp schimbarea radicală a *Autorității, a Instanței* competente, recunoscute, de la țari, sultani, împărați la *Opinia Publică*, de la Autoritatea singulară, personală la Autoritatea comunitară europeană.

În comparație cu seria de *Memorii și Proiecte* din practica anterioară politico-diplomatică (care închideau problematica unei lumi în cercul secret de informare și bunăvoință ale unui cap încoronat), suita de texte pe care o numim aici formal și simbolic „*devant l'Europe*” deschide o practică politică nouă, o lume încărcată de simboluri noi. Per total, putem spune că genul acesta de texte rupe tăcerea așternută asupra spațiului sud-est european, tăcerea Europei și, de fapt, tăcerea popoarelor din Est și Sud-Est. Reprezintă momentul scoaterii brutale a marilor și gravelor probleme, ale unei mai puțin afirmate părți de Europă, din secretul cabinetelor împăraților și sultanilor, momentul lansării lor în spațiul public al celeilalte părți de Europă. În comparație cu seria de *Memorii și Proiecte*, noile texte înseamnă schimbarea *Autorilor, a Destinatarului, Retoricii, Scopului, Centrului de Referință*. Și mai înseamnă introducerea unei serii de noi simboluri – proprii lumii moderne.

Vom discuta aici această înnoire sub semnul simbolurilor pe care le introduce în lumea sud-est europeană și a unui fenomen: reintegrarea reală a Sud-Estului în comunitatea europeană, prin reintegrarea întregii problematice a Sud-Estului și a informației despre el în suma scrierilor și cunoștințelor politice ale Europei de Vest, căci are importanță recuperarea politică de către Europa a unei mari părți din ea, uitată, sub numele de Turcia europeană, în alt spațiu mental și politic.

Ce implică, ce poartă cu ele textele „*devant l'Europe*”, ce simboluri? Ce idei introduc intelectualii Sud-Estului în spațiul politic european prin aceste Apeluri?

Europa, ca întreg cultural, apare în textele din Sud-Est încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sau mai ales începutul secolului al XIX-lea, dar apare cu încărcătura sa iluministă. Întâlnim: „Europa luminată”, „Europa civilisatoare”, „Evropa ceilaltă”, „Europa vă privește”¹⁹⁰. Nu însă cu sensul de comunitate și instanță politică.

¹⁸⁹ Dan Berindei, *Revoluția română din 1848-1849. Considerații și reflecții*, ICR, Cluj-Napoca, 1997.

¹⁹⁰ Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, 1824; Vasile Cârlova, *Marșul oștirii române* (la 1830).

Abia textele „devant l'Europe” introduc, în discursul politic și în practica politică, *Ideea de Europă-for politic și Comunitate politică europeană*.

Europa din textele discutate de noi este înaintea de toate o *Comunitate politică* – *Destinatarul* apelurilor, memoriilor publicate și difuzate în limba franceză dar și în traduceri (germane ades), este destinatarul și *Judecătorul* lor.

Europa din textele „devant l'Europe”, ca destinatar, este investită de noua gândire politică balcanică, de mentalul colectiv, cu simbolul de *Comunitate politică europeană, Instanță politică supremă, Unitate politică suprastatală și suprainperială, Autoritate politică comunitară internațională și For politic de decizie*.

Europa din textele noastre este mai ales *opinie publică*. Publicate și difuzate prin tipărituri în întregul continent politic, aceste texte se adresează întregii populații a continentului, informând-o și demascând gravele dezastre la care este supus Sud-Estul, se adresează mai ales acelui spațiu public format din periodice, scrieri politice, cititori și autori, oameni politici, parlamentari, studenți, profesori, ziariști, scriitori, într-un cuvânt, factorului cu posibilitate de reacție în acest spațiu, *opinie publice* care deja este constituită în Europa ca *autoritate publică politică de influență*, de presiune asupra puterii politice.

Europa este *spațiu public* este *spațiu de internaționalizare* a problemelor Sud-Est-ului european, este noul *spațiu de solidaritate* cerut de Sud-Est și deschis de Europa, creat cu efortul comun mai ales al intelectualilor și activiștilor politici din ambele părți. Aici trebuie spus că fără sprijinul și solidaritatea intelectualilor europeni, cei din Sud-Est nu ar fi putut realiza această uriașă campanie politică.

Europa este unitate politică, *unitatea tuturor statelor și societăților europene*, este *centru de raportare și referință politică*. Este noul centru de raportare și referință în opțiunea lumii sud-este europene și recunoscut ca atare de către ea. Apelul public – tipărit și difuzat – către Europa este și anunțul noii sale opțiuni – europene!

Europa din textele „devant l'Europe” este obiectul unei delimitări politice și nu geografice. Europa din aceste texte este altceva decât continentul european. Sunt excluse – în texte – din această noțiune Imperiul Rus și cel Otoman. Europa este o imagine, un model politic, singurul recunoscut a reprezenta și întrupa ideile majoritare ale secolului al XIX-lea, idei în numele cărora popoarele din Est și Sud-Est își reclamă europenitatea și drepturi politice de națiune. Europa din textele noastre este Europa națiunilor, nu a Imperiilor.

Europa înseamnă – prin textele „devant l'Europe” – *responsabilitate politică* asumată asupra popoarelor din Sud-Est. Europa este somată să-și asume responsabilitatea politică și i se recunoaște această calitate morală.

Europa, așa cum se constituie ea în simbolistica acestor texte este – pentru unele popoare din Sud-Est (bulgarii, sârbii și uneori grecii) care nu au renunțat încă la „protecția creștină a Rusiei” și la speranța că ea le va elibera – al doilea partener politic la care să găsească solidaritate în lupta lor de emancipare de sub Imperiul Otoman. Multe din apelurile lor „devant l'Europe” reproșează Europei neîncrederea ce o are față de politica Rusiei ca apărătoare a creștinătății din Imperiul Otoman. Mai mult, reproșează Europei că le persecută din cauza prorusismului lor, a *slavității și ortodoxiei lor*. Este o acuzație directă adusă catolicismului occidental.

Spațiul politic public și *Opinia publică* sunt alte două simboluri pe care textele „devant l'Europe” le descoperă lumii sud-est europene și pe care le

introduce ca arme puternice de luptă politică. *Europa-opinie publică* este în egală măsură și poate cel mai căutat *destinatar* al apelurilor venite din lumea Sud-Estului. Sarcina pe care și-o propun aceste texte, și anume acela de a *informa* Europa asupra problemelor ei toate, de a realiza *internaționalizarea* acestor probleme, se înfăptuiește mai ales prin și cu sprijinul opiniei publice europene. Cu sprijinul cercurilor intelectuale, politice, de presă europene. Opinia publică este investită (și este și în realitate) cu *puterea de influență și presiune* asupra puterii politice, asupra guvernelor, cancelariilor, regilor, împăraților. Opinia publică este cel mai ades folosită ca arma critică împotriva deciziilor, indiferenței, lipsei de sensibilitate a cancelariilor europene față cu problemele Sud-Estului. Opinia publică, alături cu activitatea diplomatică, are misiunea să sensibilizeze forurile politice de decizie europene în favoarea popoarelor Sud-Estului.

Spații de solidaritate cu popoarele Europei orientale este una din noile ținte ale discursului politic sud-est european și se realizează în spațiul public și prin opinia publică. Acel „devant l'Europe” se adresează acestor spații de solidaritate și în numele lor. Solidaritatea se creează pe comunitatea de obârșie – europeană! Popoarele din Sud-Est se reclamă și se recunosc europene atunci când se adresează Europei. Solidaritatea se creează pe comunitatea religioasă – creștină! „Chestiunea Orientului”, portofoliul politic cu cele mai numeroase probleme aflat pe masa cabinetelor, diplomației și opiniei publice europene, se constituie pe dimensiunea națională dar își reclamă dreptul de a decide și din solidaritatea confesională – creștină.

În numele acestei solidarități sunt adresate Europei – așa cum le găsim în textele discutate aici – reproșurile multiple și amare ale popoarelor din Europa de Est și Sud-Est.

Cum apare ideea acestor practici de internaționalizare și ideea tipului de text „devant l'Europe” tipărit și difuzat în întreaga Europă? Aici emigrația a avut rolul principal.

Ideea apare în străinătate – în Europa de Vest – apare la cercurile de studenți din Sud-Est Europa în universitățile din Franța și Germania, Elveția, în cercurile de emigranți din zonă, în contact cu emigrațiile anterioare, cele poloneze în principal, și în contact cu cercuri intelectuale progresiste europene. Despre aceste relații și rețeaua de societăți secrete prinse în asaltul Europei și crearea unui curent general european de simpatie pentru Sud-Est dar și antirusesc (datorat mai ales polonezilor) s-a scris mult. Polonezii, (ca și grecii) organizați deja în societăți secrete și masonice, mai ales la Paris cu centrul în celebrul „Hotel Lambert”, și în legături strânse cu opinia publică europeană, contactează – sau sunt contactați de – toate emigrațiile din Est și Sud-Est, de studenții din această zonă, pe care le pun în legătură cu cercurile intelectuale și masonice europene. Nu întâmplător la Paris apar mai multe broșuri scrise de români după 1848 și care demască și politica rusească în Principate și Balcani¹⁹¹.

Aceste Apeluri „către Europa” sau „în fața Europei” sunt de la început semnate (poate și în mare parte scrise, dar cu documentare de la cei interesați) de ziariști și analiști politici francezi – occidentali. Edmond Texier, ziarist francez aflat în lungă colaborare cu liberalii români (Brătianu, în special, de care va și fi cel

¹⁹¹ Bengesco, *op. cit.*, p. 35-55.

mai adesea plătit pentru campaniile sale de presă în Franța), până prin anii '70, va face „lobby” – cum spunem astăzi – României, Abdolonyme Ubicini, specialist în Sud-Estul european, va scrie despre Turcia, Imperiul Otoman, despre Serbia câteva cărți, dar și despre România; sunt activi și Elias Regnault, Edgar Quinet, Paul Bataillard, Léon Lamouche, Armand Lévy, Felix Colson, J. A. Vaillant ș.a.¹⁹²

Apoi autori din Sud-Est lansează singuri astfel de Apeluri (susținute totdeauna de campanii de presa în Franța). Interesant este că rareori le semnează cu numele lor; în aproape toate cazurile sunt redactate fie în numele unei „societăți secrete” bulgare, sârbe, grecești, românești, și sunt publicate și lansate în numele României, românilor, Bulgariei, bulgarilor, Serbiei, sârbilor etc. Se vorbește în numele popoarelor.

Au în primul rând valoare informativă – informarea opiniei publice occidentale și internaționalizarea problemelor politice; pleacă de la constatarea în anii dinaintea revoluției de la 1848 că lumea occidentală ignoră total existența reală și situația popoarelor din Sud-Est Europa (fapt subliniat în absolut toate apelurile); vin în același timp să contrazică, să dezavueze „intrigile” și propaganda făcută de Imperiul Otoman și de Rusia (aceasta din urmă mai ales pe cale diplomatică).

Textele „devant l'Europe” apar la popoarele din Sud-Est din clipa din care elitele lor încep să se organizeze în Comitete, Societăți, mai mult sau mai puțin secrete, în loji masonice sau devin membri a lojilor masonice occidentale.

Apar în momente de criză ale mișcărilor naționale sau în momente de tulburări în zonă, tulburări sancționate imediat de marile puteri europene „garante”.

Textele „devant l'Europe” au în comparație cu vechile memorii o retorică schimbată. Tonul este interogativ, plin de exclamații patetice, de exigențe înalte – dar generale, de comparații și paralelisme – imagini șocante, „agresive” care să spargă zidul de indiferență european surd la „strigătele de ajutor ale victimelor din Turcia europeană”. A dispărut tonul de rugămintă, respectuos, obedient din textele către țar sau sultan.

Scopul este „mișcarea” lumii europene spre acțiune politică care să rezolve problemele de auto-determinare, independență, libertate, stat național; scopul este de a înlătura toate preconcepțiile și discriminările din politica marilor puteri europene față de Sud-Estul european.

Dacă *memoriile* reprezentau o politică de palat, „*devant l'Europe*” reprezintă politica de agora, de spațiu public, tip de politică din care popoarele Sud-Estului au de câștigat. Cum s-a și întâmplat.

Prin aceste texte, într-adevăr, popoarele sud-est europene au reușit să cucerească treptat *solidaritatea europeană*, să creeze acel *spațiu de solidaritate general european* prin care problemele lor au fost cunoscute, înțelese și acceptate ca fiind problemele Europei întregi. Și, deci, rezolvate prin voința politică a Europei.

¹⁹² Bengesco, *op. cit.*, p. XXI-XLI, 29-30, 34, 38, 41, 43, 45-49, 52-53, 110-113, 116-118, 128-129, 131.

V. INSTITUȚII, ORGANIZAȚII, FORME CULTURALE ȘI POLITICE, SPAȚIILE PUBLICE DE SOLIDARITATE ALE EMIGRANȚILOR

După înfăptuirea pasului de părăsire a lumii proprii, emigranții, colectivitățile emigrate încep a-și căuta formele de supraviețuire în noul spațiu cultural și geopolitic, formele de evoluție, de existență în noua situație. Reconstruiesc în noul spațiu o serie de instituții tradiționale, dar își și înnoiesc – prin adaptare la noua lume, prin influență, aculturație și prin imitație – formele de manifestare culturală și politică, aleg și adoptă din noua lume instituții și forme care să faciliteze nu numai existența, dar și evoluția membrilor comunităților lor, adoptă forme de organizare a vieții culturale și politice publice prin care să slujească idealurile popoarelor din care provin (și care sunt rămase prizoniere în granițele imperiului părăsit). Adoptă instituții și forme de manifestare care să susțină dezvoltarea ideilor de eliberare națională, renaștere culturală și politică, adoptă forme de manifestare care să îi repună în atenția opiniei publice europene, cu toată gravitatea problemelor lor, dar prin care să și dezvolte un proces susținut de educație politică a popoarelor lor, formulează programe și proiecte de emancipare, de creare a unor elite culturale și politice moderne, de dezvoltare a tuturor formelor și instituțiilor de tip și caracter european, de esență europeană, în spiritul dăruit de Revoluția franceză Europei.

Altminteri spus, emigrația balcanică sau sud-est europeană nu rămâne o masă amorfă și manipulată de noile societăți gazdă, dimpotrivă, ea dezvoltă o bogată și amplă viață socială, culturală și politică, întemeindu-și în emigrație toate organizațiile, instituțiile și formele necesare acestei evoluții, îmbogățind spațiul cultural și politic al societății gazdă, ca și pe cel european în general, cu valori ale lumii lor, cu idei noi, din frământările întregului spațiu sud-est european, născute din convulsiile unor imperii în decădere, din speranța regenerării în spirit european a lumii balcanice, din speranța reîntregirii europene. Pentru realizarea acestor idei au depus eforturi uriașe, continuu, și fără compromisuri. Au ales drumul spre Europa iar emigrarea și emigrația au fost primul pas spre această Europă – patrie visată cinci veacuri.

1. BISERICI, LĂCAȘURI DE CULT

Emigranții poartă cu ei o întreagă lume – aceea a tradițiilor din care provin, a obiceiurilor, sărbătorilor, ritualurilor diferitelor momente importante, unele sacre, din existența lor și a instituțiilor prin care și în jurul cărora se înfăptuiesc toate acestea, adică spațiul public în care comunitatea se regăsește periodic împreună.

Biserica, lăcașul de cult este una din instituțiile fundamentale pentru emigrație, simbolul identității ei și al existenței comune. Și spațiul cultural, moral, spiritual comun în care emigranții se recunosc ca membri ai aceleiași comunități. De Biserică se leagă momentele importante ale existenței – căsătoria, botezul, înmormântarea –, de Biserică se leagă toate sărbătorile sacre, păstrate cu sfințenie de absolut toate comunitățile, indiferent de cult; de Biserică se leagă până târziu în secolul al XIX-lea, în comunitățile rurale, mai ales, cultura. În locurile unde au emigrat și s-au așezat în colectivități, prima instituție ridicată de emigranți a fost lăcașul de cult. Sub cele mai diferite forme, de la un simplu altar acoperit la biserici, catedrale, temple.

Emigrațiile în Europa, mai ales diasporele grecești, și-au ridicat biserici peste tot, în Germania, Austria, Italia, Franța, Rusia, multe din aceste biserici mai există și astăzi, numărul lor chiar s-a înmulțit în secolele al XIX-lea și XX, ca și acela al bisericilor rusești, ridicate de emigrația rusă de după revoluția comunistă din octombrie 1917.

În spațiul românesc, majoritar ortodox, s-au așezat cu timpul, prin emigranți, prin alogonii poposiți aici, pe mai lung timp sau mai scurt, mai multe culte; catolici, protestanți, luterani, evanghelici, mozaici, „vechi credincioși” (lipoveni), dar și ortodocși slavi: bulgari, sârbi, ruși, ucrainenii, și greci, albanezi, sau armeni. Fiecare comunitate a tins să-și construiască propria biserică, chiar dacă ortodocșii aveau deja biserici locale, de același cult.

Informații despre cele mai vechi parohii alogene aici privesc catolicii. Într-un studiu referitor la caracterul juridic al Arhiepiscopiei Catolice din București¹, M. Theodorian-Carada face și un scurt istoric al reședințelor episcopale din acest spațiu și al parohiilor constituite. Aflăm că: „O populație destul de numeroasă de catolici a existat totdeauna în Principatele Române. Pentru ea s-a întemeiat, încă din anul 1227, episcopia Milcoviei, apoi la 1381 Episcopia Argeșului și la 1382 Episcopia Severinului; pentru cârmuirea episcopiei catolice din Țara Românească, Sf. Scaun a trimis administratori apostolici. În secolul XVI, această sarcină a fost încredințată episcopilor Sardicei (Serdica-Sofia, Bulgaria)”. „Din secolul XVI, episcopii Nicopolei sunt aproape neîncetat și administratorii apostolici ai Valahiei, până la 1879. Dintre aceștia, pe Nicolae Stanislavici îl găsim ocărmuind eparhia din Craiova; locuiește la Bărăția de acolo șapte ani (1732-1739). Pe Pavel Donvalia (1792-1793) îl găsim cârmuind din Bărăția de la București”². „Urmașii lui își stabilesc reședința episcopală în satul Cioplea, până la Iosif Malaioni, carele în zilele lui Bibescu Vodă își mută reședința în palatul episcopal de la Sf. Vineri (strada Călărașilor)”³. La 1879, Consiliul de Miniștri a încuviințat ca episcopul catolic din România să ia titlul de episcop catolic al Bucureștilor, iar la 1888 Sf. Scaun va ridica episcopia catolică din București la rangul de arhiepiscopie,

¹ M. Theodorian-Carada, *Caracterul juridic al Arhiepiscopiei Catolice din București*, în „Revista Catolică”, V, 1916, p. 17-42.

² Carol Auner, *Istoria Bărăției din București*, în „Pro Memoria”, nr. 4, pe 2005, p. 9-25; M. Th. Carada, *op. cit.*

³ *Ibidem*, p. 25-26.

urmând să păstorească peste catolicii din România până la Milcov (mai departe era arhiepiscopia de Iași și din Dobrogea)”⁴. Mai departe aflăm că: „dacă încă din secolul al XIII-lea s-a întemeiat o episcopie catolică pentru Țara Românească, este neîndoios că, de mult, existau acilea biserici numeroase, pentru deosebitele enorii. Istoria pomenește de nouă parohii catolice, numai în județul Muscel”⁵. Cea dintâi este Bărăția din Câmpulung, clădită pe la 1320 și care a beneficiat de donații de la un șir de domnitori români⁶. Bărăția din Târgoviște este și ea din secolul al XIV-lea; Bărăția din București are o inscripție de la 1812, prin care se menționează refacerea Bărăției de la 1666, care a ars la 1804; Bărăția din Râmnicu Vâlcea este fondată înainte de 1715, o Bărăție a existat și la Craiova, de la începutul secolului al XVIII-lea, și a fost reședința Episcopului șapte ani; a căzut la un cutremur. Bărățiile acestea erau reprezentate de ocârmuitorii lor, la început călugări dominicani, apoi franciscani⁷. „Mai existau, spune autorul, înainte de 1865, Biserica Catolică din Brăila (de la 1835), Biserica din Cioplea (de la 1818), din Pitești (din 1864), Turnu Severin (din 1861)”⁸. Mai existau, după 1880, bisericile catolice din Dobrogea, datând încă din perioada otomană a Dobrogei, evident ale coloniilor germane de aici, apoi bisericile catolice din Moldova; se mai construiesc și după 1880 o serie de biserici catolice și le identificăm după parohiile consemnate mai târziu de *Schematismele* Arhiepiscopiei Catolice de București din anii 1904, 1907 și 1914, publicate la sfârșitul anului școlar pentru școlile catolice din România⁹: Buzău, Calafat, Câmpina, Caramurat, Cataloi, Constanța, Culelia, Giurgiu, Malcoci, Ploiești, Popești-Condurat, Sinaia, Sulina, Târgu Jiu, Tulcea; la fel, seria de biserici din Arhiepiscopia Catolică de Iași¹⁰, dar și bisericile și capelele din București: Capela din strada Cuza Vodă, Capela italiană din strada Luigi Cazzavillan, Capela Institutului Sf. Maria, Mănăstirea din Pitar Moș¹¹ și altele, sub formă de capelă sau biserică de parohie, pentru germani, pentru unguri, majoritari în rândul catolicilor, dar și pentru polonezi, italieni, francezi și bulgari¹², până la Catedrala Sf. Iosif din

⁴ *Ibidem*, p. 25-26.

⁵ *Ibidem*, p. 33; Gruia Zamfirescu, *Din istoria catolicilor din Câmpulung Muscel*, în „Pro Memoria”, nr. 4, pe 2005, p. 77-114.

⁶ M. Th. Carada, *op. cit.*, p. 35.

⁷ *Ibidem*, p. 33-36.

⁸ *Ibidem*, p. 39-40; Rodica Mixich, Vlad Mixich, *Comunitățile catolice din Oltenia*, în „Pro Memoria”, nr. 4, pe 2005, p. 115-130; Pr. Iosif Gabor, *Comunitățile catolice din Țara Românească*, în „Pro Memoria”, nr. 3, pe 2004, p. 25-41.

⁹ *Schematismus Archidieceasis Catholicae Bucarestiensis...*, MCMIV, MCMVII, MCMXIV.

¹⁰ *Ibidem*, MCMIV, p. XIV-XXI; v.și Francisc Mattas, *Catolicii din Moldova*, în „Revista Catolică”, I, 1912, p. 360-383; Carol Auner, *Începutul episcopiei de Bacău*, p. 383-408; dr. Anton Durcovici, *Istoria parohiei catolice de Tulcea*, „Revista Catolică”, III, 1914, p. 120-127.

¹¹ „Revista Catolică”, IV, 1915, p. 456-462.

¹² Nikolaus Netzhhammer, *In Verbo Tuo*. Raymund Netzhhammer O.S.B. *Arhiepiscop de București. 1905-1924*, București, 2003; Csorján Ferenc, *Maghiarii din București*, în „Citadela”, IV, nr. 1-4, p. 81-87; idem, *București, oraș multiethnic*, în „Citadela”; *ibidem*, p. 75-81; Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: the Italians of Bucarest (1831-1878)*, în „Revista Arhivelor”, LXXXIV, 2007, nr. 3-4, p. 179-203; Pr. Iosif Gabor, *Parohia Cioplea*, în „Pro Memoria”, nr. 4, pe 2005, p. 35-77.

București¹³. În jurul acestor biserici se desfășoară majoritatea activităților culturale ale catolicilor și minorităților etnice catolice, ale celor din învățământ, școli, ale cadrelor didactice, care sunt în majoritate călugări sau preoți de parohie, a o serie de societăți culturale sau profesionale; ele sunt un spațiu public de solidaritate confesională dar și etnic-națională pentru străinii catolici și greco-catolici din Principate. Pe lângă aceste biserici se organizează comitete filantropice, de sprijin a copiilor săraci, comitete ale femeilor pentru ajutorarea orfanelor (și alte activități culturale și filantropice), se organizează azile pentru orfani, pentru bătrâni, dar și societăți cu activități culturale și cvasipolitice, de exemplu: *Societatea bărbaților catolici germani*¹⁴. De altminteri, Arhiepiscopul Raymund Netzhammer va înființa prima biserică greco-catolică din vechiul Regat, în 1915: Biserica Sf. Vasile din strada Polonă, la București, unde se afla o mare comunitate de români greco-catolici¹⁵.

În București și Iași sunt biserici luterane, reformate, evanghelice; cele mai numeroase sunt însă în Bugeag, în cele aproape 40 de colonii germane¹⁶ formate, începând cu 1814, prin masiva emigrație a germanilor din Germania și Polonia. Despre București avem informații din jurul anilor 1875-1876, de la Ulysse de Marsillac: „Biserica Evanghelică Luterană (...) care se pretinde că datează din 1550, nu furnizează dovezi reale ale existenței ei decât de la 1726 (...); membrii acestei comunități se întâlnesc într-un frumos templu (...)”¹⁷. În presa vremii (la 1853) găsim semnalată știrea că „a fost sfințită noua Biserică evanghelică luterană Sf. Maria din București”¹⁸. Cât privește „Biserica Evanghelică Reformată sau Calvinistă, Marsillac spune că „și-a stabilit sediul în București la 1690-1692 (adusă de partizanii prințului Rackozi, refugiați în Valahia), dar a stat mult timp fără templu și fără pastor. Abia în 1821 a fost construită o capelă, nu departe de Biserica Luterană. Această biserică ține de Consistoriul Evanghelic Reformat din Transilvania”¹⁹. „Gazeta de Moldova” dă, la 1858, știri despre Biserica Protestantă din Iași, al cărei paroh este autorizat de regele Prusiei să poarte o decorație austriacă²⁰.

¹³ Pr. Eugen Bortos, *Catedrala Romano-Catolică „Sf. Iosif”*, în „Pro Memoria”, nr. 3, pe 2004, p. 15-25.

¹⁴ „Revista Catolică”, III, 1914, p. 301.

¹⁵ Ionuț Paul Strejăc, *Începuturile comunității greco-catolice la București*, I, în „Pro Memoria”, nr. 4, pe 2005, p. 159-178; Nikolaus Netzhammer, *Biserica Sf. Vasile, prima biserică și parohie a românilor uniți din București*, în „Pro Memoria”, nr. 3, pe 2004, p. 241-265; Raymund Netzhammer, *Episcop în România, într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, vol. I-II, Editura Academiei Române, București, 2005.

¹⁶ Luminița Fassel, *Das deutsche Schulwesen in Bessarabien. 1812-1940*, Verlag Süddeutsches Kulturwerk, München, 2000; Ute Schmidt, *Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute)*, Böhlau Verlag, Köln, 2006; idem, *Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer*, Postdam, 2007.

¹⁷ Ulysse de Marsillac, *Bucureștiul în veacul al XIX-lea*, Ed. Meridiane, București, 1999 (traducere din franceză după o ediție din 1877), p. 225.

¹⁸ „Bukurester Deutsche Zeitung”, IX, 1853, p. 113, 117-118, 125.

¹⁹ *Ibidem*, p. 225-226; Csörtán Ferenc, *op. cit.*

²⁰ „Gazeta de Moldavia”, XXX, 1858, p. 29.

Și tot Ulysse de Marsillac continuă cu enumerarea bisericilor din București: „Armenii au o biserică în cartierul locuit de ei (...) Bucureștiul numără în jur de 300 de familii, majoritatea locuiesc într-un cartier numit «mahalaua armenescă» (...). Biserica se înalță în mijlocul acestor străzi liniștite (...) și alături este o curte mare care servește și de cimitir (...). Până la 1781, nu exista decât o biserică de lemn săracă și rustică, o clădire asemenea templelor primitive. În zilele noastre s-a clădit o biserică de cărămidă care există și astăzi. Această biserică a fost restaurată cu gust acum câțiva ani prin grija epitropiei, care are în sarcină interesele generale ale comunității. Se compune din 12 membri (...). Armenii sunt de cult ortodox oriental. Șeful suprem al Bisericii lor se numește Gatoygos; el locuiește la Ecttmiazin, în Armenia. Mai au Patriarh și la Constantinopol. Cultul lor se deosebește puțin de al românilor (...). Lângă Biserica se află o școală de băieți, în care se predă limba franceză, armeană, și limba română. Ea numără în jur de douăzeci de elevi. Veniturile Bisericii și ale școlii se ridică la aproximativ 140 de ducăți pe an”²¹. Biserici armenie mai sunt în diferite orașe cu comunități mai mari; de exemplu, la Constanța se ridică o biserică armenescă la 1880.

Emigrațiile balcanice în Europa și în special în România vor ridica biserici, mai ales în secolul al XIX-lea, pe tot spațiul Principatelor, acolo unde aveau comunități mai numeroase. Dintr-o monografie a C. Papacostea-Danielopolu asupra comunităților grecești din România²² aflăm că grecii din Principate au folosit mai mult bisericile românești, ca atare au început târziu să construiască biserici proprii: aceea de la Brăila la 1872 (începând a fi construită la 1863) cu hramul „Bunavestirea Fecioarei Maria”. „Biserica, întreținută prin contribuțiile comunității, ține liturgia în limba greacă, are un cor frumos și aici vor fi marcate sărbătorile naționale ale Greciei sau diferite evenimente cu nuanță patriotică, cum a fost în 1899, o slujbă închinată luptătorilor din Creta, la care, printre steagurile românești și grecești, flutura steagul cretan, „provocând lacrimi de bucurie”²³. Majoritatea evenimentelor importante – culturale sau politice – ale comunității grecești din Brăila erau sărbătorite în Biserica; de asemenea, Epitropia Bisericii avea grijă de școala grecească din oraș, de profesorii școlilor grecești, de membri ai comunității, de alți intelectuali greci din Brăila care fac parte din Comitetul epitropial. Și participă la toate sărbătorile „patriotice” ale grecilor.

Același rol îl are și Biserica greacă din Constanța, începută la 1866 cu bani strânși de la toate diasporele grecești din Europa; tot la 1866 se întemeiază Biserica greacă din Galați, a cărei sfințire se face abia la 1872; la fel ca la Brăila și Constanța, Epitropia Bisericii avea grijă și de școala elenă din Galați și strângea în jurul ei colectivitatea intelectuală greacă de aici; la 1863 se pune fundația Bisericii grecești din Giurgiu, inaugurată și sfințită la 1866²⁴. La București, comunitatea

²¹ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 226-228.

²² Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în sec. al XIX-lea*. Ed. Omonia, București, 1996, p. 73-78.

²³ *Ibidem*, p. 73-74.

²⁴ *Ibidem*, p. 75-76.

greacă folosește diferite biserici românești, iar pentru evenimente mai speciale chiar și Biserica Mitropoliei; Biserica Kalenderoglu, al cărui ctitor se numea Lazaros Kalenderoglu, era considerată principalul loc de cult al grecilor. Abia după 1890, la inițiativa ambasadurilor greci în România, începe o campanie pentru construcția unei Biserici grecești, care va țena însă, încât construcția începe abia în 1899²⁵. De remarcat faptul că aceste biserici grecești – ridicate în România abia după eliberarea Greciei și constituirea statului grec – aveau și un rol politic important, mai ales pentru noile emigrații din insulele grecești răscolite. De altminteri, toate bisericile emigrațiilor balcanice în România (și în restul Europei) vor juca, pe lângă funcția lor ecleziastică, și rolul politic de spațiu de solidaritate (națională, patriotică), de spațiu public de manifestare a ideilor de autodeterminare a popoarelor balcanice.

Bisericile emigrației bulgare din România, prin activitatea lor, o dovedesc din plin. „În strada Vergului, se află o capelă mică bulgărească, ținând de biserica ortodoxă din Orient”, spune același Ulysse de Marsillac în monografia sa²⁶. Biserica se găsea în strada Vergului nr. 6 (astăzi Calea Călărași nr. 16), era construită din 1868 (sfințită la 11 mai/24 mai pe stil nou), prin inițiativa „Societății filantropice bulgare” (Dobrodetelna Družina – societate întemeiată de mari bancheri și de intelectuali bulgari), și avea hramul Sf. Kiril și Metodie²⁷. Ziua de 11 mai era declarată sărbătoarea națională a culturii bulgare. A fost sărbătorită la București, la această biserică din strada Vergului, în prezența întregii elite intelectuale și politice bulgare bucureștene, dar și în prezența autorităților și a personalităților politice românești²⁸. S-au ținut discursuri patriotice, mai ales privind dezvoltarea învățământului bulgar, a culturii bulgare dar privind și emanciparea poporului bulgar; „să avem biserica și școala noastră în capitala surorii noastre România, unde să putem să ne rugăm în limba maternă (...); și în școală să poată copiii bulgari să primească hrana spirituală în limba maternă, ca să devină cetățeni destoinici ai societății noastre, cât și ai lumii...” a spus în discursul său V. D. Stoianov, membru al Societății Academice Bulgare din Brăila și vicepreședinte al acestei societăți²⁹. De subliniat că toate bisericile și școlile bulgare din România vor păstra în calendare, cu sfințenie, până la 1878 – și după – această zi a culturii, a sfinților Kiril și Metodie, întemeietorii alfabetului și culturii slave („starobălgarski”), pe care o considerau ziua lor națională! Această zi este și astăzi sărbătorită cu mare emoție în Bulgaria, mai ales de către elevi, studenți, cadre didactice, universități, Academie și este – în mentalul colectiv – cea mai importantă sărbătoare oficială a bulgarilor. Multe școli bulgare din România și-au luat numele de „Sf. Kiril și Metodie”, la fel multe biserici au avut acest hram.

²⁵ C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitatea grecească din București*, în „Citadela”. IV, nr. 1-4, 1999, p. 93-94.

²⁶ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 228.

²⁷ Ivan Radev, *Bălgarskija Hram „Sv. Kiril i Metodii” v Bukurești*, Ed. Vesta, Veliko-Târnovo, 2008.

²⁸ Nikolaj Jecev, *Bukurești, kulturno središte na bălgarite prez. Văzrajdane*, Ed. Academiei (BAN), Sofia, 1991, p. 169-172.

²⁹ *Ibidem*, p. 170.

Bisericile, pentru emigrația bulgară, cum vedem, aveau și o clară funcție politică; de altminteri s-au implicat, ca instituție, și prin clerul care le servea, în acțiunile de dezvoltare a învățământului în limba bulgară, de tipărire a cărții în limba bulgară, a manualelor pentru școli, a traducerilor de literatură religioasă; bisericile au acordat burse de studii tinerilor bulgari, au susținut publicații periodice, culturale etc.³⁰

Primele biserici bulgare în spațiul românesc apar, însă, la începutul secolului al XIX-lea în coloniile bulgare din sudul Basarabiei, Bugeag, acolo unde erau și coloniile germane, stabilite cam în aceeași perioadă. În Bugeag sunt, până la 1830, aproape 40 de colonii bulgare, majoritatea așezate între 1809-1812. În circa 32 din ele se construiesc biserici încă din deceniul al doilea și al treilea ale veacului³¹. La Bolgrad, devenit oraș prin ucaz, la 1819, comunitatea bulgară va construi Biserica Sf. Nicolai, în stil bizantino-balcanic, apoi administrația rusă va ridica o catedrală în stilul rusesc (aproape identică cu catedrala Alex. Nevski din Sofia, Bulgaria). Urmează cronologic biserica din Alexandria, oraș construit de bulgari la 1830, când o mare comunitate a fugit din Bulgaria în urma războiului ruso-turc de la 1828-1829 și s-a așezat aici pe o moșie, a cumpărat-o și a fondat orașul Alexandria³². Urmează, cronologic, Bucureștiul cu Biserica Sf. Kiril și Metodie, Brăila cu Biserica Sf. Apostoli (existentă încă de la 1863) și apoi noua Biserică bulgară, Văznesenie (Înălțarea), ridicată la 1872, și Galațiul cu Biserica Sf. Nicolai³³, existentă de pe la 1845. La Biserica bulgară din Brăila³⁴, ziua de 11/24 mai, ziua națională a culturii, este sărbătorită încă de la 1863. Bisericile bulgare din Brăila, Galați, Bolgrad, București au avut parohi formați în Seminarii sau Academii teologice, autori și traducători de carte religioasă, dar și de carte școlară; în jurul Bisericii și al școlii se concentrează întreaga intelectualitate locală, antrenată în activități de dezvoltare a culturii bulgare, a străngerii de fonduri pentru tipărirea cărții în limba bulgară, nu numai pentru emigrație ci și pentru teritoriile bulgare. Pe lângă bisericile bulgare – mai ales pe lângă cele rurale din Bugeag (sudul Basarabiei) – se vor înființa – temporar sau pentru o lungă durată, școlile primare; pe lângă aceste biserici se vor forma filialele majorității Comitetelor revoluționare bulgare din România³⁵, ale Comitetelor de întrajutorare a răscoalelor și refugiaților din Bulgaria; prin ele se realizează deseori difuzarea cărții și presei bulgare, mai ales în coloniile rurale; ele se numără printre principalii prenumerați ai cărților în limba bulgară, îndeosebi religioase, atât pentru comunitatea lor, cât și pentru bisericile din teritoriile bulgare. Dacă încercăm să numărăm bisericile bulgare din

³⁰ Manio Stoianov, *Bălgarska Văzrojdenska Knijnina. 1806-1878*, vol. I-II, Sofia, 1956, 1957; N. Jecev, *op. cit.*

³¹ Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska inteligentzija v Rumâniia prez XI-X-ti vek*, Ed. Academiei, BAN, Sofia, 1982, p. 215-219; idem, *Bălgarskite ucilišta v Rumâniia prez XIX-ti vek*, Ed. BAN, Sofia, 1999.

³² A. Nour, *Istoricul orașului Alexandria*, Alexandria, 1927.

³³ Nikolai Jecev, *Bălgarite v Galați prez Văzrajdane*, Ed. Academiei, Sofia, 2007.

³⁴ Idem, *Brăila i bălgarskoto kulturno-naționalno Văzrajdane*, Ed. Acad. Sofia, 1971.

³⁵ Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska inteligentzija...*, *op. cit.*, p. 224-226.

spațiul românesc, ar trebui să adăugăm și bisericile din Giurgiu, Oltenița, Ploiești, Buzău, Craiova, dar și de la Chiajna, Brănești și încă dintr-o serie de localități rurale bulgărești din jurul Bucureștiului unde, știm că, anual, comunitățile bulgare se strâneau la sărbătoarea lor națională, aceea a Sf. Kiril și Metodie. Credem că emigrația bulgară a avut numărul cel mai mare de biserici în spațiul românesc, poate în jur de peste 45 de biserici. Ele au participat activ, atât la dezvoltarea învățământului în limba bulgară, cât și la susținerea activității culturale, dar mai ales politice a emigrației bulgare din România.

Despre bisericile albaneze din România, cea de a treia emigrație balcanică aici, avem mai puține informații. În cazul școlilor, albanezii au mers la școlile grecești și la cele românești; în ceea ce privește bisericile, albanezii ortodocși le-au frecventat pe cele românești și grecești, iar albanezii catolici au frecventat atât școlile cât și bisericile catolice din România (așa cum au făcut și la Viena, sau în Germania și Italia unde aveau diasporă). Totuși, la 1903, Kr. Dako susținea că „trebuie introdus în programul societății *Dituria* o școală albaneză, o biserică, o gazetă albaneză pentru colonia albaneză din România”³⁶. Într-o dare de seamă asupra lăcașelor de cult din perioada interbelică, Csörtán Ferenc spune că, în București, „din cele 142 de biserici ortodoxe una este grecească, una rusească, una bulgărească și una albaneză (...), apoi mai există o catedrală, două biserici și 7 capele romano-catolice, o biserică armeano-gregoriană, o biserică reformată (calvină), încă una în construcție pe șoseaua Viilor, o biserică evanghelică (luterană) și în aceeași perioadă se ridică și biserica luterană maghiară, o moschee, opt temple evreiești, 24 sinagogi și 2 case de rugăciune evreiești”³⁷. De altminteri, o micuță biserică de pe strada Academiei, aflată alături de Facultatea de Arhitectură, se menține în memoria bucureștenilor până astăzi ca biserică albaneză.

Un număr foarte mare de lăcașe de cult au evreii, care și sunt în număr foarte mare în România, emigrați de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, ba și începutul secolului XX, când se întetesc pogromurile în Rusia. Documentar, o primă sinagogă este atestată la București în 1793, în mahalaua Răzvan (sinagogă dăruită la cererea locuitorilor din mahala), și încă una în mahalaua Popescului³⁸. Pentru secolul al XIX-lea (și tot pentru București) avem următoarea mărturie a lui Ulysse de Marsillac: „Izraeliții au în București patrusprezece locuri de întâlnire și rugăciune; ceea ce, între noi fie spus, răspunde suficient reproșului de intoleranță pe care evreii îl aduc românilor. Cel mai frumos dintre aceste edificii se înalță în strada Sf. Vineri. A fost construit după modelul frumoaselor sinagogi israelite din Viena și Pesta. Celelalte temple sau sinagogi evreiești sunt situate pe străzile următoare: Moșilor, Potcovari, Negru Vodă, Mămulari, Sticlari, Dudești, Sinagoga, Palestina etc. Pe strada Palestinei

³⁶ Cătălina Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România (1844-1912)*, în *Intelectuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 171-172.

³⁷ Csörtán Ferenc, *op. cit.*, p. 80.

³⁸ Ioan Șerbănescu, *Succint excurs în istoria evreilor bucureșteni*, în „Citadela”, IV, nr. 1-4, pe 1999, p. 107-114.

sunt trei sinagogi; pe strada Sinagogii, două, pe Sticlari, trei. Aceste denumiri de: „strada Palestina” și „Sinagoga” dovedesc pe deplin că izraeliții sunt numeroși în București”³⁹.

Cultul mozaic din România, îmbrățișat de evreii din acest spațiu, cu o vechime de până prin secolul al XVI-lea, reprezintă o realitate cert instituționalizată, inclusiv în raport cu autoritatea Țărilor Române, încă din secolul al XVIII-lea, când așa numita hahambașie⁴⁰, cu reședința la Iași, dar având în jurisdicția sa evreii din ambele principate, este menționată de documentele vremii ca existând până la jumătatea secolului al XIX-lea. Apoi, comunitățile evreilor sunt conduse de reprezentanții lor, care poartă numele de epitropi și care, printr-o conducere mai mult sau mai puțin colectivă și antrenând diverse straturi ale populației, ctitoresc sinagogi, băi rituale, cimitire ș.a., precum și așezăminte culturale. Numai comunitățile așkenaze din Vechiul Regat se ridică între 1467 și 1910 la cifra de 70, așezate mai ales în Moldova⁴¹. Cu toate restricțiile de drepturi referitoare la evrei – intervenite odată cu Regulamentul Organic (1832), cu articolul 7 din Constituția României de la 1866 (care interzicea cetățenia pentru necreștini)⁴², sau cu același articol reînnoit în Constituția din 1878–, viața culturală și religioasă a evreilor nu a fost foarte afectată, dată fiind destul de largă toleranță religioasă a autorităților creștine române față de mozaici⁴³. Prin Constituția din 1923, articolul 133, evreii fără supușenie străină au căpătat cetățenie colectivă, iar prin Legea pentru regimul general al cultelor se acordă libertate deplină pentru organizarea Cultului Mozaic, „în riturile sale deosebite” și după specificul fiecărei comunități⁴⁴. Până la 1913, numai în București funcționau în asociere cu Comunitatea Templului Coral și Comunitatea sefarzilor peste 29 de temple și sinagogi⁴⁵. Sinagoga și casa de rugăciune aveau angajat un rabin, cu misiunea de a da toate explicațiile ce i se cer în materie de cult mozaic, de a judeca și hotărî divorțurile religioase, de a supraveghea pe hahami la pregătirea cărnii cușer, ca și a preparării azimei, de a ține predici (templele mari aveau predicatori speciali și aveau și cantori). Rabinii controlau școlile confesionale. După întregirea în România Mare, când toate comunitățile evreiești din Ardeal, Banat, Bucovina, Basarabia intră în granițele României, și după Constituția din 1923, populația evreiască a României reprezenta 4,3%. Existau 922 de sinagogi și case de rugăciune și 731 de rabini⁴⁶. Cifra este

³⁹ Ulysse de Marsillac, *op. cit.*, p. 228.

⁴⁰ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Sfârșitul unei instituții – hahambașia*, I, în „Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae”(SAHIR), II, 1997, p. 68-107; partea a II-a, în SAHIR, III, 1998, p. 94-111; idem, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Ed. Universității Alex. Ioan Cuza, Iași, 2004.

⁴¹ *Anuarul evreilor din România*, 1937.

⁴² M.-Răzvan Ungureanu, *Convertiri...*, *op. cit.*

⁴³ Ițik Kara, Dr. Harry Kuller, *Cultul Mozaic. Funcțiile rabinatului*, în: Nicolae Cajal, Harry Kuller, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, Ed. Hasefer, București, 2004, p. 737-757.

⁴⁴ *Ibidem*, p.738.

⁴⁵ *Ibidem*, *Anexe*, p. 704-705.

⁴⁶ Ițik Kara, Harry Kuller, *op. cit.*, p. 738.

impresionantă. Aceste centre ale comunităților evreiești îndeplineau și o sumă întreagă de funcții sociale în folosul comunității, al culturii, al învățământului și mai ales al relațiilor comunităților evreiești cu instituțiile statului. După Constituția din 1923, ei nu mai sunt cetățeni străini, devin cetățeni români și dobândesc toate drepturile culturale și politice pendinte de aceasta. Totuși, comunitatea evreiască din România își are conducerea proprie, autonomă în cadrul statului român, încât practic se constituie ca o minoritate etnică și confesională.

Mai există biserici și lăcașe de cult și ale altor imigranți: ruși, staroverți, ucraineni ș.a., până la sfârșitul secolului al XIX-lea; sunt comunități mici.

Am prezentat în mare situația instituțională a marilor emigrații confesionale, și în special a celor balcanice, încercând să punem în evidență rolul lor în viața emigranților, impactul lor în viața și evoluția societăților gazdă, până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Bisericile, lăcașurile de cult, pe lângă funcția lor ecleziastică, au fost pentru emigranții de toate categoriile centre de rezistență identitară, spații publice de solidaritate culturală și spirituală, au fost „vocale” ascultate și respectate. Bisericile, lăcașurile de cult, prin valoarea lor morală și caracterul sacru, au fost primele instituții ale emigranților care s-au impus și s-au făcut acceptate de societățile gazdă.

2. ȘCOLILE EMIGRAȚIEI

Observam undeva că primele instituții proprii pe care și le ridicau emigranții de orice etnie sau confesiune erau lăcașurile de cult și școlile. Fenomenul poate fi observat la absolut toate comunitățile, pe care le-am și marcat într-un capitol anterior⁴⁷: grecești, evreiești, albaneze, bulgare, germane, ungurești, poloneze, armenesti, rusești. Fenomenul este mai evident în secolul al XIX-lea, când aceste comunități își au afirmată identitatea în societatea gazdă și când încep să se desprindă de colectivitatea confesională generală în comunități «naționale», definite. De exemplu, comunitățile catolice cuprindeau și în parohiile lor și în școlile lor atât germani, cât și unguri, polonezi, italieni, francezi; în secolul al XIX-lea, în a doua jumătate mai ales, odată cu afirmarea fermă a ideii de limbă de cult și educație școlară «națională», atât bisericile, cât și școlile emigrației încep să se grupeze pe etnii. Așa că, avem școlile grecești, bulgare, rusești, albaneze, evreiești, iar școlile confesionale catolice și protestante, de unde erau comune la începutul veacului, încep treptat să se separe lingvistic, chiar dacă erau sub aceeași jurisdicție ecleziastică a Arhiepiscopiei catolice – de București sau de Iași⁴⁸; bulgarii-ortodocși, spre exemplu, care frecventau școlile în limba greacă, treptat încep să încerce să formeze școli slave, iar după 1856-1857 vor crea un întreg sistem de școli în limba bulgară. La fel și albanezii, spre 1885.

⁴⁷ V. aici, în volum, *Emigrația și formarea unor comunități minoritare etnoconfesionale...*

⁴⁸ Raymund Netzhammer, *Arhiepiscop în România într-o epocă a conflictelor naționale și religioase*, vol. I-II, Ed. Academiei Române, București, 2005.

Școlile emigrației sunt de câteva tipuri: *școli confesionale* (mai ales cele catolice și protestante, dar și cele ortodoxe organizate în jurul bisericii lor, de asemenea cele evreiești⁴⁹ – *hadarim*), *școli particulare* și *școli publice* (în sistemul de învățământ al țării gazdă); *școlile particulare* sunt organizate de diferiți profesori francezi, germani, unguri, italieni, evrei, greci, bulgari, albanezi; mai sunt și colegiile franceze și germane frecventate și de elevi români, fiii și fiicele boierilor în primul rând și ale unei burghezii în devenire⁵⁰. Al treilea tip de școli ale emigrației sunt *școlile publice*, sau, altminteri spus, școlile emigrației incluse în sistemul public de învățământ din România, organizate și controlate, prin Legile Învățământului, de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice (MCIP), al cărui accept trebuiau să-l aibă pentru a funcționa, atât în actul de constituire, în regulamentul școlar, la numirea învățătorilor și profesorilor, cât și la stabilirea programei școlare, a examenelor de sfârșit de an, la acordarea diplomelor, a burselor etc.

Deseori apar situații conflictuale între școlile particulare, școlile publice ale emigrației și MCIP, din cauza unor restricții, a unor reguli impuse sau a nerespectării de către școli a o serie de reglementări din legile învățământului, reguli care uneori contraveneau intereselor comunităților și școlilor emigrației – mai ales obligativitatea învățării limbii române, a țării gazdă deci, sau, în perioadele când se impunea învățământul în limba română pentru toate materiile iar limba maternă se învăța ca limbile străine – franceza, germana, latina etc.

La un moment dat, școlile confesionale erau considerate școli particulare – și toate erau obligate să funcționeze după regulamentul școlilor publice⁵¹.

Școlile confesionale, sunt în majoritatea lor conduse de un corp didactic majoritar clerical (călugări și călugărițe), în special cele catolice.

Dintr-o dare de seamă statistică din 1914, Arhiepiscopul Raymond Netzhammer⁵² notează, legat de școlile catolice din dieceza de București, următoarele date: din totalul de 6.151 (altă cifră este de 5.944) de elevi din școlile catolice, un număr de 3.942 sunt din București iar un număr de 2.209 sunt din restul diecezei. În 1914/15 statistica consemnează 5.670 de copii la ambele tipuri de școli – *elementare* și *secundare* – adică cu 313 copii mai puțin: „acest regres –

⁴⁹ Liviu Rotman, *Școala israelito-română (1851-1914)*, Ed. Hassefer, București, 1999, p. 93-98, 331-343; Nikolai Jecev, *Osnovanie i deinost na bălgarskato ucilište v Bukurești do 1878 g* în ***, *Bălgarskata țarkva i ucilišeteto v Bukurești*, Sofia, 1994, p. 30-44; Ivan Radev, *Bălgarskijat hram „Sf. Kiril i Metodii” v Bukurești*, Ed. Vesta, Veliko Târnovo, 2008.

⁵⁰ L. Rotman, *op. cit.*, p. 331-336, 337-343 (cap. *Învățământul particular și Școli de misionari*); Raluca Tomi, *A Chapter of the Italian Immigration in the Romanian Principalities: the Italians of Bucharest (1831-1878)*, în „Revista Arhivelor”, 3-4 pe 2007, p.179-202; Csörtán Ferenc, *Maghiarii din București*, în „Citadela”, an IV, nr. 1-4, pe 1999, p. 81-87; Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitatea grecească din București*, în „Citadela”, *op. cit.*, p. 91-101; idem, *Comunitățile grecești din România în sec. al XIX-lea*, Ed. Omonia, București, 1996; C. Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România (1844-1912)*, în ****Intelectuali din Balcani în România (Sec.XVII-XX)*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 163-199.

⁵¹ R. Netzhammer, *op. cit.*

⁵² *Ibidem*, vol. I, p. 573.

spune Netzhammer – se constată aproape exclusiv în școlile catolice ungurești și cauza se află în primul rând în întoarcerea ungarilor în patria lor”. Începuse primul război mondial.

Legat de școlile confesionale catolice avem câteva statistici, publicate de Arhiepiscopie în *Schematismele* din 1904, 1907 și 1914. Astfel, în 1904, în Arhidieceza de București avem în total 24 de școli, din care 5 în București și 21 în parohiile din dieceză – cu 4.054 elevi – din care 2.199 băieți și 1.855 fete⁵³; în 1907 avem un total de 33 de școli, din care 7 în București și 26 în parohiile din dieceza de București, cu un total de 5.628 de elevi, din care 2.773 băieți și 2.855 fete⁵⁴; în 1914 avem un total de 37 de școli, din care 15 în București și 26 în parohiile din dieceză, cu 6.151 elevi din care 3.028 băieți și 3.123 fete⁵⁵.

Tot din aceste *Schematismele* putem restabili lista școlilor catolice din București și din localitățile care fac parte din Arhidieceza Catolică de București (la 1914). La București, deci: *Institutul Sf. Iosif* (îndrumat de domnișoarele engleze de la Nymphenburg), care are peste 500 de eleve; *Școlile arhiepiscopale de băieți* (ce țin de catedrală și sunt conduse de frații scolastici austrieci din Strebersdorf, de lângă Viena) cu circa 450 de elevi; *Mănăstirea Sf. Maria*, cu pension, și *școala superioară de fete*, cu 309 de eleve; *Școala elementară de 4 clase de la Bărăție* (română, germană, franceză), cu 200 de eleve; *Școala arhiepiscopală* din Calea Călărașilor nr. 10, cu 667 băieți; *Școala arhiepiscopală* din strada Lugerului nr. 17, cu 456 băieți; *Școala ungară de băieți* din strada Cantacuzino 25, cu 306 elevi la ambele cursuri (elementar și secundar); *Școala ungară de băieți*, curs superior, din strada Cantacuzino, cu 85 de elevi; *Școala mixtă ungară* din strada Cuza Vodă 100, cu 199 elevi; *Școala populară elementară de fete* din strada Mercur – 246 eleve; *Școala de fete* din strada Lugerului – 492 eleve; *Școala populară de fete* de la Bărăție – 209 eleve; *Pensionatul religios Notre-Dame de Sion* – 246 eleve; *Școala ungară de fete* din strada Scaune nr. 10, cu 329 eleve; *Școala ungară* (opficina) din strada Scaune 10, cu 130 elevi; *Ludus hungarus infantilis* din strada Scaune nr. 10, cu 130 elevi; *Ludus hungarus infantilis* din strada Cuza Vodă nr. 100, cu 117 elevi; *Orfelinatul* din satul Cioplea, cu 21 de elevi⁵⁶. Mai departe, în dieceză, avem la Craiova *Școala arhiepiscopală de băieți*, cu 226 de elevi la ambele cursuri (primar și secundar); *Școala de fete* (pensionat) cu 223 eleve; *Școala populară de fete*, cu 231 elevi; *Școala ungară mixtă*, cu 55 elevi; la Brăila – *Școala germană de băieți*, cu 34 elevi; *Școala de fete* (pensionat) – cu 209 eleve; *Școala populară de fete* – 55 de eleve; *Școala ungară mixtă*, cu 229 elevi; la Turnu Severin – *Școala germană de băieți* cu 115 elevi; *Școala de fete* (pensionat), cu 133 eleve; *Școala populară de fete*, cu 181 eleve; la Ploiești – *Școala populară germană mixtă* cu 106 elevi; *Școala populară ungară mixtă*, cu 91 elevi; La Râmnicu-Vâlcea – *Școala populară mixtă*, cu 57 elevi; urmate de Pitești, cu 55 elevi; Calafat, cu 40 elevi; Târgoviște,

⁵³ *Schematismus Ven. Cler Archidiecesis Bucarestiensis. Lat. Rit. Pro Anno MCMIV*, p. XIII-XXIII.

⁵⁴ *Schematismus Archidiecesis Latinae Bucarestiensis, Anno MCMVII*, p. 62-71.

⁵⁵ *Schematismus Archidiecesis Catholicae Bucarestiensis. Anno MCXI*, p. 57-60.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 57.

cu 37 elevi; Sulina, cu 33 elevi; Giurgiu, cu 33 elevi; Caracal, cu 30 elevi; Câmpulung, cu 24 elevi; Sinaia, cu 12 elevi⁵⁷. Din *Schematismele* din 1904 și 1907 observăm că mai sunt școli ale arhiepiscopiei și la Buzău – 54 elevi, la Culeleia – 45 elevi; Malcoci – 119 elevi; Constanța – Cataloi – 90 elevi; Popești – Condurata – 221 elevi⁵⁸. Ultimele sunt mai ales colonii germane din Dobrogea. La Constanța s-a înființat o *Școală germană* la 1903 (clădirea școlii mai există și astăzi și este frumos restaurată prin grija comunității germane de acolo).

Interesant este de cine sunt frecventate aceste școli catolice. Tot din *Schematismul* pe 1914 aflăm că, în cele 15 școli și pensionate din București, conform religiei, avem: 1.871 *catolici*, 1.095 *ortodocși*, 750 *israeliți*, 226 *protestanți*; conform naționalității, avem: 1.982 „*austro-unguri*” – de fapt majoritatea unguri și doar o parte austrieci –, 905 *români*, 743 *evrei*, 97 *germani*, 94 *italieni*, 37 *francezi*, 84 *alte naționalități* (probabil *bulgari*, *polonezi*, *armeni catolici*). Dacă socotim și ce se află în restul parohiilor din dieceză, constatăm că în Arhiepiscopia Catolică de București avem, în școlile catolice: 2.948 catolici, 1.843 ortodocși, 1.092 israeliți, 268 protestanți; ca naționalitate sunt 3.018 austrieci și unguri, 1.451 români, 1.079 evrei, 214 italieni și 41 francezi, plus 325 alte naționalități⁵⁹. Situații aproape similare sunt în Arhiepiscopia catolică de Iași, unde poate avem și mai mulți evrei în școlile catolice, pentru că aici avem și cei mai mulți convertiți⁶⁰.

Multe din aceste școli datează de mai multe decenii; prima școală romano-catolică este înființată de călugării franciscani (primul învățător este călugărul franciscan Bodor Lajos, originar din Sibiu, cunoscător bun al limbilor germană, maghiară și română, pe care le și predă în școală) la București, în 1816, dar abia după 1824 sunt condiții pentru un învățământ de calitate; în orice caz, după înființarea Arhiepiscopiei Catolice de București (din 1885), numărul școlilor catolice a crescut mult. La fel și în Arhiepiscopia Iașului. Dacă ne luăm după datele de înființare a parohiilor în Țara Românească (catolicii de aici se aflau sub jurisdicția Episcopiei de Nicopole, episcopie care în secolul al XIX-lea este mutată la Cioplea, colonia de bulgari catolici), școlile catolice parohiale există din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Profesorii și învățătorii din aceste școli sunt de regulă clerici, preoți de parohie sau călugări misionari. Între 1835 – 1860 câteva misiuni protestante activează foarte eficient și energic în Moldova, cu profesori și călugări veniți din Anglia și Germania⁶¹.

Alte școli confesionale, foarte numeroase în Moldova și în Țara Românească, dar mai ales în Moldova, sunt cele israelite – așa numitele *hadarim*⁶². În materiale din secolul al XIX-lea se menționează că există foarte, foarte multe astfel de „școli

⁵⁷ *Ibidem*, p. 59.

⁵⁸ *Schematismus...*, pe 1907.

⁵⁹ *Schematismus...*, 1914, p. 58, 60.

⁶⁰ Mihai-Răzvan Ungureanu, *Convertire și integrare religioasă în Moldova la începutul epocii moderne*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2004, p. 197-326.

⁶¹ *Ibidem*, p. 235-326.

⁶² Liviu Rotman, *Școala israelito-română...*, op. cit., p. 98-109.

confesionale” -*hadarim*. La 1867, într-o statistică a primăriei de Iași, se vorbește de 167 de școli evreiești: „fără îndoială mare parte din ele sunt *hadarim*, iar restul forme intermediare spre modernizare”⁶³. „Imaginea acestor *hadarim* în documentele de epocă – românești sau evreiești – este destul de sumbră; sunt numite nepotrivit școli, pensioane, azil sau pivuță... Un astfel de «pension», al lui M. Voghel este o cameră mică, care servește totodată de bucătărie, lipsită de lumină și aer, șezând în acea cameră 12 copii. În școala – heder a lui Berman Flieghel, de asemenea din Iași, lecțiile se țineau în aceeași cameră în care locuia învățătorul, împreună cu familia, compusă din cinci persoane, inclusiv un copil mic, al cărui leagăn era alături de băncile școlare. Ades o serie de școli din această categorie sunt închise din motive de igienă”⁶⁴. La Piatra Neamț „comunitatea întreținea un heder cu 100 de elevi, repartizați în trei diviziuni. Acesta se compune din trei mizerabile mici piese dând una în alta, fără aer și lumină”⁶⁵. L. Rotman face, pe bună dreptate precizarea că „starea acestor *hadarim* era în primul rând expresia pauperismului din lumea evreiască.” În același timp, „trebuie subliniat că situația structurilor școlare evreiești nu era foarte diferită de cea a școlilor românești, motivul – sărăcia”⁶⁶. Rotman compară situațiile constatate cu descrierea școlii făcută de Ion Creangă. Foarte adesea, școlile evreiești – *hadarim* – fac cereri disperate de ajutor material. Vom întâlni asemănătoare solicitări – înaintate primăriilor locale – și de partea bulgarilor⁶⁷, a grecilor, a albanezilor. Cu toate aceste neajunsuri, cu toate criticile și interdicțiile oficiale ale acestor școli-hader, ele sunt susținute de populație care nu-și trimite copiii la școlile publice israelito-române, pe motiv că acolo se neglijează studiile iudaice.

Cu ajutorul a o serie de organizații evreiești internaționale – *Alliance Israélite Universelle*, spre exemplu – și sub presiunea personalităților evreiești din România se fac reforme în învățământul evreiesc și se inițiază acele școli publice israelito-române, care se supun legilor învățământului din România; cu ajutorul și sub influența centrelor europene, se ajunge la școala modernă evreiască. Acest fenomen și proces este observat cu deosebită acuratețe în cartea lui Liviu Rotman⁶⁸, care subliniază toate pătimirile învățământului modern evreiesc, atât dinspre partea autorităților românești, cât și dinspre dogmatismul comunităților evreiești ultraortodoxe. Dintr-o anexă aflăm că, la 1898, în Moldova sunt circa 34 de școli publice evreiești, iar la 1900 sunt 54 de școli publice evreiești, din care: 14 de fete, 3 mixte și 34 de băieți. La 1912 sunt 82 de școli, din care 29 primeau subvenții de la *Jewish Colonization Association*⁶⁹.

Copiii evrei, ca și de alte naționalități, mai beneficiază – în ciuda protestelor comunităților evreiești – și de școlile misionarilor protestanți, mai ales în Moldova,

⁶³ *Ibidem*, p. 100.

⁶⁴ L. Rotman, *op. cit.*, p. 101-102.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 103.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 103.

⁶⁷ E. Siupiur, *Bългарските училища в Румъния през XIX-ти век. cap.: Școlile din Brăila*, Ed. Acad. Sofia, 1999.

⁶⁸ Liviu Rotman, *Școala israelito-română...*, *op. cit.*

⁶⁹ *Ibidem*, p. 394.

care, astfel, încearcă și convertirea evreilor la creștinism. Astfel, în spațiul românesc au acționat programe școlare coordonate de centre reformate din Anglia, Scoția, Germania, Austria. Aceste școli cu programe de convertire pot fi întâlnite în Iași, București, Galați: la Iași, o școală coordonată de *Societatea misionară engleză*, condusă de W. Mayer; la București este *Școala Societății din Londra* (*Englische Evangelische Schule, Bukarest*). Pe lângă această școală, în București se va înființa o *Societate de propagare a creștinismului printre israeliți*. La Galați se înființează *școala protestantă pentru fetele evreice*: se predau limba română, limba ebraică, limba germană, aritmetică și religie; *Școala evanghelică de băieți*, tot în Galați, avea același program și era condusă de un pastor luteran. Școli similare se deschid la Giurgiu, la Constanța, la Brăila. La București are mare succes, printre evrei, școala – pension de fete *Notre-Dame de Sion*⁷⁰, pe care am amintit-o când am vorbit despre școlile confesionale de sub jurisdicția Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București.

Treptat, învățământul evreiesc va evolua spre tipul de școală publică – acele școli israelito-române, ocolite de evreii habotnici, dar frecventate de un număr tot mai mare de copii evrei; în condițiile în care evreii, periodic, nu erau primiți în școlile publice românești, școala israelito-română este o soluție, este o școală oficială și prin ea se putea urma învățământul spre liceu și apoi spre studiile universitare (în secolul al XIX-lea, evreii le fac mai ales în Germania, Austria, Franța, Elveția); școala israelito-română și celelalte școli publice ale emigrațiilor din România vor trebui să urmeze un program comun, impus de legile învățământului, la care se adaugă materii specifice fiecărei comunități.

Fără a se numi învățământ confesional, toate școlile din România, inclusiv cele publice, indiferent de etnie sau confesiune, aveau ca materie de studiu religia. În anii școlii elementare/primare, programa cuprinde: citit, scris, aritmetică și *istoria sfântă*; se adăugau, apoi, geografia, istoria, dar și limbile străine: franceză, germană, și limba comunității respective. Sau, în cazul școlilor emigrațiilor, întreg învățământul se petrecea în limba maternă, adică greacă, albaneză, rusă, bulgară, poloneză, ebraică și, evident, obligatoriu se învăța și limba română.

A doua formă de învățământ frecventată de comunitățile de emigranți sunt *școlile particulare*. La un moment dat, chiar școlile confesionale sunt trecute în statisticile Ministerului ca școli particulare. Statutul lor se modifică mereu, mai târziu foarte multe din ele vor fi trecute în rândul școlilor publice, pentru a beneficia de legalitatea actelor la trecerea cu mai mare ușurință în treptele superioare de învățământ. Școlile particulare sunt aproape în totalitate susținute de inițiatori, de comunitățile etnice, prin cotizații, prin donații, prin fonduri lăsate prin testament de membrii bogați ai comunităților emigrante, sau prin subvenții din partea unor organizații internaționale – cazul evreilor și al grecilor, mai ales.

Din câteva statistici privind învățământul particular în secolul al XIX-lea, învățământ practicat și de români (și care salvează mult din neputințele

⁷⁰ L. Rotman, *op. cit.*, p. 337-341; M. R. Ungureanu, *Convertire...*, *op. cit.*, p. 235-326, cap. *Misiunile protestante în Moldova și Iași*.

învățământului public românesc), aflăm spre exemplu că, la București, în 1875, sunt 57 de școli particulare, din care 32 de băieți și 25 de fete, și au 6.157 de elevi; în 1891 sunt numai 32 de școli particulare, din care 17 de băieți și 15 de fete, cu 5.636 de elevi. Asta înseamnă că învățământul public cucerește teren. În 1895 avem 34 de școli particulare, din care 13 de băieți și 21 de fete, cu 4.833 de elevi. Aici observăm că numărul școlilor particulare de băieți scade și crește numărul școlilor de fete. Băieții se îndreaptă tot mai mult spre școlile publice. În anul 1900, la București avem 54 de școli particulare, din care 23 de băieți și 31 de fete, cu 5.214 elevi⁷¹. Tendințele observate mai devreme cresc. Spre completarea informației mai adăugăm că, la 1899 – 1900, în București funcționează 69 de școli primare, din care 32 de băieți și 37 de fete, în vreme ce la 1865 existau doar 17 școli primare, din care 10 de băieți și 7 de fete⁷².

În rândul emigranților, care voiau învățământ mai ales în limba maternă, școlile particulare au de la început succes și devin forma cea mai frecventată. Astfel, în ceea ce privește comunitățile grecești din România, acestea au zeci de școli particulare în limba greacă⁷³. La Brăila, în 1833, sunt două școli grecești, în 1838 erau patru, în 1840 erau două școli particulare, de greacă și franceză, iar în 1842 una singură, pentru că: „între timp organizarea cursurilor de limbi străine la școala națională publică atrăsese un mare număr de elevi. În 1842 urmau la școala națională 182 de elevi la cursurile românești, 62 la cele grecești, 13 în clasele de elenă, 16 în cele de slăvonă (rusă) și 11 în clasa de italiană”⁷⁴.

Între 1842-1844 sunt 9 școli particulare grecești la Brăila; în 1855 existau 12 școli particulare (din care 3 pensioane) grecești, cu 595 școlari, în vreme ce școlile publice aveau doar 229 școlari⁷⁵. După 1863, numărul școlilor grecești particulare scade pentru că învățământul public, cu o programă mai bogată și corespunzătoare cerințelor comunității grecești, atrage copii în număr tot mai mare; la fel, scad subvențiile din partea oamenilor bogați pentru școlile particulare. După această dată, mai sunt la Brăila, până la 1900, cam 10 școli, institute și pensioane particulare grecești, care funcționează sub conducerea unei epitropii și după normele și sub controlul MCIP din România, cu examene la sfârșitul anului, examene la care participau și inspectori ai MCIP (*Școala de băieți*, din 1869 ; *Școala preotului Fiampoll*, *Institutul elen*, *Școala de fete*, *Institutul Lumina*, *Școala de băieți a societății filantropice „Hermes” a Comunității grecești din Brăila*; *Școala particulară Progresul*; *Școala de fete*, apoi *Pensionul de fete* și *Institutul „Elizei Himopoulos”*)⁷⁶. La Galați, un alt centru cu o foarte mare comunitate

⁷¹ Informațiile le am din lucrarea de doctorat a domnișoarei Cristina Gudin. *Evoluția învățământului primar în orașul București (1864-1899)*, lucrare aflată în manuscris la Biblioteca Facultății de Istorie a Universității București și pe care am consultat-o – și o citez – cu aprobarea autoarei.

⁷² Cristina Gudin, *op. cit.*, Anexele 16 și 41.

⁷³ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile grecești din România în sec. al XIX-lea*, Editura Omonia, București, 1996; v. în special capitolul *Școlile*, p. 79-91.

⁷⁴ C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile...*, *op. cit.*, p. 79; Radu Perianu, *Istoria școalelor din orașul și județul Brăila. 1832-1864*, București, 1941, p. 73.

⁷⁵ C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitățile...*, *op. cit.*, p. 81.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 82-85.

grecească, funcționează înainte de 1856 câteva școli particulare grecești, iar după 1865 funcționează (până la 1900) în jur de opt școli grecești: *Școala confesională elină de băieți*, *Institutul de fete din Galați*, *Școala confesională elină de fete*, *Institutul elin de fete*, *Școala greacă „Athena”*⁷⁷. Și la Constanța, după 1867, funcționează o școală grecească; neoficial mai sunt câteva școli particulare grecești, pe care le frecventau și copii bulgari; după 1875, se întemeiază o școală publică de băieți și una de fete⁷⁸.

Bucureștiul are și el un număr mare de școli particulare grecești. În 1832, din 28 de școli particulare, una este de greacă, franceză și germană, una de limbile greacă și română, și încă una de greacă și franceză. În 1838, școlile grecești din București sunt în număr de 11, cu 304 elevi.⁷⁹ Elevilor li se cerea să se îmbrace în culorile grecești. În primul an, la *Pensionul A. Apostolatos* se învățau limbile elenă și română, în anul doi franceza, în anul trei germana. Funcționează și *Pensionul domnișoarei Lutsatos* pe la 1878, apoi fostul *Pension de domnișoare Vaillant*, condus de Maria Andronic, se reorganizează. Se învață greaca de trei ori pe săptămână. Mai este un *Pension de fete* al doamnei Dodun de Perrières, în 1877, unde se învață franceza, româna și greaca; în 1890 apare un anunț al *Liceului de fete El. H. Dimopulos* din Pitar Moș nr. 1; în 1896 se înființează pensionul *Familia*, unde se învață italiana, greaca modernă și pictura; în 1898 se deschide *Liceul Capri*, cu program conform cu normele MCIP, și unde va fi profesor de greacă și istoria Greciei Demonstene Russo, doctor în filologie la Leipzig⁸⁰; *Școala greco-română Dimitriadis* este o altă școală particulară cu program conform normelor MCIP. Ca și în cazul bisericilor grecești, în București nu găsim o școală exclusivă a comunității grecești, ci numai pensioane și școli particulare, în care, pe lângă alte limbi, se predă și limba greacă⁸¹. Aceste școli sunt frecventate nu numai de greci ci și de români, de albanezi, de bulgari.

Albanezii din România, pe parcursul secolului XIX, până târziu, frecventează școlile în limba greacă și pe cele publice românești. Dar mai ales pe cele în limba greacă, aceasta în spiritul tradiției din Balcani. Deși, în toată această perioadă, intelectualitatea albaneză de aici activează energic pentru cultură și școală în limba maternă, întocmește o serie de abecedare, manuale, dicționare în albaneză⁸². Școlii îi revenea rolul de a impune albaneza drept o limbă de cultură. Primele eforturi în vederea deschiderii școlii în albaneză le face Naum Veqilharxhi, dar ele sunt încununate de succes abia în 1887, când societatea *Ditura* deschide o școală la Korça, iar societatea *Drita* o școală la Pogradec, apoi încă patru școli, tot în spațiul albanez⁸³. În România emigrația, prin „N. N. Naco, conducător al societății *Drita*, deschide *Institutul albano-român*, pe lângă care, se presupune, funcționa o școală

⁷⁷ *Ibidem*, p. 85-89.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 90-91.

⁷⁹ C. Papacostea-Danielopolu, *Comunitatea grecească din București*, în „Citadela”, IV, nr. 1-4, din 1999, p. 91-101.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 95-96.

⁸¹ *Ibidem*, p. 95-96.

⁸² Cătălina Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România*, în *** *Intelctuali din Balcani în România (Sec. XVII-XX)*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 163-198.

⁸³ *Ibidem*, p. 172.

normală. Demersul este sprijinit de statul român, Institutul funcționând în perioada 1892-1901. Erau admiși elevi ortodocși, catolici și mahomedani, iar instrucțiunea era gratuită. Absolvenții erau trimiși ca învățători prin diferite localități unde erau albanezi”⁸⁴. În rest, educația albanezilor era asigurată prin învățământ particular: studenți albanezi dădeau lecții de albaneză, franceză, greacă. În 1905 se deschide la Constanța o școală albaneză, cu cursuri de zi și seare, unde se învață după manuale tipărite în România⁸⁵.

Maghiarii din România, cum spuneam, frecventau școlile confesionale ale arhiepiscopiei romano-catolice de București și Iași. Spre sfârșitul veacului XIX apare tendința regroupării elevilor maghiari în școli în limba maghiară. Abia în 1903 – în urma tratativelor între Asociația Sf. Ladislau și guvernul român, tratative care vizau deschiderea unor școli catolice în limba maghiară – se deschid la București 2 școli, o școală de băieți pentru clasele I-IV și o școală de fete. Numărul elevilor în cele două școli va crește în fiecare an, școala de fete se completează cu gimnaziu; în 1910, în școlile catolice maghiare studiază 1.141 elevi, iar în cele reformatе 468 de elevi. Învățământul în limba maghiară, în cadrul bisericii catolice, încetează în Vechiul Regat la 1916.⁸⁶ După 1918, educația în școlile catolice se face numai în limbile română și germană, cu program de școli publice.

Toate aceste eforturi pentru învățământ în limba maternă sunt dublate la absolut toate comunitățile emigranțice de întocmirea abecedarelor, manualelor, dicționarilor, a volumelor de literatură pentru elevi, în limbile *naționale* (de proveniență). În acest domeniu, activitatea emigrațiilor intelectuale este extrem de bogată și funcționează, nu numai pentru școlile din România, ci și pentru cele din țările de origine și din diasporele din alte țări europene.

Pentru a înțelege mai bine desfășurarea învățământului de toate tipurile și gradele al emigrațiilor etnice și confesionale din România, vom face o analiză de caz aplicată pe școlile emigrației bulgare în România în secolul al XIX-lea.

3. ȘCOLILE BULGARE DIN ROMÂNIA, ÎN SECOLUL AL XIX-LEA, PÂNĂ LA 1878

Am ales ca studiu de caz sistemul școlilor emigrației bulgare în România în secolul al XIX-lea, din mai multe motive: întâi, sunt cele mai numeroase școli de emigrație, apoi, le-am studiat foarte atent în baza documentelor din arhivele românești – mai ales ale Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice (MCIP), iar rezultatul acestor cercetări s-a finalizat într-un volum de documente însoțit de un studiu amplu, publicat în Bulgaria⁸⁷ sub titlul: *Școlile bulgare din România în*

⁸⁴ *Ibidem*, p. 173.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 174.

⁸⁶ Csorján Ferenc, *Maghiarii din București*, în „Citadela”, IV, nr. 1-4, pe 1999, p. 81-87.

⁸⁷ Elena Siupiur, *Bălgarskite ucilišta v Rumânija prez XIX vek. Dokumenti. 1858-1877*, Ed. Academică, Bulgaria, Sofia, 1999; volumul cuprinde documente referitoare numai la trei centre școlare bulgare: Alexandria, Brăila și Bolgrad; celelalte școli: București, Galați, Giurgiu, Oltenița, Ploiești urmează a face tema următoarelor două (sau trei) volume, înscrise în planul de cercetare al Institutului de Studii Sud-Est Europene de la București.

secolul al XIX-lea. Documente. 1858-1878. Modelul instituțional și de subordonare al școlilor bulgare din România în secolul XIX, ca și statutul diferitelor tipuri de școli, corespunde tuturor școlilor emigranților balcanici și de altă sorginte, așa cum am subliniat în capitolele anterioare privind mișcările intelectuale de emigrație și implicarea lor în dezvoltarea culturilor naționale balcanice⁸⁸. Emigrația bulgară în România, deși are comunități și în alte state (Rusia, Austria), se dovedește a fi cea mai numeroasă aici (într-un document din 1876, Mihail Kogălniceanu, ministru de externe, apreciază la 700.000 populația bulgară din spațiul românesc) și concentrată în numeroase comunități compacte (circa 55, incluzându-le și pe cele din Bugeag, care, în perioada analizată de noi, sunt în granițele statului român)⁸⁹. Pe lângă celelalte instituții, organizații și forme de cultură,⁹⁰ școlile au reprezentat dimensiunea cea mai importantă pentru toate emigrațiile, inclusiv pentru bulgari. Emigrația bulgară a întemeiat în spațiul românesc cu sprijinul MCIP, al bisericilor bulgare, al comunităților, circa 43 de școli de diferite grade, de la școala primară, la gimnaziu și liceu⁹¹.

De remarcat faptul că școlile bulgare din România nu sunt un fenomen singular. În secolul al XIX-lea, pe teritoriul românesc, cum am mai spus, iau ființă

⁸⁸ *** *Intelectuali din Balcani în România*. Sec. XVIII-XX, Ed. Academiei Române, București, 1982.

⁸⁹ Cităm selectiv: M. Braniște, *Privilegiile acordate negustorilor și meseriașilor în cadrul așezămintelor coloniștilor bulgari din 1830*, „Mitropolia Olteniei”, XIV, 1962, nr. 7-9; D. Kosev, V. Paskaleva, Vl. Diculescu, *Despre situația și activitatea economică a imigrației bulgare în Muntenia și Oltenia în sec. al XIX-lea (până la războiul ruso-turc din 1877-1878)*, în *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor*. Sec. XII-XIX, vol. I, Editura Academiei, București, 1971, p. 283-368; D. G. Ionescu, *Așezarea coloniștilor bulgari în orașul Buzău și în împrejurimi între 1792 și 1838*, în „Romanoslavia”(RSL), XI, 1965, p. 137-154; C. N. Velichi, *Așezămintele coloniștilor bulgari din 1830 în RSL*, III, 1958, p. 117-137; idem, *Mișcările revoluționare de la Brăila din 1841-43*, București, 1958; C. N. Velichi, V. Traikov, *Bălgarskata emigracija vāv Valahia sled rusko-turskata voina 1828-1829. Sbornik ot dokumenti*, Sofia, BAN, 1980; Al. Burmov, *Bălgarski revoliuionen komitet*, Sofia, 1950; idem, *Taen fentralen bălgarski komitet (Obrazuvane i pārvī period ot razvitieto mu)*, „Istoriceski pregled”, 1960, nr. 2-3; M. Dimitrov, *Komitetāt na starite-Dobrodetelna Druzina*, în *Bălgaria 1000 godini*, Sofia, 1950, p. 746; N. Jecev, *Brăila i bălgarskoto kulturno-naționalno vāzrajđane*, Sofia, 1970; C. N. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de la Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762-1850)*, București, 1979; idem, *România și renașterea bulgară*, București, 1980; idem, *Brailskite buntove, 1841-1843*, Sofia, 1968.

⁹⁰ Tot în citare selectivă: Ion Bogdan, *Românii și Bulgarii. Raporturile culturale și politice între aceste două popoare*, București, 1895; P. Constantinescu-Iași, *Rolul României în epoca de regenerare a Bulgariei*, Iași, 1919; idem, *Raporturi culturale româno-bulgare*, București, 1946; idem, *Prima citaliște bulgară din București*, București, 1963; Al. Iordan, *Contribuții la istoricul tipografiilor muntene. Activitatea tipografiilor bulgărești*, în „Timocul”, IX, nr. 9, 1941-1942; M. Arnaudov, *Bălgarskoto knižovno družestvo v Brăila. 1869-1870*, Sofia, 1966; G. Borșukov, *Istoriya na bălgarskata jurnalistika. 1844-1877, 1878-1885*, Sofia, 1965; C. N. Velichi, *Kulturni vrāzki meždu bălgari i rumāni v nacealoto na bălgarskoto vāzrajđane*, Sofia, 1945; *** *Dokumenti za istorijata na Bălgarskoto knižovno družestvo v Brăila. 1869-1876*, Sofia, 1958; E. Siupiur, *La formation des intellectuels de l'émigration bulgare en Roumanie au XIX-e siècle*, „Revue des études sud-est européennes” (RESEE) XVI, 1978, nr. 4, p. 785-791; idem, *Bălgarska emigrantska intelighentzija v Rumānija prez XIX-ti vek*, Sofia, BAN, 1982.

⁹¹ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 83-104, 215-230, cap. *Bălgarski kulturni institutii v Rumānija și Anexele 2, 3, 4, 5 și 6 cu listele instituțiilor în cauză*.

numeroase școli ale diferitelor grupuri de populații alogene, emigrate mai de mult sau mai recent aici. În arhivele MCIP din secolul al XIX-lea aflăm zeci de dosare ale școlilor armenesti, grecești, evreiești, bulgare, albaneze, create de comunitățile etnice respective (la Brăila, București, Botoșani, Iași, Ismail etc.), alături cu pensioane și școli particulare în limba italiană, franceză, germană, fondate fie de profesori veniți din Italia, Germania, Franța, fie de bisericile catolice și protestante, pentru copiii comunităților respective, dar care sunt frecventate de un număr mare de copii români; până într-atât înfloresc aceste școli în limbi străine pe teritoriul românesc, încât MCIP le pierde la un moment dat șirul și, la 1864, este nevoit a cere prin circulară să i se comunice câte sunt școlile franceze din fiecare județ, pentru a putea răspunde unei anchete făcute de Franța (în Europa și în lume)⁹². Deci, școlile pentru emigrația bulgară nu sunt un accident sau o excepție, ci apar într-un mediu dispus să creeze condiții dezvoltării învățământului în limbile populațiilor alogene și învățământului în limbile de circulație și de prestigiu cultural. Această atitudine deschisă și favorabilă învățământului pentru alogeni este deosebit de activă atunci când este vorba de emigranții din Imperiul Otoman – adică greci, bulgari, albanezi. Și revenind la școlile fondate pentru emigrația bulgară, în termeni generali, această problemă poate fi formulată ca: înființarea și susținerea materială, politică și spirituală de către statul român a învățământului organizat și etatizat pentru populația bulgară emigrată din Imperiul Otoman, începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Același fenomen, ca problemă de data aceasta de istorie modernă bulgară, poate fi formulat ca: întemeierea și dezvoltarea unor centre de cultură și centre de învățământ bulgar în afara granițelor etnice ale Bulgariei⁹³. Același lucru se poate afirma și despre emigrațiile greacă, albaneză, germană, maghiară, armeană care au școli în afara granițelor vetrei lor etnice.

Actele legislative românești⁹⁴ privind întemeierea școlilor bulgare, includerea acestora în sistemul școlilor publice românești, cât și accentele aproape patetice pe

⁹² Arhivele Statului București (ASB), MCIP, 426/1864, f.17, din 25 mai 1864; v. și ASB, MCIP, 442/1863, f. 1, 2, 7-8 din 11 februarie 1863, prin care MCIP cere situația școlilor private în limbi străine care funcționează fără aprobarea cuvenită.

⁹³ Z. Arbore-Ralli, *Basarabia în secolul al XIX-lea, București, 1898*, p. 679-688; *** *Documente privind istoria orașului Brăila (1831-1919)*, București, 1975 (doc. privind și școala bulgară de aici); Al. Iordan, *Peter Beron și primul bucvar bulgar*, în „Timocul”, 1944, caiet II și III; N. Iorga, *Un act românesc privitor la începuturile culturii bulgare, dr. Verone*, Vălenii de Munte, 1914; R. I. Perianu, *Istoria școalelor din orașul și județul Brăila, 1832-1864*, București, 1941; Semilian S., Diakov M., *Începuturile școalei bulgare din Brăila*, în „Analele Brăilei”, VI, nr. pe 1934; C. N. Velichî, *Influențe românești și contribuția emigrației bulgare în Țara Românească la începuturile școlii moderne din Bulgaria*, în „Revista de pedagogie”, XIX, nr. 3, 1963; Berechet St., *Manuale bulgare tipărite în România*, în „Spicuitor în ogor vecin”, I, 1920, p. 171-173; P. Bananov, *Materiali za ucilištoto delo v bălgarskite sela v Besarabia predi Osvobojdenieto*, în „Otecestvo”, v. nr. 334, 18 iunie 1927; Vl. Djakovici, *Bălgarska Besarabia*, Solia, 1918; N. Jecev, *Brăila i bălgarskoto... op. cit.*; N. D. Minev, *Ucenboto delo v Brăila predi edin vek*, în „Dobrudjanski glas”, I, nr. 120 din 25 iulie 1935; Il. Mustakov, *Dr. Vasil Beron jivot i dejnost*, Sofia, f.f.a./; I. Titorov, *Bălgarite v Besarabia*, Sofia, 1903, ed. a II-a, 1912; V. Hristu, *Rumânski svedenia za bălgarski ucilišta*, în „Istorieski pregled”, III, nr. 4-5, 1946-1947.

⁹⁴ Textele lor, în cea mai mare parte, se află în volumul de documente amintit și publicat la Sofia în 1999.

care presa politică bulgară a emigrației le pune asupra problemei⁹⁵ confirmă semnificația cu totul aparte pe care școlile au avut-o în mișcarea de emancipare național-politică a popoarelor din Sud-Estul Europei.

Înregistrate în ordinea alfabetică și nu în cea cronologică de apariție pe harta emigrației bulgare din România, școli bulgare există – unele cu funcționare neîntreruptă între 1855-1878, altele cu mici întreruperi din lipsă de învățători sau de posibilități materiale – la *Alexandria* (două școli, una primară bulgaro-română, între 1855-1878, alta reală, secundară, românească, dar cu limba bulgară ca obiect obligatoriu în programa de studii), la *Brăila* (școala primară bulgară, 1858-1878, plus trei încercări în 1841-1844 și 1874), la *Bolgrad* (trei școli – Școala Centrală, școala primară de băieți, școala primară de fete, 1857-1878) și în *județul Bolgrad* (27 școli primare), în satele numite atunci colonii: *Anadolca*, *Banovca*, *Barta*, *Bolboca*, *Borisovca*, *Cairaclia*, *Caracurt*, *Caragaci*, *Ceșmekioi*, *Congaz*, *Curciu*, *Ceșmeaua văruiță*, *Dermendere*, *Doluchioi*, *Enichioi*, *Etulia*, *Fântâna zânelor*, *Împuțita*, *Hasanspoga*, *Hagiabdula*, *Hagiunda*, *Staro Troian*, *Sikirli kitai*, *Tabac*, *Tașbunar*, *Vaisal*, *Văleni*, *Vulcănești*. În continuare, la *București* (școală particulară bulgară, 1864-1878), *Focșani* (școală particulară bulgară, un an – 1873), *orașul Ismail* și *Plasa Ismail*⁹⁶, *Galați* (școală bulgară primară, 1862-1878), *Giurgiu* (școală primară, 1864-1878), *Olteneța* (școală primară, 1874-1878), *Ploiești* (școală primară, 1866-1878).

Legat de înființarea acestor școli și de funcționarea lor, sunt câteva aspecte de lămurit. Școala „bulgaro-română”⁹⁷ din *Alexandria* este atestată documentar din 1855⁹⁸, când conducerea orașului *Alexandria* încheie un contract pe 15 ani cu profesorul de bulgară și greacă *Hristo Zlatevici*. Nu știm ce fel de școală era, și dacă a existat până la 1855. Din documente reiese, însă, că localul școlii bulgare a

⁹⁵ Cităm selectiv: *Bălgarsko ucilište v Alexandria*, „*Narodnost*”, I, 35, 1868, p. 140; *Bălgarsko ucilište v Brăila*, în „*Bălgaria*”, IV, nr. 13, 9 iulie 1862, p. 102; *Bălgarsko ucilište v Ploiești*, în „*Vostok*”, I, 11, 19 iulie 1865; *Bălgarsko devicesko ucilište v Bolgrad*, în „*Makedonia*”, III, nr. 51, 6 noiembrie 1869; *Bălgarsko ucilište v Galați*, în „*Otecestvo*”, II, 97, 10 iulie 1871, p. 386; *Bălgarsko ucilište v Focșani*, „*Nezavisimost*”, III, nr. 26, 17 martie 1873; *Bălgarsko ucilište v Ploiești*, în „*Otecestvo*”, I, nr. 4, 15 august 1869; *Bălgarsko ucilište v Ceșmekioi*, „*Otecestvo*” I, 21, 1869; I, 27, 1870; *Bălgarski uciteli v Brăila*, în „*Dunavska Zora*”, III, 4, 17 iulie 1870, p. 16; v. și rubrica ținută de *L. Karavelov* și *Hr. Botev*, *Znaeš li koi sme?*, în „*Nezavisimost*” și „*Svoboda*”; la fel, rubrica *Kulturni vesti*.

⁹⁶ De profilul bulgar al școlilor din *Ismail*, pe toată perioada până la 1878, nu suntem siguri, dar avem atestare documentară că în unele școli au predat învățători bulgari – ceea ce este egal cu predarea în limba bulgară; v. și documentele ASB, MCIP, 414/1866, f. 33 din 20 septembrie 1866; idem, f. 34 din 20 septembrie 1866; din 14 iulie 1866. De remarcat, totuși, că învățătorii numiți în 1866 în plasele *Domenii* și *Ismail*, indiferent dacă sunt români sau bulgari, provin din Seminarul Eparhial din *Ismail*, deci știu limba română.

⁹⁷ Așa este numită în documentele aflate în arhiva MCIP; v. *Memoriul învățătorului Zamfir Verone*, ASB, MCIP, 455/1863, f. 50 din 26 mai 1864; școala bulgaro-română este cea mai veche școală a orașului; v. *Memoriul lui Hristo Zlatevici către Al. Ioan Cuza*, ASB, MCIP, 473/1862, f. 226-228 din 19 noiembrie 1862.

⁹⁸ *Memoriul lui Hristo Zlatevici...*, op. cit.; la fel, ASB, MCIP, 455/1863, f. 98 din 5 februarie 1865; f. 172 din 25 iulie 1866; f. 186-189 din 2 octombrie 1866.

fost construit „de la început”⁹⁹ cu această destinație. Ori, începutul se situează la 1830, când orașul Alexandria este întemeiat de emigrația bulgară¹⁰⁰. La Alexandria, conform legii învățământului din România se înființează și o școală publică (de stat) românească primară (clasele I-III până la 1865 și, apoi, de 4 clase) în jurul anului 1860 și care există paralel cu școala bulgaro-română. În 1864-1865, din inițiativa și hotărârea Consiliului comunal al orașului Alexandria și pe cheltuiala bugetului orașului se înființează – cu aprobarea MCIP – o școală reală (secundară), în care limba bulgară este obiect de studiu obligatoriu. Restul de obiecte se predau în limba română.

Școala primară bulgară din Brăila este înființată în 1858¹⁰¹, funcționează la un moment dat ilegal¹⁰², apoi, cu aprobarea MCIP, până la 1878; este înființată de comunitatea bulgară din oraș, care obține aprobarea Prefecturii din Brăila și prin aceasta și pe a MCIP.¹⁰³ Conform documentelor, ea a existat din 1858, apoi întreruptă și reluată în 1861, cu funcționare permanentă până la 1878, având învățători și pedagogi bulgari de primă mână – Dobri Voinikov, V. D. Stoianov, Todor Peev, membri (toți) și ai Societății Academice Bulgare din Brăila ș.a.¹⁰⁴ La Brăila, tradițiile învățământului bulgar datează mai demult însă; la 1841, G. S. Rakovski înființează o școală particulară bulgară, dar o părăsește în curând¹⁰⁵ (în același an), apoi N. D. Stefanov înființează un pension în 1844, pe care îl mută la Ploiești.¹⁰⁶ În același an, așa cum o atestă istoriile învățământului brăilean, în școlile românești se predă și „limba slavă” pentru copiii emigrației bulgare¹⁰⁷.

Bolgradul, sub raportul învățământului bulgar, este acțiunea și realizarea de cea mai mare anvergură a emigrației bulgare din România și cu rezultatele cele mai spectaculoase, atât pentru formarea inteligenței moderne bulgare, cât și pentru acumularea și întemeierea unei tradiții și experiențe pedagogice și de învățământ etatizat bulgar. Emigrația bulgară din sudul Basarabiei datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai masiv din perioada 1806-1812 (războiul ruso-turc), când mase mari de populație bulgară părăsesc teritoriile din Imperiul Otoman și se

⁹⁹ ASB, MCIP, 455/1863, f. 50 din 26 mai 1864; atestarea acestor informații se află și în dosarul ASB, MCIP, 455/1863, f. 140, într-un proces-verbal al Consiliului orășenesc din Alexandria trimis în copie MCIP la București.

¹⁰⁰ Anton Nour, *Istoricul orașului Alexandria*, București, 1927; *** *100 de ani Alexandria*, București, 1935; C. N. Velichi, *La contribution de l'émigration...*, op. cit., p. 32, 70.

¹⁰¹ Arh. Statului, Brăila (ASBr.) 116/1868, f. 2, 5, 6 din 21/22 mai 1868 – *Memoriul Comunității bulgare din Brăila*.

¹⁰² ASB, MCIP, 442/1863, f. 1, 2, 7-8.

¹⁰³ ASB, MCIP, 684/1861, f. 1^{r-v}, din 17 octombrie 1861; ASBrăila (ASBr.), Pr. Br. 187/1863, f. 2, din 6 octombrie 1863.

¹⁰⁴ ASBr., Pr. Br., 66/1865, f. 6, din 8 ianuarie 1865; N. Jecev, *Brăila i bălgarskoto...*, op. cit.; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., bibliografia, p. 218, nr. 34; p. 225, nr. 7; M. Arnaudov, *Bălgarsko knižovno družestvo v Brăila. 1869-1878*, Sofia, 1966.

¹⁰⁵ N. Jecev, op. cit.; S. Semilian, *Istoricul presei brăilene de la 1839 la 1926*, Brăila, 1927; Semilian S., Diankov M., *Începuturile școlii bulgare la Brăila*, în „Analele Brăilei”, VI, nr. 1, 1934.

¹⁰⁶ *Ibidem*; v. și E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 204, nr. 351.

¹⁰⁷ ASBr., Pr. Br., 116/1868, f. 2, 5, 6, din 22 mai 1868; N. Jecev, *Brăila...*, op. cit.; R. I. Perianu, *Istoria școalelor din orașul și județul Brăila 1832-1864*, București, 1941.

așează în Țara Românească, Moldova și în sudul Rusiei, până în Caucaz¹⁰⁸. Marea majoritate a localităților din sudul Moldovei – cunoscute apoi sub numele de colonii – cu populație bulgară, albaneză și găgăuză, sunt formate în jurul anului 1810, pe vechile vetre tătarăști (cum, de altminteri, o mărturisesc înseși numele purtate de aceste sate: Anadol, Ceșmekioi, Ceșmeliia, Curci, Caracurt, Tașbunar, Hagiabduła, Hasanspoga, Dermendere, Doluchioi, Cairaclia, Caragaci, Enichioi etc.). Tot la 1810 se formează și satul de emigranți bulgari Tabac, devenit, prin ucazul din 29 decembrie 1819 al țarului Alexandru Pavlovici orașul *Bolgrad*,¹⁰⁹ așezat în partea de sus a lacului Ialpug. Cum, la 1812, întreaga Basarabie, de sus de la Cernăuți și până jos la Dunăre, între Nipru și Prut, trece în granițele Imperiului Rus, această emigrație din sudul Basarabiei iese din atenția cărmuirii Moldovei. În 1857, însă, după războiul Crimeii și prin Convenția de la Paris (30 martie 1856), trei județe din sudul Basarabiei – Cahulo-Prut, Bolgrad și Ismail – sunt returnate Moldovei, respectiv Principatelor Unite, unde rămân până la 1878. Odată cu restituirea acestor teritorii în 1857, un număr foarte mare de emigranți bulgari așezați în aceste județe trec în grija guvernelor românești. Înregistrările noastre asupra școlilor bulgare din această zonă se limitează la acești ani: 1857-1878, adică atâta vreme cât au fost sub îndrumarea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din România, a cărui creație și sunt.

Județele Cahulo-Prut, Bolgrad și Ismail¹¹⁰, în perioada 1857-1878, cunosc câteva reorganizări administrative: inițial trei județe, apoi districtul Bolgrad cu plasele Cahulo-Prut, Ismail și Domeni, apoi districtele orășenești Cahul și Ismail, iar Bolgradul cu 40 de localități rurale etc. După Convenția de la Paris, populația celor trei județe trebuia integrată sistemului legislativ și financiar al Moldovei (și apoi al României Unite). Prin *Proclamația*¹¹¹ din 4 februarie 1857, a Caimacamului Moldovei, N. T. Balș, se întărește hrisovul cu drepturile și privilegiile date emigranților bulgari („și alți /altor/ sud-dunăreni”), în 29 decembrie 1819 (20 martie 1820)¹¹², de către țarul Alexandru Pavlovici, iar prin actul „Coloniile și domeniile statului prin jurnalul încheiat în ședința administrativă extraordinară la 30 aprilie 1857”, acestea

¹⁰⁸ C. N. Velichi, *La contribution...*, op. cit., p. 19-39; A. Skalkovski, *Bolgarski kolonii v Bessarabii i Novorossiskom krae*, Odesa, 1948; I. Titorov, *Bălgarite v Besarabia*, Sofia, 1903; I. Meseteriuk, *Preselenije bolgar v iužnoi Bessarabiju*, Kișinev, 1965; N. S. Derjavin, *Bolgarski kolonii v Rossii*, în „Sbornik za Narodni Umotvorenija”, XXIX, Sofia, 1914; Z. Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea...*, op. cit.

¹⁰⁹ Z. Arbore, *Basarabia...*, op. cit., p. 303, 692 (art. 12), 696.

¹¹⁰ ****Atlasul pentru istoria României*, Editura didactică și pedagogică, București, 1984, p. 50, 51, 52: *Hărți; Dezvoltarea economică între 1859-1877; Lupte politice, sociale și naționale pe teritoriul patriei între 1859-1877; Dezvoltarea culturală, 1849-1877.*

¹¹¹ Textele Proclamației din 1857, cât și ale Ucazului din 29 decembrie 1819, cât și Hrisoavele emise de N. C. Vogoride sunt publicate de emigrația bulgară în 1864, la Bolgrad: *Postanovlenija za bălgarskite kolonii i visociajaiși hrisovuli za teahnoto osnovanije i potvărđenije*; prevedeni ot Sava Radulov, Bolgrad, v. Učiliștnata knigopecatnița, 1864, 11 pp; aceleași texte sunt publicate în românește de Z. Arbore, în *Basarabia...*, op.cit., p. 610-611, 690-697.

¹¹² În unele materiale apare această dată alături de aceea de 19 decembrie 1819.

sunt puse sub jurisdicția Departamentului de Finanțe al Moldovei¹¹³, și totodată se stabilește dreptul juridic de colonist pentru emigranții bulgari din Basarabia (ceea ce presupunea o serie de privilegii). La 6 iunie 1858, în urma unui memoriu adus de deputația bulgară din Bolgrad (formată din Alexandar Uzunov, Ivan Nikolaev, Gheorghi Nenciov, Teodor Grozdev), Prințul Nicolae Conachi Vogoride, Caimacamul Moldovei, emite „Hrisovul Căimăcămiei Moldovei pentru reîntărirea privilegiilor acordate coloniilor bulgare din Basarabia reîncorporată cu Moldova”, la care este adăugată „Traducerea oficială a actului Împărătesc al Rusiei pentru drepturile și privilegiile coloniilor bulgare. Tipărit spre a servi numai în ce privește coloniile de pe teritoriul anexat Moldovei în puterea Tractatului de Paris conform Hrisovului Căimăcămiei din 6 iunie 1858 sub nr. 48”¹¹⁴. La 10 iunie 1858, deci patru zile mai târziu, Caimacamul N. C. Vogoride emite „Hrisovul Căimăcămiei pentru școalele din Bolgrad”¹¹⁵, în urma memoriului prezentat de o altă deputație bulgară („Banul Panaiot Greculo și domnul Neculai Parușov”) ¹¹⁶, a raportului nr. 2267 al Sfatului cârmuitor extraordinar¹¹⁷ și a recomandării MCIP din Moldova, Hrisov prin care „considerând că drepturile limbei române nu se jignește”, „întărește și încuviințează înființarea Școlii Centrale coloniale în Bolgrad, precum și a celor primare de prin colonii pe următoarele baze și statute”¹¹⁸.

Cu acest Hrisov se înființează în Moldova, apoi în România (unită) de la 1859, învățământul public în limba bulgară, subordonat MCIP din România, atât juridic, cât și bugetar, cum și din perspectiva programei școlare.

Să ne întoarcem întâi la o întrebare firească și anume, ce exista în sudul Basarabiei – respectiv în coloniile bulgare – până la 1857 ca învățământ în limba bulgară, ca să putem înțelege ce se realizează în următorii 22 de ani, adică între 1857-1878, prin MCIP din România. Conform unui raport al MCIP¹¹⁹, la Bolgrad a existat până la 1856 o școală primară în limba rusă, cu un catihet, un supleant și un profesor. Bugetul școlar al Bolgradului era de 600 de ruble. În restul coloniilor, așa cum se desprinde din acest raport și din studiul asupra școlilor din coloniile bulgare

¹¹³ Textul se află publicat în Z. Arbore, *Basarabia...*, op. cit., p. 609.

¹¹⁴ Z. Arbore, *Basarabia...*, op. cit., p. 690-697; conform *Listei înalt întărită la 29 decembrie 1819 a ocoalelor ce sunt înființate în oblastija Basarabia pentru așezarea Bulgarilor și a altor strămutați de peste Dunăre*, avem patru (4) astfel de ocoale: 1. al Prutului, 2. al Cahulului, 3. al Ismailului, 4. al Bugeagului, cu câte 14, 10, 14 și 19 localități. Satul Tabac, apoi oraș Bolgrad face parte din ocolul Ismail. La 1857, la Moldova trec primele trei ocoale și numai o parte din localitățile din ocolul Bugeagului; v. *Lista în comparație cu Atlasul...*, op. cit.

¹¹⁵ Publicat de emigrația bulgară – în limbile română și bulgară – la Bolgrad, în 1864, în tipografia Școlii Centrale, textul Hrisovului și bibliografia; textul integral a fost publicat și de Z. Arbore, în *Basarabia...*, op. cit., p. 679-688.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ ASB, MCIP, 483/1863, f. 38, 87, 88: Raport prezentat de revizorii școlari ai MCIP din Moldova în 1860; transmis în 1865/66, în copie, la MCIP București, împreună cu alte rapoarte asupra învățământului bulgar din Basarabia.

din Basarabia al cercetătoarei Rumeana Radkova¹²⁰, nu există nicio școală în limba bulgară, există doar câteva școli primare în limba rusă, și acestea cu o funcționare discontinuă. Deci, în acest spațiu, la 1857 nu există nici un fel de tradiție școlară bulgară.

Cu această moștenire, emigrația bulgară din județele Bolgrad, Cahul și Ismail se adresează în 1858 cărmuirii Moldovei și cere înființarea unui sistem complet de școli publice în limba bulgară, pentru coloniile de aici. Se obține imediat înființarea acestor școli, plus bugetul necesar pentru susținerea lor. Învățământ de stat („școli publice”, cum li se spunea în acei ani) pentru emigrația bulgară din România nu există decât în cele trei județe din Basarabia de sud; celelalte școli bulgare din România funcționează sub îndrumarea pedagogică a MCIP, dar nu sunt școli de stat. Prin Hrisov se înființează Școala Centrală din Bolgrad și alte 39 de școli primare rurale, în „limba română acolo unde populația este predominant românească și în limba bulgară unde populația este predominant bulgară”.¹²¹ Mai există 2 școli primare, înființate de obștea bulgară din Bolgrad, una în 1857 (Școala primară de băieți) și 1858 (Școala primară de fete), care devin și ele publice după emiterea Hrisovului, și sunt întreținute din sumele alocate în bugetul orășenesc¹²² pentru „școlile publice primare”. Funcționarea acestor școli rurale are perioade bune și perioade mai proaste, unele școli întrerupându-și din diferite motive cursurile. Tot prin grija cărmuirii Moldovei și „la cererea coloniilor care doresc a învăța moldovenește”, în 1858 sunt trimiși în școlile publice proaspăt înființate 25 de învățători români, absolvenți ai Școlii pedagogice din Iași.¹²³ Dar puțini din acești învățători au rezistat aici, fiind treptat înlocuiți de către Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale cu învățători bulgari. Lista din 1864, deci la șase ani de la înființare, a învățătorilor din școlile rurale subordonate Școlii centrale este grăitoare în acest sens: Vasile Christov la Bolgrad; Teodor Paraladov – la Bolgrad; M. Sarabcev – la Tabac; Ștefan Cabacciev – la Congaz; Alexandru Mihailov – la Caracurt; Evtichie Lazarev – la Dermendere; Ioan Mitinov – la Ceșmeaua Văruită; Vasile Valerian – la Babele; Gheorghe Curtev – la Cairaclia; M. Mateev – la Doluchioi; Ioan Popescu – la Iordecburnu; Ananie Bundjiev – la Tașbunar; Ioan Corolev – la Vaisal; Stoiciu Stefanov – la Banovca; Pavel Ioncov – la Fântâna Zânelor; Teodor Bojilov – Șikirlikitai; Ioan Dimov – la Staro-Troian; Nikolae Ikonomov – la Enichioi; Teodor Gorjan – la Hagiabdula; Nikolae Mavrov – la Împutița; Nikolae Kozlev – la Bolboca; V. Brânzev – la Barta; I. Donea – la Satu Nou; Z. Popescu – la Cartal; Zane Gancev – la Caragaci¹²⁴; Luca Stefanov – la

¹²⁰ R. Radkova, *Prosvetni ţentrove na Bălgarite prez văzrajane vān ot predelite na stranata, în Bălgaria v sveta ot drevnosta do nași dni*, vol. I, Sofia, 1979, p. 446.

¹²¹ *Hrisovul...*, op. cit., §1, art. 6.

¹²² ASB, MCIP, 483/1863, p. 677-78; cât privește susținerea lor materială, deși sunt inițial trecute în bugetul orășenesc, treptat trec în seama statului: profesorii de la Școala Centrală care predau la aceste două școli primare sunt salarizați de Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale; profesorii români Ahil Palade și Elena Cernat, de la cele două școli primare, sunt plătiți direct de MCIP, prin mandate către casieria generală a Bolgradului.

¹²³ ASB, MCIP, 483/1863, f. 677-678, *Raportul către MCIP din Moldova – 1860*; trimis în copie la București – MCIP la 1865/66.

¹²⁴ Scris greșit de secretarul Școlii Centrale din Bolgrad: este vorba de scriitorul bulgar Țani Ghincev; Elena Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 139, nr. 86 și p. 216, nr. 11.

Etulia; I. Franțov – la Ceșmekioi, Evstatie Doicev – la Frecăței; V. Ionescu – la Anadolca; Gheorghe Croitoru – la Cășlița; N. Cârjeu – la Slobozia; Teodor Nalbantov – la Văleni; Trofim Vulpe – la Brânza; D. Moroșanu – la Colibași; Teodor Antonov – la Vulcănești.¹²⁵ Din 35 de școli, doar zece au învățători români, adică în singurele școli unde se predă românește. Asupra sistemului de organizare și subordonare vom reveni.

Școala bulgară din București este întemeiată de comunitatea bulgară de aici sub patronajul Eforiei Bisericii Bulgare din București. Funcționează regulat din 1863/64 (o încercare de școală slavă a făcut la 1830, tot la București, Vasile Nenovici, dar n-a reușit din lipsă de elevi!)¹²⁶, sprijinită de „Dobrodetelna Družina”¹²⁷, care o subvenționează anual. Școala funcționează în localul de pe Calea Călărașilor¹²⁸, până la 1878, ca școală a emigrației, iar din 1878 până la 1960, ca școală a comunității bulgare, rămasă la București și după eliberarea Bulgariei.

Școala particulară bulgară din Focșani funcționează aproximativ un an¹²⁹, după care nu mai avem știri despre ea; probabil nu a mai găsit un profesor. Școala bulgară din Galați, școală primară particulară, înființată de comunitatea bulgară la 1858 (?), folosește în mare parte veniturile lăsate prin testament de Maxim Raikovici. Are întreruperi în funcționarea ei; abia la 1862 i se redactează programul și statutul,¹³⁰ după care merge normal până la 1878.

Școala primară bulgară din Giurgiu este înființată de comunitatea bulgară de aici, care în 1864 cere printr-un memoriu¹³¹ aprobarea MCIP. Funcționează neîntrerupt până la 1878, cu o echipă bună de profesori bulgari, printre care Bozidar Zapreanov,¹³² Ivan Kâršovski¹³³, Boian Țankov¹³⁴, Kiril Botev¹³⁵, Ivan

¹²⁵ ASB, MCIP, 483/1863, f. 317-325 din 31 decembrie 1864: *Statele de plată ale învățătorilor din județul Bolgrad*.

¹²⁶ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 83 și p. 177, nr. 247 și bibliografia.

¹²⁷ „Societatea de binefacere”, comitet al emigrației bulgare la București, în perioada 1862-1878, reprezentanta politică a părții moderate, dacă nu chiar conservatoare a mișcării bulgare de eliberare națională; C. N. Velichi, *La Roumanie...*, op. cit., p. 68-81.

¹²⁸ Calea Călărași nr. 77; localul era declarat monument istoric și se afla sub protecția Comisiei mixte româno-bulgare pentru monumentele istorice; a fost demolat de N. Ceaușescu în 1987.

¹²⁹ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 218, nr. 38.

¹³⁰ ASB, MCIP, 483/1863, f. 48. Scrisoarea lui Evloghi Gheorghiev către directorul Școlii Centrale din Bolgrad, Dimităr Mutev, din septembrie 1862.

¹³¹ ASB, MCIP, 594/1864. Cererea comunității bulgare din Giurgiu pentru deschiderea unui institut privat (doc. original).

¹³² Todor (Bozidar, Bogdan) Zapreanov (1836-1879); este în România între 1865-1878, în majoritatea timpului ca profesor la Giurgiu, Brăila, Congaz; membru al BRȚK și BȚBO; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 151, nr. 131.

¹³³ Ivan Pophristov Kâršovski (1839-1914); profesor, ziarist; este membru al cetei lui P. Hitov, apoi al BRȚK; în România stă mai ales la Giurgiu și apoi la Ploiești, unde scoate două ziare ale emigrației în limba română; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, p. 167, nr. 203.

¹³⁴ Fratele lui Kiriak Antonov Țankov și nepotul omului politic Dragan Țankov; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, p. 211, nr. 385.

¹³⁵ Fratele lui Hristo Botev, viitorul general din armata bulgară; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, op. cit., p. 128, nr. 47.

Kasabov¹³⁶, toți, fie membri ai comitetelor revoluționare centrale, fie colaboratori apropiați ai acestor comitete.

Școala primară din Ismail și școlile primare din Plasa Ismail, înființate în 1858 prin Hrisovul Căimăcămiei Moldovei, funcționează în limba română și în limba bulgară. În documentele descoperite până acum, nu avem date certe că ele ar fi – unele – școli bulgare, dar cataloagele, cu majoritatea elevi bulgari și ades învățători bulgari, ne determină să credem că, după litera Hrisovului, ele funcționează și în limba bulgară. În orice caz, astfel de școli sunt una sau două. Această incertitudine ne-a determinat să lăsăm problema școlilor din Ismail pentru volumele următoare, acum doar amintindu-le, odată cu ale școlilor din Basarabia: ne luăm, astfel, răgazul pentru cercetări mai amănunțite și mai temeinice. Școala bulgară primară din Oltenița, înființată de comunitatea bulgară de aici abia în 1870, funcționează până la 1878¹³⁷.

Școala primară bulgară din Ploiești, înființată cert la 1865-1866 de comunitatea bulgară de aici, evident cu aprobarea MCIP, funcționează cu mici întreruperi până la 1878¹³⁸.

Școlile bulgare din România sunt, în marea lor majoritate, orășenești în zona Țării Românești (Alexandria, Brăila, București, Giurgiu, Oltenița, Ploiești), și majoritatea rurale în Moldova (sudul Basarabiei), unde avem doar 5 școli urbane: la Bolgrad – 3, la Galați – 1, Ismail – 1, în schimb 27 rurale în județul Bolgrad. De remarcat faptul că școlile urbane sunt în general întemeiate de comunitățile bulgare și funcționează ca școli particulare (cu excepția Bolgradului și Ismailului), pe când cele rurale sunt în totalitate opera statului român și sunt școli publice (de stat) din rețeaua MCIP, care, în această perioadă (1850-1866), desfășoară o susținută acțiune de modernizare a învățământului românesc și de înființare a școlilor primare în toate localitățile rurale din România.

Ca grad de învățământ, școlile bulgare de aici se realizează pe toate nivelele: *școli primare* (cu trei clase până la 1864 și cu patru clase începând din 1865, conform legilor învățământului românesc, și avem 40 de acest fel, din care 27 în sate); *școli secundare* (reale) la Alexandria și Bolgrad; *liceu* la Bolgrad. În majoritatea lor sunt școli de băieți, dar avem, între 1858-1878, și câteva școli de fete – fie școli de stat, fie pensioane particulare (la Bolgrad, Brăila, București).

În raport cu gradul de învățământ și tipul lor (primare, secundare, liceu; de stat, particulare, ale consiliilor orășenești), școlile bulgare, ca și școlile românești și celelalte școli ale emigrației, de altminteri, au o subordonare diferențiată față de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Constatăm, astfel, că școlile primare

¹³⁶ Ivan Kasabov, jurist, ziarist, colaborator al lui G. S. Rajkovski; în 1866 este unul din întemeietorii CCSB (ТТБК) de la București; în același timp, unul dintre semnatarii Sacrei Coaliții Româno-Bulgare din 1866 (printre semnatarii români numărându-se C. A. Rosetti, inițiatorul Coaliției); C. N. Velichi, *La Roumanie...*, *op. cit.*, p. 54-67; E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, *op. cit.*, p. 161, nr. 172, p. 244 nr. 4 și 5.

¹³⁷ E. Siupiur, *Bălgarskata emigrantska...*, *op. cit.*, p. 219, nr. 41.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 219, nr. 42.

particulare bulgare nu sunt direct subordonate MCIP, ci Prefecturii județului și Primăriei orașului respectiv, precum și Eforiei județene („Institutorile superior” fiind șeful Comitetului de inspecție școlară a orașului, județului, plasei). În special, însă, legătura cu MCIP o fac aceste școli particulare prin Prefectura județului și prin Primărie, cărora li se adresează cu orice problemă sau printr-un raport, memoriu sau cerere¹³⁹; Prefectura sau Primăria, fiecare la rândul său, raportează MCIP, cerând aprobarea, confirmarea sau avizarea situației, a problemei sau cererii școlii bulgare¹⁴⁰. Numai arareori un profesor de la școala particulară trece peste autoritățile locale adresându-se direct Ministerului sau Domnitorului țării¹⁴¹. De aceea, documentele emise de școlile particulare bulgare din România se află mai ales în arhivele locale ale prefecturilor și primăriilor, cum este și cazul școlii din Brăila.

Aceeași subordonare o au școlile înființate de consiliile orășenești și susținute din bugetul local – cazul școlii secundare din Alexandria. Consiliul orășenesc și primarul orașului sunt aceia care poartă întreaga corespondență cu MCIP, atât pentru înființarea școlii, pentru stabilirea programei școlare, a programului propriu-zis și a obiectelor de studiu, pentru numirea profesorilor etc. Consiliul hotărăște, apoi cere aprobarea MCIP, printr-un raport.¹⁴² Aș aminti aici – pentru a se înțelege întreaga corespondență dintre MCIP și organisme locale din Alexandria, Brăila și Bolgrad – că învățătorii și profesorii pot practica și funcționa în școlile din România numai cu atestate din partea MCIP, cu decretul ministrului și al domnitorului țării. De aceea, pentru fiecare post, pentru fiecare profesor sau învățător se cere aprobarea MCIP, și se cere decretul domnesc.

Un alt tip de subordonare este cel din sistemul școlilor publice (de stat). Toate școlile publice din județul Bolgrad sunt subordonate direct Comitetului de Inspecție al Școlii Centrale din Bolgrad – Comitetul hrisoval, cum i se spune ades în documente – înființat prin Hrisovul din 1858 și care este un organism instituțional din sistemul MCIP. Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale – singurul în drept de a ține legătura direct cu MCIP – este ales, odată la trei ani, de către deputățiile coloniale (sătești)¹⁴³, 40 la număr (câte două persoane de deputăție, deci 80 de deputați) întrunite în „Colegiul alegătorilor direcți”, la Bolgrad, unde aleg „Biroul definitiv al Colegiului alegătorilor”¹⁴⁴, după care trec la

¹³⁹ Corespondența Școlii bulgare din Brăila cu Prefectura și Primăria brăileană, în Elena Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit., doc. nr. II. 6, II. 7, II. 9, II. 12, II. 13, II. 16.

¹⁴⁰ Corespondența Prefecturii și Primăriei Brăila cu MCIP, în E. Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit., doc. nr. II. 4, II. 10, II. 11, II. 14, II. 15 etc.

¹⁴¹ Memoriul lui Hristo Zlatevici către domnitorul Al. I. Cuza, din 19 noiembrie 1862; memoriul lui Hristo Zlatevici către Ministru, din 2 octombrie 1866. Mai sunt astfel de memorii – de exemplu, al prof. Vasil Beron către domnitorul Carol I, la 1868 (ASB, MCIP, 485/1868, f. 93, 96; 12 ianuarie 1868).

¹⁴² Corespondența Primăriei din Alexandria cu MCIP, în E. Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit.: doc. nr. I. 3, I. 4, I. 5, I. 6, I. 7 etc., din perioada 1865-1866.

¹⁴³ ASB, MCIP, 483/1863, f. 226-229, din 2 decembrie 1864: f. 224, din 9 decembrie 1864; f. 334, din 28 decembrie 1864.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 226-228, din 2 decembrie 1864: Procesul-verbal de alegere a Biroului definitiv al Colegiului alegătorilor direcți.

alegerea propriu-zisă a Comitetului de Inspecție al Școlii Centrale¹⁴⁵; acesta are un mandat de trei ani (între 1 ianuarie al primului an și 31 decembrie al anului al treilea) și este compus din: *Președinte* – care este (apriori) Prefectul județului, *trei membri* în funcție (aleși; toate comitetele hrisovale în succesiunea lor de 20 ani au avut ca membri numai bulgari), un *candidat* (ales și el; în terminologia de astăzi ar fi *supleant*) și *directorul* Școlii Centrale, intrat și el automat în Comitet (toți cei șase directori ai Școlii Centrale, între 1858-1878, au fost bulgari). Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale conduce, în fapt, absolut toate școlile publice din cele 40 de colonii, deși niciunul din membri – cu rare excepții, aproape accidentale – nu a fost cadru didactic sau intelectual de alt profil. Toți sunt negustori bogați, reprezentanți de seamă ai obștii bulgare bolgrădene, unii fiind deputați în Parlamentul român (N. Horozov și N. Parușev, spre exemplu). Comitetul de Inspecție are puteri depline asupra Școlii Centrale și asupra școlilor publice din județ; el efectuează, prin profesorii de la Școala Centrală, inspecțiile la școlile primare, ține examenele semestriale și anuale¹⁴⁶, contrasemnează (prin directorul Școlii Centrale) cataloagele școlilor primare, numește sau destituie învățătorii și profesorii din județ (după care raportează cerând aprobarea MCIP). Toate problemele școlilor primare – pe care în parte le-am și enumerat – ajung la MCIP numai prin intermediul Comitetului hrisoval. În momentul în care Consiliul de Miniștri al României desființează Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale, acest drept total trece asupra Directorului Școlii Centrale: „Art. II. Până la punerea în lucrare a noii legi citate¹⁴⁷ mai sus, corespondența cu Ministerul, atât în privința didactică, cât și materială, se va face prin directorul Școlii Centrale”¹⁴⁸ (Decret domnesc dat de Al. Ioan Cuza). Prin desființarea Comitetului (foarte repede reînființat de altminteri), directorul Școlii Centrale devine șeful învățământului din județul Bolgrad. Evident, însă, că toate hotărârile luate de Comitetul de Inspecție și de directorul Școlii Centrale sunt supervizate și aprobate sau infirmate de Divizia școlară (Comitetul permanent) a MCIP și numai după aceea intră în vigoare.

Acest sistem de centralizare județeană a subordonării școlilor primare și de alte grade este propriu întregului învățământ românesc, inclusiv școlilor celorlalte emigrații.

Peste acest sistem există încă unul, acela al revizorilor școlari ai MCIP, numiți de minister; un revizor școlar are în subordinea sa două, trei și mai multe județe. Instituția în sine se numește „Inspecțiunea școlară de...”¹⁴⁹. Dar puterea acestor revizori ai ministerului este limitată la a inspecta și raporta ministrului. În

¹⁴⁵ ASB, MCIP, 483/1863, f. 227, din 9 decembrie 1864: Procesul-verbal de alegere a membrilor Comitetului.

¹⁴⁶ *Cataloagele școlilor primare*, cu semnătura, fie a examinatorului (uneori M. Radionov), fie a directorului Școlii Centrale (S. Radulov, la unele cataloage, Vasile Beron, mai târziu): ASIași (ASI), Comitetul de Inspecțiune Școlară (CIS), 275/1859, f. 31-75.

¹⁴⁷ Se pregătea o nouă lege a învățământului.

¹⁴⁸ ASB, MIM (Ministerul Instrucțiunii Moldova), 237/1860, din 17 aprilie. *Ruginoasa. Decret dat de Principele Alexandru Ioan Cuza privind bugetul Școlii Centrale.*

¹⁴⁹ ASB, MCIP, 483/1863, f. 308-309: antetele rapoartelor revizorului școlar Ioan Pavlov.

cazul nostru, revizorul de Cahul, Bolgrad și Ismail nu poate interveni în hotărârile Comitetului de Inspecție al Școlii Centrale, care îl ignoră total și, în final, apare conflictul¹⁵⁰ între cele două instituții.

Acest sistem de subordonare și control al MCIP este valabil pentru toată țara. Școlile bulgare din România fiind „școli românești”, adică în rețeaua MCIP din România și pe teritoriul politic al României, sunt automat supuse acestui sistem de conducere și îndrumare. De subliniat faptul că, indiferent de gradul de subordonare al școlilor, ele s-au aflat, toate, în permanență, sub asistența juridică, pedagogică și profesională a Comitetului Permanent al Diviziei școlare din MCIP, asupra căruia vom reveni.

Să ne oprim asupra unei alte probleme importante a școlilor bulgare, problemă foarte des prezentă în documentele de arhivă: baza lor materială.

Deși emigrația bulgară din România face și până la 1858 încercări de a înființa școli cu propriile sale puteri,¹⁵¹ întemeierea propriu-zisă a învățământului bulgar modern aici o face statul român, cu Hrisovul din 1858, prin care legiferează existența în sistemul învățământului de stat românesc a școlilor în limba bulgară, pe de o parte, iar pe de altă parte își asumă, ca stat, responsabilitatea susținerii materiale a acestor școli. Este cazul Școlii Centrale din Bolgrad și al școlilor primare din județul Bolgrad. Conform Hrisovului, la înființarea școlilor din Basarabia, statul român cedează din domeniile sale și dă în folosință Școlii Centrale 7 (șapte) lacuri din sudul Basarabiei, crâșme de câmp, trecători și poduri¹⁵², ale căror venituri sau taxe, impozite de pe urma lor formează bugetul Școlii Centrale, buget autonom (averile imobile date din domeniile statului Școlii Centrale se află pe teritoriul celor trei județe: Cahulo-Prut, Bolgrad și Ismail), separat de bugetul general al județului și de cel al MCIP, deci separat de bugetul țării. Impozitele menționate în Hrisov ca trecând în bugetul primăriilor pentru școlile primare ar fi trebuit, altminteri, să treacă în bugetul general al țării. Bugetul Școlii Centrale este aprobat anual de MCIP și de domnitor, dar, pe capitolele sale generale, nu există niciun amestec în administrarea propriu-zisă a acestuia; administrarea pică în sarcina și puterea Comitetului de Inspecție al Școlii Centrale din Bolgrad (Hrisovul, §1, art. 3). Atragem atenția că, în sistemul de învățământ românesc, Școala Centrală din Bolgrad este singura cu un buget autonom, separat de bugetul MCIP, și cu averi imobile în folosință, date din domeniile statului. În toate județele țării, sumele acordate școlilor fac parte din bugetul general al județului sau sunt achitate prin mandat de MCIP.

¹⁵⁰ Rapoartele revizorului școlar Ioan Pavlov către MCIP, în care se plânge de abuzurile Comitetului de Inspecție al Școlii Centrale din Bolgrad: ASB, MCIP, 483/1863, f. 308-309; 669/1865, f. 9-13.

¹⁵¹ Până la 1858, înregistrăm încercarea terminată cu un eșec a lui Vasil Nenovici, în 1830, apoi a școlilor de scurtă durată ale lui G. S. Rakovski și N. D. Stefanov la Brăila (1841 și 1844); singura reușită este școala bulgaro-română de la Alexandria, înființată în 1855.

¹⁵² ASB, MCIP, 483/1863, f. 3-18, f. 123-131, f. 445-446.

Bugetul Școlii Centrale a crescut anual, corespunzător creșterii veniturilor de pe averile date în folosință¹⁵³. Comitetul și Prefectura din Bolgrad, prin MCIP, anunță, la câțiva ani odată, scoaterea la licitație, pentru arendare, a lacurilor, crâșmelor și podurilor¹⁵⁴. Comitetul încasează veniturile, pe care apoi le administrează conform nevoilor școlii. Se poate vedea din proiectele de buget¹⁵⁵ prezentate MCIP și domnitorului pentru aprobare, că din acest buget se acoperă: salariile corpului didactic al Școlii Centrale, salariile personalului tipografiei școlii, cheltuielile Comitetului și salariile personalului tehnic al Comitetului, înființarea și întreținerea tipografiei Școlii Centrale, înființarea și întreținerea internatului, înființarea și înzestrarea permanentă a bibliotecii Școlii Centrale și a bibliotecilor școlilor primare din județ, bursele copiilor primiți în internat (în 1863 erau 40, numărul lor crește anual)¹⁵⁶, tipărirea manualelor bulgare, a materialelor necesare Comitetului – cataloage, formulare, acte administrative –, construirea unor clădiri anexe școlii, construcția unui local nou al Școlii Centrale, înzestrarea laboratoarelor de fizică și chimie, mobilierul școlii; din 1866 se prind în buget și bursele acordate unor absolvenți ai Școlii Centrale, pentru studii superioare în Germania, Franța, Belgia, Rusia, România. Dar Comitetul hrisoval, singurul cu drept juridic de a administra acest buget, blochează o serie de sume necesare a fi cheltuite pentru dezvoltarea învățământului. Se pare că folosirea abuzivă a banilor din buget a provocat memorii și reclamații pornite de la Bolgrad către MCIP, către Ministerul de Finanțe și chiar unele adresate Domnitorului țării, coloniștii bulgari și chiar profesorii Școlii Centrale plângându-se de comportamentul Comitetului; profesorii ajung până la urmă la a declara o mică grevă¹⁵⁷. Revizorul școlar de Cahul, Bolgrad și Ismail, Ioan Pavlov, protestează pe lângă minister pentru proasta administrare a bugetului Școlii Centrale, pentru salariile mici ale profesorilor de aici și pentru alte abuzuri ale Comitetului (legat de încălcarea regulilor învățământului românesc)¹⁵⁸. Rezultatul este că, prin hotărârea Consiliului de Miniștri, bugetul este centralizat la tezaurul țării, iar Comitetul desființat¹⁵⁹. Dar, la intervențiile deputaților bulgari

¹⁵³ În 1857, la preluarea celor trei județe din sudul Basarabiei, se constată că bugetul școlar al Bolgradului este de 600 de ruble; de la formarea lui în 1858, prin Hrisov, acest buget ajunge în 1865 la 69.560 de ruble argint (ASB, MCIP, 483/1863, f. 445-446).

¹⁵⁴ ASB, MCIP, 483/1863 din 12 iulie 1863; E. Siupiur, *Bălgarskite ucilišta...*, op. cit, doc. nr. III. 53 din 20 septembrie 1863.

¹⁵⁵ Vezi proiectele de buget pe 1863 și 1864, ASB, MCIP, 483/1863, f. 7-8.

¹⁵⁶ În dosarul 483/1863, alături de proiectele de buget sau de deconturile bugetului, se află note de plată de la diferite magazine și ateliere din Bolgrad, Galați cu lista materialelor cumpărate sau a lucrărilor efectuate; printre ele se află nota de plată pentru îmbrăcăminte și lenjeria elevilor bursieri și alte cheltuieli, din care se poate constata că elevii bursieri erau luați în întreținere totală: locuință, hrană, îmbrăcăminte, cărți, asistență medicală, pedagogică etc.

¹⁵⁷ V. doc. nr. III, din 18 februarie 1865 și III, din 9 martie 1865 – telegrama Arhimandritului Melchisedec, chemat să aplaneze "scandalul" de la Școala Centrală, unde profesorii părăsiseră pur și simplu școala vreme de zece zile; v. și ASB, MCIP, 483/1863, f. 371 și următoarele.

¹⁵⁸ Rapoartele revizorului școlar Ioan Pavlov către MCIP; ASB, MCIP, 483/1863, f. 309, din 18 februarie 1863; 669/1865, din 22 martie 1865, f. 9-13.

¹⁵⁹ ASB, MCIP, 483/1863, f. 540, din 17 aprilie 1865 (Decretul lui Al. Ioan Cuza, de centralizare a bugetului Școlii Centrale la tezaurul statului).

bolgrădeni în Parlament, și chiar ale unor personalități politice românești¹⁶⁰, se revine asupra hotărârii. Comitetul va funcționa (reales la trei ani) până la 1878, iar bugetul a continuat să fie separat de cel al țării. Au fost totuși procese, provocate de Prefectura județului Bolgrad și de Ministerul de Finanțe, în care Comitetul de Inspecție al Școlii Centrale a trebuit să justifice cheltuirea în afara trebuințelor școlii a o serie de sume.

Afară de acest buget, format din averi imobile din domeniile statului, salariile învățătorilor de la școlile primare din colonii, ca și întreținerea acestora, sunt prevăzute în bugetul primăriilor locale, aceste sume provenind din impozitele regulamentare ale populației către stat.

Există, pentru județul Bolgrad, și un al treilea sistem de plată a profesorilor și învățătorilor – acela prin mandate direct din bugetul central al MCIP –, unele fiind trimise casieriiilor generale ale județului (este o practică a ministerului pentru toată țara). În acest fel sunt plătiți profesorii și învățătorii de la școlile primare din Bolgrad (Ahil Palade și Elena Cernat) numiți direct de MCIP¹⁶¹, revizorul școlar interjudețean¹⁶² și o serie de funcționari care aparțin de sistemul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice.

În concluzie, sistemul de școli publice bulgare din sudul Basarabiei este în totalitatea lui susținut material de statul român.

Cel de al doilea tip de susținere materială a școlilor bulgare din România este cel existent mai ales în zona Țării Românești – la Alexandria, Brăila, București, Galați, Giurgiu, Oltenița, Ploiești. Sunt școlile particulare bulgare, înființate și întreținute de comunitățile bulgare, care cotizează anual pentru acoperirea cheltuielilor școlii, din taxele plătite de părinți în unele locuri, și din sumele provenite din donații și testamente făcute de bulgari bogați în favoarea școlilor bulgare – cazul lui Maxim Raikovici, de la Galați¹⁶³, al lui Theodor Milanovici de la Brăila¹⁶⁴, sau al lui Cosma Triciko, din București¹⁶⁵; ades comunitățile bulgare organizează tombale, spectacole în limba bulgară etc. Pentru a mări suma destinată școlii bulgare, se fac donații colecțiilor bibliotecii școlare, donații de manuale pentru elevi etc.¹⁶⁶ Dar și în această situație, așa cum o dovedesc documentele, în bugetul orașului respectiv, primăria prevede sume pentru susținerea școlii bulgare. Primăria și Consiliul municipal al Brăilei prevăd¹⁶⁷ suma de 1.777 lei pentru școala bulgară, vreme de mulți ani la rând, între 1868-1878.

Din bugetele locale orășenești mai sunt susținute alte două școli bulgare: cele de la Alexandria. Școala „bulgaro-română”, înființată în 1855, ar trebui să fie

¹⁶⁰ ASB, MCIP, 483/1863, f. 374, din 7 aprilie 1865; f. 432, 441, din 13 aprilie 1865.

¹⁶¹ ASB, MCIP, 669/1865, f. 16, din 30 martie 1865.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ E. Siupiur, *Bălgraskata emigrantska...*, op. cit., p. 195, nr. 314 și bibliografia.

¹⁶⁴ ASBr., Pr. Br., 116/1868, f. 20

¹⁶⁵ *Cosma Tricikovici și testamentul său*, Tip. Națională C. Rădulescu, București, 1867.

¹⁶⁶ ASBr., Pr. Br., 117/1868, f. 8, din 18 ianuarie 1868; 116/1868, f. 21, 28, din 1 martie 1874.

¹⁶⁷ ASBr., Pr. Br., 116/1868, f. 3-4, din 26 mai 1868; f. 9, din 29 octombrie 1869; Pr. Br., 3/1868, f. 75 și f. 85, din 12 august 1869.

susținută de comunitate prin contribuții benevole. Dar aflăm din documente că, la 1855, conducerea orașului încheie un contract pe 15 ani cu profesorul de bulgară și greacă Hristo Zlatevici și are prevăzut anual, în bugetul orașului, până la 1869, suma înscrisă în contract.¹⁶⁸ Paralel cu școala bulgară, în oraș, din 1860 (?) funcționează și o școală publică românească (legal întreținută tot din bugetul comunal). Din același buget orășenesc al Alexandriei este întreținută, de la înființarea ei, școala secundară (reală) cu limba bulgară – obiect obligatoriu în program. Practic, învățământul bulgar din Alexandria este întreținut tot din bugetul statului român.

Rămâne totuși caracteristic pentru școlile particulare bulgare modalitatea de susținere prin contribuția membrilor comunităților bulgare. Cum aceste contribuții uneori scad, sau se întrerup de tot, școala intră în criză, salariile învățătorilor nu mai sunt plătite și se întrerup cursurile câteva luni, sau chiar câte un an, fapt asupra căruia presa bulgară de emigrație din România, nu o dată, deschide dezbateri publice și critice.

Dacă rememorăm datele, constatăm că statul român a investit, practic, pe parcursul a 23 de ani, peste 70% din sumele necesare susținerii pe teritoriul ei a 43 de școli în limba bulgară, asigurând și pe această cale evoluția învățământului modern bulgar, responsabilitatea existenței căruia și-o asumase prin acte legislative – pe care le-am amintit în paginile precedente.

Cât privește rolul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din România în înființarea, organizarea și îndrumarea metodică a școlilor bulgare, trebuie subliniate câteva aspecte.

Înființat prin și în cadrul sistemului învățământului public din România, învățământul bulgar de aici este legat de acesta prin toate aspectele și trăsăturile sale: de la concepția de învățământ modern, la organizarea și conținutul propriu-zis al învățământului școlar. Timp de 23 de ani (1855-1878), școlile bulgare se află într-o permanentă dependență administrativ- juridică și profesională de legile învățământului românesc și de organismul instituțional care conduce Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice¹⁶⁹. În afară de această subordonare instituțională, în sistemul ei întâlnim personalități politice și culturale românești, care intră în contact cu învățământul și intelighenția bulgară din școli și care au avut un rol decisiv în existența învățământului în limba bulgară și au colaborat pentru evoluția lui.

Dacă începem cu Decretul (de înființare a școlilor bulgare de stat) din 1858, dat de Căimăcămia Moldovei, aflăm pe Caimacamul Moldovei Nicolae Conachi Vogoride semnând destinele acestei școli, alături de Ministrul Secretar de Stat al Departamentului Cultelor și Instrucțiunii Publice din Moldova, prințul Dimitrie Cantacuzin, de directorul ministerului, aga George Dulcescu și de șeful diviziunii, scriitorul și pedagogul George Melidon.

¹⁶⁸ ASB, MCIP, 455/1863, f. 50, din 26 mai 1864; f. 94, din 5 februarie 1865; f. 98; f. 172, din 25 iulie 1866 (Raportul primarului Ioan Lazar din Alexandria către Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice).

¹⁶⁹ La un moment dat, prin ministrul care cumulează două ministere, acesta devine Ministerul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii Publice.

Odată cu Unirea Principatelor, în anul următor 1859, domnitorul Alexandru Ioan Cuza, cunoscut prin protecția și prietenia acordată emigrației bulgare, și în special lui G. S. Rakovski¹⁷⁰, nu numai că găsește loc în legislația românească școlilor bulgare, dar, așa cum aflăm din memoriul Arhimandritului Natanail Dobrovețki¹⁷¹, starețul mănăstirii Dobrușa și apoi preot la Bolgrad și Galați, se caută căi de lărgire și îmbunătățire a învățământului public din Basarabia.

Mai apoi, Regele României, Carol I, arată aceeași înțelegere emigrației politice bulgare, cât și școlilor. Memoriile către Carol I, trimise de profesorii de la Bolgrad, vizita pe care regele o face la Bolgrad, inclusiv la Școala Centrală¹⁷², căreia îi dăruiește un fond de cărți pentru bibliotecă, sunt puținele semne ce ne-au rămas în documente legat de rolul pe care domnitorii sau regii români l-au avut în destinele școlilor bulgare. Reamintim că bugetele Școlii Centrale, ca și decretul de numire a profesorilor, cât și a directorilor Școlii Centrale sunt semnate de domnitor.

Pentru perioada în discuție, un rol deosebit îl au miniștrii instrucțiunii publice din România – care au intervenit direct în organizarea și evoluția școlilor bulgare: scriitorul Dimitrie Bolintineanu, ministru până la jumătatea anului 1864, apoi scriitorul, publicistul, omul politic liberal, descins din echipa pașoptistă a oamenilor politici ai României, și unul din marii prieteni ai emigrației bulgare – C. A. Rosetti (despre care se știe că a inițiat formarea Sacrei Coaliții Româno-Bulgare, în 1866, și a Comitetului Central Secret Bulgar, de la București, în același an) –, scriitorul și pedagogul V. A. Urechia, ministru ad-interim o vreme, omul politic și pașoptistul Christian Tell (despre care aflăm că „îl cunoștea bine pe unul din liderii mișcării politice de eliberare națională a Bulgariei – Alexandru Ekzarh, de la Istanbul – propus a deveni director la Bolgrad”¹⁷³, scriitorul și omul politic Neculai Crețulescu, ministru din 1864, dar și alții. Aceste personalități au semnat, vreme de 23 de ani, aprobând (sau infirmând, ceea ce se întâmplă foarte rar) toate propunerile, sugestiile, problemele școlilor bulgare, imprimând o linie în evoluția acestor școli, exigența profesională și dorința unei bune dezvoltări a învățământului fiind criteriile care le-au ghidat hotărârile față cu școlile bulgare. Concepția despre învățământul public național a acestor miniștri s-a resimțit în existența școlilor bulgare.

¹⁷⁰ C. N. Velichi, *Alexandre Ioan Cuza, Georges S. Rakovski et la journal „Bădușnost”*, în „Études Balkaniques”, Sofia, 1970, nr. 3, p. 96-104; idem, *La Roumanie et le mouvement...*, op. cit., p. 25-27; L. Baz-Fotiade, *Literaturna i publicisticna deinost na G. S. Rakovski v România*, Sofia, 1980.

¹⁷¹ ASB, MCIP, 483/1863, f. 88, din 6 iunie 1863.

¹⁷² Vasil Beron, *Privetsvie na knez Karol I, ot imeto na bălgarite* (Bolgrad, 13 noiembrie 1866), în „Duhovni knjiki”, III, 3, p. 89, din 1 noiembrie 1866.

¹⁷³ ASB, MCIP, 483/1863, f.156 din 16 septembrie 1864: Telegrama Prefectului județului Bolgrad către MCIP, recomandând pe Alexandru Ekzarh pentru funcția de director al Școlii Centrale din Bolgrad.

În aceeași perioadă, îi aflăm luând decizii sau intervenind pe o cale sau alta în problemele școlilor bulgare pe unii miniștri de interne ai României (Lascăr Catargiu, viitorul prim-ministru), pe miniștrii de finanțe, care anual trec prin dezbatere și aprobare bugetul Școlii Centrale, recomandând domnitorului semnarea lui.

Dar rolul cel mai important, esențial pentru învățământul bulgar de pe teritoriul românesc, pentru evoluția lui, îl au o serie de mari profesori și pedagogi români, ctitori, de altminteri, ai învățământului românesc, profesori și pedagogi ce făceau parte din Comitetul permanent al Diviziei școlare a MCIP, din Comitetul de Inspecție școlară de la Iași, condus de George Melidon, apoi din Comitetul permanent de la București, condus de doi mari pedagogi ardeleni: August Treboniu Laurian și Florian Aaron, secondați la Divizia școalelor de Simion Marcovici, N. Turnescu, D. P. Vioreanu, E. Bacaloglu, I. C. Massim, E. P. Calliagri, G. Murnu, A. Marin. Comitetul de Inspecție școlară din Iași și Comitetul permanent al Diviziei școlare a MCIP de la București decid asupra tuturor problemelor legate de școlile bulgare din România, probleme care privesc organizarea învățământului, conținutul lui, formarea corpului profesoral și baza materială a învățământului. Atât Comitetului de la Iași, cât și celui de la București, după 1859, le sunt trimise spre verificare, analiză și aprobare toate, dar absolut toate problemele școlilor bulgare: începând cu cataloagele școlare, continuând cu aprobarea numărului și tipului obiectelor de studiu, pentru diferitele grade de învățământ. Toate aceste comitete aprobă manualele în circulație (românești și bulgare), atestă dreptul de practică pentru învățători și profesori, aprobă formarea comisiilor de atestare, a comisiilor de examen pentru concursurile deschise la catedre, numirea (recomandarea pentru semnătura regală) profesorilor, numirea directorilor Școlii Centrale, înființarea internatelor, a tipografiei școlare, înzestrarea bibliotecilor, a laboratoarelor, listele de cărți comandate marilor librării din Viena, Paris, Moscova (pentru biblioteca Școlii Centrale), bugetele anuale, numărul de burse pentru studii superioare și al bursierilor reușiți la concurs, listele de cărți pentru premiile școlare, scoaterea la licitație pentru arendă a averilor imobiliare ale Școlii Centrale, trimiterea la „Monitorul Oficial” a tuturor textelor emise de Școala Centrală, cum și a cuvântărilor oficiale etc.

O listă necesară este și aceea a învățătorilor și profesorilor români care au funcționat în școli bulgare. De asemenea, a manualelor românești care au stat pe băncile școlarilor bulgari: manuale de morală, de limba română, de literatură română, manuale de Istoria României, manuale de istorie universală, de geografia României și a globului, manuale de istorie naturală, de fizică sau matematică.

* * *

Toate problemele, aspectele, conflictele, compromisurile, polemicile, obstrucționările sau toleranțele distinse aici – în funcționarea școlilor bulgare din România – sunt proprii, în egală măsură, tuturor școlilor, de toate tipurile și gradele, ale celorlalte comunități emigrante din România.

4. ORGANIZAȚII, SOCIETĂȚI SECRETE, COMITETE, ASOCIAȚII CULTURALE ȘI POLITICE

„Formați societăți, declamați, scriți, lăudați, satirați, puneți în lucrare toate resorturile intelectuale și morale, și robia cade... și dumneavoastră veți fi binecuvântați de generațiile viitoare ca niște adevărați apostoli ai misiei cerești, ai frăției și ai libertății”. (Cezar Bolliac, 1844)¹⁷⁴

Emigrația intelectuală și politică sud-est europeană a abordat forme noi de luptă și activitate – atât în spațiul cultural, dar mai ales în cel politic – forme noi, inexistente până la sfârșitul secolului al XVIII-lea; este vorba de *organizații și societăți culturale și politice, de ziare, ziaristică, presă*¹⁷⁵. Ambele forme, în general, au fost practicate, cu mici excepții, exclusiv în afara spațiului patriei etnice, adică în emigrație, în Austria, Franța, Elveția, Germania, România, Rusia, Serbia etc. Societățile sunt forme de solidaritate politică și intelectuală ale luptei de eliberare națională și de dezvoltare a culturii naționale; ziarele, publicațiile periodice prin larga lor circulație au fost forme publice de educație culturală și politică, de internaționalizare a problemelor popoarelor antrenate în această luptă de eliberare. Au fost armele cele mai eficiente în acțiunile mișcărilor intelectuale și politice ale Sud-Estului european. A pregătit pentru viitor elitele din care s-au construit partidele politice în noile state balcanice moderne și au creat, în emigrație, ceea ce s-a numit mai târziu a patra putere în stat – presa. În emigrație, ziaristica s-a dovedit o armă foarte, foarte puternică și eficientă a mișcărilor intelectuale și politice. Iar organizațiile, societățile secrete, comitetele s-au dovedit a fi instituții puternice de organizare în emigrație a acestor mișcări, cu posibilitatea de a stabili relații de solidaritate și acțiune cu celelalte mișcări din Balcani, dar și din Europa.

Revenind la organizații și societăți politice, ele au apărut din nevoia solidarității de idei și acțiune în mișcările popoarelor supuse diferitelor imperii, din conștiința misionarismului politic asumat de intelectualii din Sud-Est Europa.

Misionarismul politic, realizarea spațiului de solidaritate în jurul ideilor prioritare ale mișcărilor de eliberare și emancipare politică, asimilarea noilor valori politice se realizează și prin această formă de acțiune, de organizare în societăți, asociații, comitete, cluburi, cu aparent caracter cultural, dar care aveau o activitate politică intensă: această formă de asociere este adusă aici de intelectualii care veneau din Europa occidentală și mai ales din Europa centrală.

¹⁷⁴ Cezar Bolliac, *Către scriitorii noștri!*, în *Opere*, vol. II, ESPLA, București, 1956, p. 16-20.

¹⁷⁵ V. aici capitolul *Emigrație intelectuală, emigrație politică*; Elena Siupiur, *Les fonctions et la mission politique des intellectuels en Europe du Sud-Est au XIXe siècle*, în R. Stantscheva, A. Vuillemin (ed.), *Traditionnel, Identité, Modernité dans les cultures du Sud-Est européen*, Artois Presses Université, Sofia, Arras, 2007, p. 163-179.

Încă din ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, dar mai ales în secolul al XIX-lea, întâlnim în activitatea emigranților această puternică coloană a solidarizării intelectualilor și activiștilor politici în societăți. *Societățile, asociațiile, comitetele secrete* sau mai puțin secrete (multe apar cu nume inocente de Comitet filantropic, Asociație pentru dezvoltarea limbii, Comitet de susținere a școlilor, Societate de teatru etc.), *lojile masonice* sunt unele din formele foarte răspândite de activitate politică a intelectualilor (care își asociază și negustori, meseriași din rândul emigranților), în secolul al XIX-lea. În secolul al XIX-lea, în Sud-Estul european ca și în marile orașe universitare europene (Viena, Graz, München, Berlin, Leipzig, Paris, Geneva), apar sute de societăți (cu viață scurtă sau de durată), aproape toate cu substrat politic: societăți și asociații, comitete culturale, literare, artistice, muzicale, teatrale, filantropice, de ajutorare a refugiaților și victimelor războaielor din Imperiul Otoman, societăți de dezvoltare a literaturii naționale, a teatrului național, societăți pentru crearea muzeelor naționale, societăți ale medicilor, naturaliștilor, scriitorilor, profesorilor, actorilor, ale studenților, societăți pentru dezvoltarea literaturii didactice, a învățământului, comitete de organizare a războaielor etc. România va fi spațiul cel mai populat de astfel de societăți și comitete ale emigranților. Aceste societăți se ocupă de organizarea diferitelor acțiuni insurecționale (v. *Eterea*) sau de propagandă a ideilor și strategiilor programelor de eliberare națională a popoarelor din Balcani, a Poloniei de sub dominația Imperiului Rus, sau de realizarea statului național maghiar în cadrul Imperiului Habsburgic (lucru împlinit la 1868, prin statul dualist austro-ungar); numai dacă urmărim întreaga rețea de relații în Balcani a Eteriei¹⁷⁶, în anii 1814-1821, cu sârbii, cu bulgarii, cu românii, apoi sistemele secrete de conducere, organizare și motivare a viitoarelor insurecții, organizarea și înarmarea detașamentelor de voluntari care să treacă în Imperiu pentru ridicarea marilor insurecții antiotomane, organizarea conducerii centrale – pe sistemul apostolic, în regiuni revoluționare (12 apostoli pentru 12 regiuni, apostolii fiind șefii militari ai regiunilor revoluționare), dacă urmărim și activitatea de educație politică a populației în spiritul eliberării și autodeterminării naționale, capacitatea de atragere și implicare a diferitelor puteri europene în aceste mișcări, dacă observăm cu atenție toate aceste aspecte înțelegem cât de mare importanță au avut aceste societăți și comitete în epoca renașterilor naționale în Balcani.

Și cum grecii sunt primii care, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sunt fondatorii sau membrii unor numeroase societăți secrete sau loji masonice, îl vom cita din nou pe N. Botzaris: „Les sociétés secrètes ayant quelque connection avec les Balkans formillaient à la fin du XVIIIe siècle. Les Principautés étaient le siège non seulement de plusieurs loges maçonniques, dont une réputée fondée par Rhigas, mais aussi de nombreuses sociétés secrètes. La raison pour laquelle ces sociétés avaient une prédilection particulière pour les Principautés danubiennes peut s'expliquer par le fait que les Turcs ne pouvaient pas les surveiller là-bas et que les hospodars étaient plus ou moins au courant des idées de ces sociétés, les

¹⁷⁶ Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la révolution grecque (1789-1821)*, Paris-Genève, 1962.

aprobauă și n'y aporătaient pas trop d'entraves à leurs activités. Au XIXe siècle des sociétés philanthropiques et littéraires furent aussi fondées. Celles-ci fonctionnaient en général hors de Balkans mais, même lorsque leur siège était dans l'Empire Ottoman, elles formaient un trait-d'union entre les Balkans et le reste de l'Europe, sortant ainsi de leur but purement philanthropique ou littéraire qui, généralement, n'était qu'une façade couvrant des desseins beaucoup plus révolutionnaires"¹⁷⁷. În capitoul *Grecii, ca membri ai Lojilor masonice*¹⁷⁸, Emanuel Turczynski dă multe informații asupra existenței acestor societăți în spațiul germanic: „Ca și în Principatele dunărene, și în Austria și Ungaria, grecii formează societăți și intră în legături cu orașeni și nobilime germană și maghiară. Astfel, Rigas Velesinlis, la 1796-1797, a fondat la Viena loja masonică *Bons Cousins*¹⁷⁹. Mai aflăm că un anume Spyridon de Lusi, „ein griechische Kavalier”, este membru al lojei *Zur gekrönten Hoffnung*, ca și Demetrios Nicolides din Pind. Un grec numit Bora este, la 1784, membru al lojei *Zur wahren Eintracht* de la Viena¹⁸⁰. Mai târziu, numărul grecilor din societățile secrete crește. Konstantin Maurocordatos din Chios, aflat în diaspora de la Viena de la 1809, este primit, la 1811, membru al unei societăți secrete; Alexander Kontesavalos din Chios devine membru al unei loji. Kontesavalos fusese mai înainte membru al unei loji de la Bologna. La Viena devine membru al lojei împreună cu doi alți greci, din care unul din Moldova, Emanuel Graf Rosetti, din Iași; Rosetti se afla la Viena la studii¹⁸¹. Mai aflăm că, la Smyrna, începând cu 1783, exista loja *La parfaite Union*, la Constantinopol există loja *L'Aurore de Byzance*, aflată probabil în legătură cu *Provinzialloge Polen* din Varșovia etc. La Triest, în loja *La Concordia*, apar ca membri doi negustori greci sau valahi: Anastasio Papaleka și Johann Jakovit; în loja *Zu den drei Palmen* de la Leipzig găsim, la 1787, un negustor, Paul Economu!, născut la 1741 și fiind de religie ortodoxă¹⁸². E. Turczynski vorbește de 8 loji masonice la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, la Viena și în alte orașe ale Imperiului – între care, probabil, și Timișoara – ai căror membri sunt și greci, „așa cum, de exemplu, au fost și sârbi: arhiepiscopul de mai târziu Stratimirović a aparținut de Loja *Zur Wachsamkeit* din Esseg, iar episcopul Petrović a fost membru al Lojei militare *Zur Tapferkeit* din Kulpa”¹⁸³. Alte informații vorbesc de o societate *Eteria secretă*, a lui Rigas Velesinlis, de la 1795, la Viena (desființată odată cu asasinarea inițiatorului, la Belgrad, în 1798, de către poliția turcă, anunțată de Viena despre trecerea lui Rigas spre Balcani)¹⁸⁴. Tot grecești sunt și: *Hôtel Grec*, la Paris (peste câteva decenii, după 1830, vom avea la Paris puternica societate poloneză *Hôtel Lambert*, care a colaborat cu aproape toate emigrațiile

¹⁷⁷ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 71.

¹⁷⁸ Emanuel Turczynski, *Griechen als Mitglieder von Freimaurerlogen*, în, idem, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Oldenburg Verlag, München 1959, p. 243-244.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 243.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 243-244.

¹⁸² *Ibidem*, p. 244.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 244.

¹⁸⁴ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 71-72.

balcanice din Principate și din Franța)¹⁸⁵, *Phénix*, la Moscova, *Athena*, *Hétairie Hellénique* (ultima fondată de fostul domnitor din Țara Românească, Alexandru Mavrocordat Firaris), *Societatea filologică greco-dacică* de la București (1810-1812), condusă de boierul savant Grigore Brâncoveanu¹⁸⁶, *Philiki Hétairie* (*Hétairie Amicale*), la 1814-1821, a lui Ipsilante, în Rusia, care a organizat celebra insurecție eteristă în Principate cu intenția de a ajunge în Grecia, și care a încercat o colaborare și cu sârbii, bulgarii, muntenegrenii¹⁸⁷; în 1807 *Grand Orient de France* a întemeiat în Corfu loja *Philogénie*, al cărei scop era înlăturarea jugului otoman care îi apăsa pe greci; atacată de Papă, își schimbă numele în *Saint Napoléon*. În 1811, contele Denis de la Roma a întemeiat *Sérénissime Orient de Grèce et Orient de Corfu* care s-a transformat, după un an, în *Grande Loge Nationale de Grèce*. Aceasta din urmă a jucat un rol important în mișcarea greacă. A fondat loji la Leucade, la Paris (începuturile *Hotelului Grec* și al societății *Athéne*), la Moscova (*Phénix*), și peste tot unde existau comunități grecești. A jucat un rol important în fondarea *Hétairie*¹⁸⁸, ai cărei principali membri au fost francmasoni¹⁸⁹. După 1830, formarea statului grec, societățile grecești din diaspora nu mai sunt atât de active, oricum nu mai au caracter politic accentuat. Târziu, la 1891, la București se formează o societate, *Evangelisios*, pentru fondarea și construirea Bisericii grecești; tot în aceeași perioadă funcționează și *Înfrățirea de ajutor reciproc a societății grecești a filomuzelor*, din Brăila.

Scopul principal al organizațiilor și societăților politice sau masonice, expus în majoritatea programelor lor, era trecerea de la cuvânt (vezi memoriile și apelurile adresate marilor puteri europene) la acțiune insurecțională, la organizarea de răscoale pentru a forța implicarea statelor europene în rezolvarea situației popoarelor din Balcani. Mișcarea grecească a reușit, mai ales prin ultima acțiune a *Eteriei*, să mobilizeze voința acestor puteri; rezultatul a fost războiul ruso-turc din 1828-1829 și crearea, cu acordul marilor puteri, în 1830, a statului independent grec, cu monarhie ereditară. Tot prin insurecții, sârbii au câștigat statut de autonomie și conducere locală. Exemplul grecilor a fost memorat de popoarele balcanice, care, din al doilea sfert al secolului al XIX-lea, au început să practice aceleași strategii.

Începuturile făcute de mișcarea greacă – și permanenta lor încercare de a antrena și celelalte mișcări balcanice – au dat roade. Încă de la 1780, societatea *Bons Cousins*, a lui Rigas, de la Viena, își propune ca scop crearea de loji masonice în toți Balcanii, pentru a încuraja o uniune balcanică în lupta de eliberare de sub dominația otomană. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, deja existau astfel de loji la Belgrad, Atena, Vidin și București¹⁹⁰.

¹⁸⁵ V. Traikov, *Curente ideologice și programe din mișcările de eliberare națională din Balcani până în anul 1878*, trad. în română de C. N. Velichi, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 51-143.

¹⁸⁶ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor greci din Țările Române (1750-1830)*, în *** *Intelectuali din Balcani în România*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 76-77.

¹⁸⁷ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 210-242: corespondența cu liderii sârbi și muntenegreni; la fel, programul de desfășurare a insurecției, p. 101-111.

¹⁸⁸ N. Botzaris, *La fondation de l'Hétairie Amicale...*, *op. cit.*, p. 91.

¹⁸⁹ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 71-72.

¹⁹⁰ N. Botzaris, *op. cit.*, p. 72.

Pe intelectualii și activiștii politici bulgari, albanezi, sârbi, croați, polonezi, evrei, mai târziu, ruși, îi găsim inițiatori, fondatori și lideri a sute de societăți și comitete, active mai ales în afara Imperiilor sau chiar în interiorul lor; rețeaua de societăți se întinde din Europa de Vest și Centrală până la Istanbul. Am aminti: *Ilirismul* (Croatia și Serbia), *Clubul Iliric* (Graz), *Junimea Română* (1855), la Paris, *Clubul cultural epirot* (1870) etc. Și am citat numai o mică parte din societățile și comitetele fondate (pe termen scurt, sau mai lung) în spațiul european¹⁹¹.

Emigrația bulgară urmează același drum străbătut de greci, cu 50 de ani mai târziu, însă; vom găsi, numai în România, peste 18 comitete, asociații societăți, între 1862 și 1878, cu numeroase filiale. Emigrația bulgară a dezvoltat sistemul organizațiilor și comitetelor pe o scară largă și cu rezultate remarcabile. Începutul îl face *Societatea secretă bulgară* (1855) de la Istanbul, inițiată de G. Sava Rakovski, unul din marii lideri politici ai mișcării bulgare, scriitor, ziarist și ideolog, care după mai multe încercări la Istanbul și apoi în Serbia și-a mutat centrul de activitate la București. Prieten cu domnitorul Alexandru Ioan Cuza și cu savantul Bogdan Petriceicu Hasdeu, care i-au încurajat activitatea în România, Rakovski a imprimat mișcării bulgare de emancipare liniile principale de evoluție, linii care au și fost preluate, în mare, de următoarele comitete și organizații. Încercarea de la Istanbul nu a rezistat, Rakovski a fost arestat, apoi a plecat spre Serbia, unde încearcă și organizează prima Legiune bulgară (1861) de pregătire militară a bulgarilor, a unui corp ofițeresc bulgar. Legiunea va eșua, desființată de sârbi, la amenințarea Istanbulului și a Austriei, majoritatea legionarilor (printre care mulți intelectuali) se refugiază în România. Rakovski se va orienta și el spre București, unde va întemeia două ziare, unul din ele împreună cu B. Petriceicu-Hasdeu¹⁹². Între timp, la București se întemeiază *Societatea filantropică bulgară* (D. D. *Dobrodetelna Drujina* – 1861, numită *partida bătrânilor*, în fapt aripa conservatoare a emigrației bulgare). *Dobrodetelna Drujina*, condusă de frații bancheri Hristo și Evloghi Gheorghiev, împreună cu doi profesori bulgari de la Școala de medicină din București – Gh. Atanasovici și Petăr D. Protici – și cu Arhimandritul Panaret Rașev, va desfășura o bogată activitate culturală și diplomatică, întemeind Biserica bulgară „Sf. Kiril și Metodie”, școala bulgară din București, oferind burse tinerilor, susținând publicarea de ziare ale emigrației și de carte pentru școli și biserici din Bulgaria, sprijinind, uneori, chiar mișcarea revoluționară, cu ale cărei metode nu prea era de acord¹⁹³.

¹⁹¹ V. Traikov..., *op. cit.*; N. Botzaris..., *op. cit.*; Dan Berindei, *Românii și francmasoneria în epoca modernă. Contribuții și precizări*, în Dan Berindei, *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 375-406; Elena Siupiur, *Soziale und intellektuelle Struktur der Zentralen Bulgarischen Komitees in Rumänien im 19. Jahrhundert*, în *Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert*, Wien-München, 1992, p. 68-77; Horst Haselsteiner, *Föderationspläne in Südosteuropa*, în *Nationalrevolutionäre...*, *op. cit.*, p. 123-133; Arnold Suppan, *Zeitgeist und Umfeld nationalrevolutionärer Ideologien. Zur Typologie des Illyrismus*, în *Nationalrevolutionäre...*, *op. cit.*, p. 31-46; Konrad Clewing, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution*, München, 2001; C. Velichi..., *op. cit.*

¹⁹² Veselin Traikov, *Curentele...*, *op. cit.*

¹⁹³ Nikolai Jecsev, *Bukurești – kulturno središte na bălgarite prez Văzrajdaneto*, Ed.Acad., Sofia, 1991; Mihail Dimitrov, *Komitetât na starite-Dobrodetelna Drujina*, în *Bălgarija 1000 godini*, Sofia, 1930, p. 746; C. N. Velichi, *La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération*

Liberalii români – mai ales I. C. Brătianu și C. A. Rosetti – aflați în legătură cu emigrația bulgară, au inițiativa, în 1866, de a forma un comitet politic bulgar pentru a crea o coaliție româno-bulgară. Cum liderul lor, G. S. Rakovski, era foarte bolnav și, în curând, a și murit lângă București, liberalii români s-au adresat grupului de tineri bulgari, avocați și profesori, și au întemeiat *Comitetul Central Secret Bulgar* (Bălgarski Taen Tentrallen Komitet – BTȚK – 1866) la București și, imediat, *Sacra Coaliție Româno-Bulgară* (1866); în conducerea Comitetului Secret au intrat figuri importante ale emigrației bulgare: Pandeli Kisimov, Ivan Grudov, I. Kasabov, At. Andreev etc. pe care îi vom întâlni permanent în mișcarea bulgară din România, până la 1878; unii din ei vor trece, în 1869, în noul comitet revoluționar format aici. În Sacra Coaliție, de partea română au participat I. C. Brătianu, C. A. Rosetti, Eugeniu Carada¹⁹⁴. Comitetul Central Secret Bulgar își trasează un program, militează la un moment pentru un statut dualist al Bulgariei, și trimite Sultanului un memoriu în acest sens, dar proiectul este respins violent de restul emigrației; va publica însă un Apel către Europa, intitulat *La Bulgarie devant l'Europe*¹⁹⁵, semnat CSB (Comitetul Secret Bulgar), cu o expunere a problemelor grave ale poporului bulgar, cărora li se cere rezolvare din partea puterilor europene și cu amenințarea clară că, în caz contrar, va izbucni în Balcani o revoluție bulgară¹⁹⁶. Comitetul Secret are și un organ de presă, *Narodnost* (1867-1869), în care vor fi publicate o serie de analize politice privind situația popoarelor din Imperiul Otoman, probleme ale activității emigrației bulgare în România, dar și aspecte din politica europeană, referitor la „Cestiunea Orientului”. Este organizația care a încurajat formarea pe teritoriul României a unor detașamente înarmate de voluntari bulgari, care treceau în Imperiu și agitau pentru răscoală. Toate aceste detașamente (numite în presa europeană „bandele bulgare”) erau conduse de un „Voivod” (câțiva voievozi au devenit legendari în memoria colectivă bulgară); de regulă erau înfrânte de armata turcă, iar cei care scăpau cu viața se refugiau în România și se pregăteau de altă trecere în Bulgaria. Dar au reușit să alarmeze opinia publică europeană și să-i centreze atenția asupra Bulgariei și a cauzei ei, să aducă Bulgaria pe pagina întâi a presei europene și s-o introducă în portofoliile guvernelor marilor puteri și în suma de probleme a diplomației europene. În Apelul către Europa, CCSB aduce grave învinuiri Europei, că protejează Imperiul Otoman și susține menținerea popoarelor din Balcani sub dominația Porții, sub motivul că: „bulgarii nu sunt pregătiți pentru libertate și nici nu sunt în stare să se conducă singuri”¹⁹⁷. Mai mult, consideră că popoarele balcanice sunt persecutate de Europa pentru că sunt ortodoxe și nu catolice, că își mențin speranța în Rusia, că le va elibera; din cauza acestui atașament față de Rusia, Europa nu vrea să accepte eliberarea popoarelor din Balcani.

nationale (1850-1878), Ed. Academiei, București, 1979; idem, *Alexandre Jean Cuza, Georges S. Rakovski et le journal Bădușnost*, în „Études balkaniques”, 1970, nr. 3, p. 96-104.

¹⁹⁴ C. N. Velichi, *op. cit.*; Elena Siupiur, *Soziale...*, *op. cit.*; Pandeli Kisimov, *Istorieski raboti. Moite spomeni*, I, Sofia, 1898; *ibidem*, III, Sofia, 1901; *ibidem*, IV, Sofia, 1903.

¹⁹⁵ Elena Siupiur, „*Le Sud-Est devant l'Europe*” sau *ideea de Europă ca for politic suprem de decizie în politografia sec. al XIX-lea la popoarele din Sud-Estul european*, în *Identitate națională și spirit european. Acad. Dan Berindei la 80 de ani*, Ed. Enciclopedică, București, 2003, p. 357-373.

¹⁹⁶ *La Bulgarie devant l'Europe*, Bucarest, 1866, p. 20.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

Această acțiune și concepție insurecțională, revoluționară va fi continuată cu un program mai radical și cu mai mare eficiență de *Comitetul Central Revoluționar Bulgar* (BRȚK – Bălgarski Revoluționen Ţentralen Komitet – 1869/70-1876)¹⁹⁸, întemeiat la București; *partidul tinerilor*, cum a fost numit încă din anii funcționării lui, a prins viață după desființarea celei de a doua Legiuni bulgare de la Belgrad (1867) și refugiarea spre România a participanților. Este momentul când, realmente, centrul mișcării revoluționare bulgare se mută definitiv în România. BRȚK a fost întemeiat de scriitorul și ideologul Liuben Karavelov, care a avut alături, în comitetul central, figurile cele mai importante, celebre, din mișcarea politică bulgară – Vasil Levski, Hristo Botev, Kiriak Tankov, Olimpie Panov, Ivan Drasov, Dimităr Ţenovici, Hristo D. Popov ș.a. BRȚK, pornind de la convingerea liderilor săi, că Europa nu va face nimic pentru eliberarea Bulgariei, merge pe ideea „eliberarea prin noi înșine”, deci prin insurecție armată, „revoluție”, răscoală generală: în Bulgaria și în relație cu celelalte popoare balcanice. Programul lor va fi întocmit în acest spirit. Președintele pentru Bulgaria al BRȚK, Apostolul Vasil Levski, propune și realizează împărțirea teritoriului Bulgariei în regiuni revoluționare, conduse fiecare de un Apostol, care, la semnal, să ridice răscoala. Va călători ani la rând prin Bulgaria, pregătind comitetele regionale, până este prins de poliția turcă și spânzurat, în februarie 1873, la Sofia. Destinul lui, ca și concepțiile seamănă foarte tare cu ale lui Rigas. BRȚK va avea succesiv câteva organe de presă, foarte radicale, foarte revoluționare, cu analize politice de înaltă rigoare, deși patetice, ca întreaga literatură politică a secolului al XIX-lea în Sud-Est Europa: *Svoboda* (1869-1871), *Nezavisimost* (1872-1875) și *Zname* (1875-1876), ultimul condus de Hristo Botev (și care își va înceta apariția odată cu moartea poetului, împușcat în Bulgaria, când a trecut cu un detașament pentru a sprijini răscoala bulgară din aprilie 1876). În afara Bulgariei, BRȚK are filiale în întreaga Românie – la Bolgrad, Brăila, Calafat, Craiova, Galați, Giurgiu, Ploiești, Turnu Măgurele, Turnu Severin, Zimnicea, etc. Urmașul BRȚK este *Comitetul Revoluționar Bulgar de la Giurgiu* (Ghiurghevski Revoluționen Komitet-1875-1876), condus de o parte din „Apostoli”!: Stefan Stambolov (viitorul prim-ministru al Bulgariei între 1885-1895, când este asasinat), Panaiot Volov, Stoian Zaimov. Comitetul de la Giurgiu preluase de la BRȚK sarcina de a organiza răscoala în Bulgaria (pe care o și organizează în 1876, răscoală care s-a încheiat cu un măcel groaznic al populației bulgare). Mișcarea este cunoscută în istoria Bulgariei ca Răscoala din Aprilie. Unul din cele mai sângeroase evenimente din Balcanii secolului al XIX-lea, dar care a avut efectul scontat. Întreaga Europă s-a ridicat în proteste, Anglia trimite o Comisie în Bulgaria. În același an izbucnește, imediat, războiul sârbo-turc și anul următor, 1877, Războiul ruso-turc, numit de români Războiul de Independență, iar de bulgari – Războiul de eliberare a Bulgariei. Ţelul pe care și-l propusese, prin program, BRȚK, s-a împlinit. Cu jertfe de sânge nenumărate, dar s-a împlinit. Bulgaria era liberă.

¹⁹⁸ Al. Burmov, *Bălgarski revoluționen Ţentralen komitet*, Sofia, 1950; E. Siupiur, *Soziale...*, op. cit.; C. N. Velichi, op. cit.

Comitetului de la Giurgiu, imediat după răscoală, în 1876, îi urmează sub blândul nume de *Societatea Centrală Bulgară de Binefacere* (БТБО – Българско Централно Благотворително Обшество)¹⁹⁹, ultimul comitet revoluționar bulgar, care a jucat și rol de guvern în exil, tratând cu armatele rusești participarea voluntarilor bulgari în războiul de eliberare, precum și o serie de alte probleme legate de intrarea armatelor în Bulgaria. Va avea numeroase filiale în România, din Basarabia și până la Turnu Severin, preluând rețeaua fostului BRȚK și adăugându-și filiale noi în satele bulgare din Bugeag.

În rândul societăților politice bulgare se mai numără și *Asociația Bulgară de Binefacere* (Българско Благотворително Настоятелство, 1875-1876), întemeiată la București, pe lângă ziarul *Balkanul*, de către Kiriak Tankov și de un grup de medici bulgari din România, cu scopul de a sprijini Răscoala din Bosnia și Herțegovina (1875). Era cunoscută și cu numele de *comitetul medicilor*; asemănătoare este *Slaveanska Drujina* (1875, cu participare sârbă, poloneză, cehă, rusă și încercare de a crea o alianță cu Omladina sârbă). Este, de fapt, ca și „comitetul medicilor” o încercare de uniune slavă/balcanică antiotomană.

În afară de societățile și comitetele politice revoluționare, emigrația bulgară mai are o serie de organizații, comitete, cluburi, saloane de lectură (citaliști), cu declarate interese științifice, culturale, literare, dar și cu multe nuanțe politice și caracter patriotic. Înființarea lor însăși este un act politic, în contextul activității emigrației pentru emanciparea națională. Între 1865-1876 va funcționa la Brăila *Asociația bulgară de teatru* (Българско Театрално Дружество), îndrumată de Dobri Voinikov, scriitor-dramaturg și întemeietorul dramaturgiei moderne bulgare, inițiatorul spectacolelor în limba bulgară în România; în 1869 se întemeiază la Brăila *Academia Bulgară* (Българско Книжовно Дружество), ai cărei membri trăiesc în România, în Rusia, la Viena, Istanbul, Praga, dar și în Bulgaria; tot la Brăila, și tot în 1869, se înființează *Societatea filarmonică „Muza”*; Liuben Karavelov înființează la București *Societatea pentru difuzarea cunoștințelor folositoare* (1875-1876), cu revista *Znanie*; tot la București, între 1876-1877, funcționează (pentru ajutorarea răsculaților și refugiaților din Bulgaria) *Comunitatea filantropică de pe lângă Biserica bulgară*, tot atunci ia ființă *Comitetul filantropic al doamnelor bulgare* (1876-1877), cu același scop; la Brăila, în 1876, ia ființă *Societatea de teatru a tineretului Svetlina*, iar la Bolgrad, tot între anii 1876-1877, funcționează *Filarmonicesko Дружество*. Acestor asociații li se adaugă o serie de biblioteci-salon de lectură, unde se țin cicluri de conferințe pe teme istorice, politice, literare etc. La Bolgrad sunt două, ambele ale liceului bulgar de aici, la Alexandria una, la Brăila doua, una este a Academiei Bulgare; la București sunt trei – cea mai cunoscută ca activitate politică este „Bratska Liubov” –, la Craiova există una, una la Giurgiu, una la Oltenița, câte una la Ploiești și Turnu Măgurele. Toate organizează cicluri de conferințe și sunt locuri de întrunire ale emigrației intelectuale și politice, și toate au ca scop dezvoltarea culturii și învățământului bulgar. Toate, însă, fac și educație politică în rândul emigranților. Au reprezentat

¹⁹⁹ E. Siupiur, *Soziale...*, op. cit.; C. N. Velichi, op. cit.

spațiile publice de solidaritate ale emigrației și au fost cele mai frecventate instituții, pe lângă școală și biserică²⁰⁰.

În activitatea sa, emigrația intelectual-politică bulgară va stabili relații destul de puternice cu alte emigrații politice de pe teritoriul României și din Europa. Am amintit colaborarea cu emigrația poloneză²⁰¹ din România, și prin ea cu Societatea politică a polonezilor de la Paris, *Hôtel Lambert*; și o reamintim pentru că a avut un rol important în mișcările balcanice de emancipare națională; *Hôtel Lambert* a organizat și pe teritoriul României detașamente de voluntari înarmate, pentru a le trece în Polonia, în vederea unei răscoale împotriva ocupației ruse. Răscoala poloneză din 1863 a fost înăbușită cu cruzime, emigrația rezultată în urma ei a traversat (sau chiar a rămas în) România și a colaborat, atât cu emigrația revoluționară bulgară, cât și cu social-democrații ruși, cu bacuniștii și nihilisții așezați la Geneva.

În România va funcționa o *Ramură a societăților literelor albaneze*, parese o filială a unei societăți înființate la Istanbul. La 1884 se va înființa societatea culturală albaneză *Drita* (Lumina), cu filiale la Brăila, Călărași, Focșani, Mărășești (*Cercul studenților albanezi*), apoi *Ditura* (Știința), *Bashkimi* (Unirea) etc.²⁰², toate cu organe de presă și cluburi, locuri de întrunire a albanezilor. În jurul școlilor, cluburilor, societăților și a presei vom găsi antrenați intelectuali de marcă, implicați politic în mișcarea de eliberare albaneză: de la Naum Velqilharxhi la Sami Frğasheri, Dora d'Istria, Jani Vrteo, poetul Asdreni, Lasgush Poradeci, Mitrush Kutelli, Dervish Hima, V. A. Dodani, Kristaq Dako, Rafael Anastas Dako, Daniel Zoografi etc.²⁰³ Ca și în cazul emigrației politice grecești, bulgare, poloneze, sârbești din întreaga Europă, și emigrația albaneză, prin societățile din emigrație, va uza de un instrument cultural eficient de internaționalizare a problemei naționale albaneze – este vorba de *Apel către Europa* și de *Apel către creștinătate*, folosite de intelectualitatea greacă, poloneză, bulgară pe parcursul secolului al XIX-lea²⁰⁴. În cazul albanezilor, am aminti-o pe Dora d'Istria (în realitate, o prințesă Ghica, din România).

Ne oprim cu analiza în special la emigrațiile intelectuale și politice balcanice, pentru că, în secolul al XIX-lea, ele sunt motivate (ca și cea poloneză) și legate de unul dintre eforturile principale ale popoarelor din Sud-Est – *eliberarea națională, renașterea națională, formarea sau refacerea statului independent național* și, în consecință, de recunoașterea ca națiuni politice europene a popoarelor din Balcani, aflate de 5 veacuri sub dominație otomană.

²⁰⁰ Elena Siupiur, *Bălgraskata emigrantska...*, op. cit., p. 220-226.

²⁰¹ Gh. Duzinchievici, *Le rôle des Polonais dans les relations bulgaro-roumaines sous le règne de Charles Ier*, Vălenii de Munte, 1937.

²⁰² Cătălina Vătășescu, *Activitatea intelectuală și culturală a albanezilor din România*, în *Intelectuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX*, Ed. Academiei, București, 1984, p. 163-198.

²⁰³ *Ibidem*; v. și Georges Bengesco, *Bibliographie franco-roumaine depuis le commencement du XIXe siècle jusqu'à nos jours*, Bruxelles, 1895.

²⁰⁴ E. Siupiur, *Le Sud-Est devant...*, op. cit.

Societăți, organizații culturale, literare, confesionale au și emigrațiile germană, armeană, evreiască, și vom aminti câteva care au funcționat în secolul al XIX-lea în spațiul românesc, cu legături strânse cu organizații similare ale conaționalilor din alte țări.

Emigrația maghiară de după revoluția de la 1848, așezată în Principate, mai ales la București și Galați, este foarte atent supravegheată de consulul și poliția secretă austriacă. În urma revoluției de la 1848-1849, cea mai mare parte a credincioșilor evanghelici de limbă maghiară părăsește parohia evanghelică (de limbă germană, subordonată superintendenței săsești din Transilvania, cu sediul la Biertan) și trece în sânul parohiei reformate, unde se va ține evidență separată pentru cei în cauză și unde vor avea învățător propriu. Liderii acestei comunități sunt în principal preoți: Péterffi Albert, fost profesor al Colegiului din Aiud, apoi Dimény József. Acesta din urmă este citat în fața Procuraturii militare din Sibiu, este condamnat, închis în cetatea de la Alba Iulia, de unde nu se mai întoarce²⁰⁵. Îi urmează, în 1854, preotul reformat Koós Ferenc, participant la revoluția de la 1848. A stat 15 ani în București (a trebuit să plece în 1869) și s-a dovedit cel mai important organizator de instituții pentru maghiarii de aici. În 1855, înființează la București *Asociația de cântare* (Dalegylet), iar în 1856 *Asociația de creștar*, un fond care strângea bani de la credincioși pentru a construi o școală, o biserică, o casă parohială, o casă pentru învățător, pe care le va și realiza²⁰⁶. Cealaltă parte a maghiarimii aparține confesiunii romano-catolice (la sfârșitul secolului al XIX-lea, la București sunt în jur de 25.000 de unguri catolici). Curând încep a se asocia și ei: la 1850 întemeiază *Asociația de lectură a meseriașilor* (Iparos Olvaso Egylet); în 1857, după modelul casinei emigrației maghiare de la Istanbul, ungurii bucureșteni înființează *Asociația de lectură Hunnia*, care își are sediul în casa lui Karácsony Mihály; după 1869 se mută într-un sediu propriu, în strada Zalomit (unde se află și astăzi Centrul cultural al maghiarilor din București). Pe lângă *Hunnia* funcționa și o școală de duminică pentru ucenici dar și o bibliotecă, care avea circa 600-700 de cititori. În 1887, în clădire funcționează și un teatru de vară maghiar. Sub patronajul *Hunniei* apare și primul ziar maghiar din București, la 1860 –*Curierul maghiar din București* (Bukuresti Magyar Kozlony)²⁰⁷. După această dată crește numărul societăților maghiare; apar: *Cercul meseriașilor reformați din București* (1864), *Asociația de Înmormântări*, avându-l președinte pe medicul-șef al Bucureștilor: Fialla Lajos, *Cercul maghiar de Cor și Teatru de amatori* (1887) ș.a. La 1900 se înființează *Asociația Femeilor Protestante Maghiare* și *Asociația Maria*, a femeilor catolice maghiare²⁰⁸. Societățile maghiare, controlate atât de atent de guvernul austriac, desfășoară mai ales activitate culturală și filantropică, pentru dezvoltarea învățământului și culturii în limba maghiară, dar și pentru limba maghiară și pentru dobândirea unei autonomii identitare, separat de bisericile comune, romano-catolice și evanghelice, controlate și ele de la Viena.

²⁰⁵ Csorján Ferenc, *Maghiarii din București*, în „Citadela”, IV, nr. 1- 4, din 1999, p. 81-85.

²⁰⁶ *Ibidem*, p. 82.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 83.

²⁰⁸ *Ibidem*, p. 84.

În spațiul românesc, mișcarea intelectuală evreiască este una dintre cele mai puternice – dar nu militând pentru eliberarea de vreo dominație – ci pur și simplu în ideea dobândirii drepturilor civile în România, păstrarea identității culturale și confesionale, modernizarea poporului evreu, a ieșirii din dogmele severe ale mozaismului. Vor avea legături puternice cu centrele iudaice din Anglia, Germania, Austria și vor fi sprijinite de acestea în lupta lor pentru drepturi civice. Vor beneficia de sprijin puternic din partea a două mari organizații evreiești universale: *Alliance Israélite Universelle* și *Jewish Colonization Association*, care au activat mai ales în Europa de Est, în Polonia, Rusia și România, și s-au implicat și material și diplomatic pentru drepturile evreilor din zonă. În România au sprijinit mai ales opera școlară și, în genere, pe cea culturală, cu rezultate excepționale²⁰⁹. Societăți și organizații evreiești în România apar târziu, spre sfârșitul secolului al XIX-lea, și mai ales după 1900. Totuși, în 1870 se înființează *Înfrățirea Zion*, care la 1889 devine *Înaltul Ordin „B'nei Brith”*. Înaltul ordin „este călăuzit de înalte principii sociale și morale și-și asumă misiunea de a uni pe toți evreii români în scop de a favoriza interesele cele mai înalte ale lor, a ridica și dezvolta caracterul intelectual și moral al etniei noastre, de a inspira principiile cele mai pure de caritate, onoare și patriotism, de a cultiva științele și artele și de a perpetua doctrinele eterne ale credinței strămoșilor noștri, ca încorporațiune adevărată a tuturor virtuților umane și compatibile cu progresul timpului”²¹⁰. În București vor apărea numeroase organizații și societăți evreiești cu caracter profesional, cultural, sportiv și filantropic. Se pare că, la 1917, se putea număra existența a circa 170 de astfel de organizații și instituții²¹¹. Printre care: *Societatea Israelitilor Români* (S. I. R.), fondată de J. B. Brociner la 1909 și cu o bogată activitate publicistică, apoi *Societatea culturală „Șaron”*, înființată de M. Schweig, la 1913, având ca scop răspândirea culturii evreiești în mase; *Asociația titraților „Unirea”*, întemeiată la 1909, va fi înființată până la 1940, când sediul și arhiva i-au fost distruse de legionari; *Societatea studenților sioniști din București* – „*Hasmonaea*”, fondată la 1914, a avut un organ de presă cu același nume și a funcționat până în 1940. Mai amintim doar *Loja „Noua Fraternitate”*, *Asociația sefardă* și *Toynbee-Hall*, ale comunităților israelite spaniole (la 1912)²¹².

Lupta lor politică este în principal cu statul român și cu restricțiile politice și sociale la care se considerau a fi – și chiar au fost – supuși. Dintre toate emigrațiile în România, însă, numărul cel mai mare de intelectuali – din absolut toate domeniile – care se formează în universități europene și care apoi se integrează/asimilează în societatea românească îl dau evreii. Emigrațiile balcanice s-au retras în patriile lor, eliberate de sub dominația otomană, și devenite noi state europene până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

²⁰⁹ Liviu Rotman, *Școala israelito-română (1851-1914)*, Ed. Hasefer, București, 1999, p. 372-388.

²¹⁰ Harry Kuller, Țicu Goldstein, *Societăți comunitar-culturale*, în: acad. Nicolae Cajal, Hary Kuller, (coord.), *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, ed. a II-a revăzută, Ed. Hasefer, București, 2004, p. 733-736.

²¹¹ *Ibidem*, p. 733.

²¹² *Ibidem*, p. 734.

Toate societățile și organizațiile emigranților de diferite etnii și confesiuni din România au fost mereu în legătură cu organizații internaționale sau regionale, cu care au colaborat, mai ales pentru împlinirea scopurilor și sarcinilor pe care și le propuseseră în programele lor. Au stabilit relații și cu opinia publică europeană, cu multe organizații din Europa, cu cercuri intelectuale, cu cercuri de presă, cu diasporele de acolo. Au reușit să impună atenției opiniei publice europene problemele grave ale condiției lor umane și politice și s-au bucurat de sprijin, prin strânsele legături cu diasporele de aceeași etnie sau confesiune, cu mari organizații sau instituții (comunitățile evreiești din Europa, Vaticanul, organizațiile politice sau masonice etc.), au adus în dezbatere internațională acele probleme, le-au inclus treptat în sumarul gândirii politice europene, al diplomației europene, al diferitelor conferințe, congrese politice europene. Au reușit, luptând cu instrumentele culturii, dar și prin acțiuni violente, insurecționale, și ne referim în special la organizațiile balcanice, să zguduie și să oblige marile puteri să intervină în rezolvarea momentelor de criză din istoria Sud-Estului și Europei Centrale, până la realizarea independenței și fondării statelor naționale moderne.

5. ZIARE ȘI ZIARIȘTI, LITERATURĂ ȘI SCRIITORI ÎN EMIGRAȚIE

„Într-un stat reprezentativ, într-un stat eminentemente electiv, precum este al nostru, presa este menită să aibă cea mai mare acție, să fie instituția cea mai respectabilă, cea mai respectată în stat. Presei, într-un asemenea stat, îi este necesarie o lege solidă, imuabilă, inalienabilă, ale cărei garanții nu se pot afla decât în *liberatea ei*, sacrată în fruntea fiecărei carte, fiecărei constituții ce-și vor da d-aci nainte romînii, căci presa are să prezide la toate alegerile constituționale, la alegerile fiecărui corp în stat, să prezideze la orice elaborare de lege. Are să prezideze literatura în genere, artele și toate relațiile sociale și internaționale. Ea are să îmbărbăteze și să înobileze nația romînă, alțînd inima cetățenilor, supunînd patimile și dezvoltînd amorul de patrie, de familie și de umanitate. Presa cată să fie puternică și generoasă. Atacînd libertatea presei, vom ataca proprietatea generală, dreptul național, puterea morală a societății, dreptul de a cugeta, libertatea conștiinței, nașterea morală, nașterea ideilor (...); și *civilizația vine numai prin libertatea completă întru toate și pentru toți*, a cărei mergător înainte, a căreia regulator este *libertatea absolută a presei*”²¹³, spune la 1859 Cezar Bolliac.

Avem la 1859 definiția presei, a ziaristicii ca a patra putere în stat, ca spațiu public de formare a gândirii civice și politice, ca spațiu de solidaritate civică și politică. Aceasta, la 20 de ani de la înființarea primelor ziare în spațiul românesc și în cel sud-est european, în general. Primul ziar apare în Țara Românească la 1829, și în Moldova la fel, numai după instalarea Protectoratului rusesc în Principate, și la aproximativ un veac și jumătate după apariția primelor publicații periodice în

²¹³ Cezar Bolliac, *Libertatea presei*, în *Opere*, vol. II, București, 1956, p. 127-128.

Europa. Deși, încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, domnii fanarioții și unii boieri primeau ziare din Europa, în Principate nu apare nici intenția, nici ideea de întemeiere a unui ziar. Nu există ziare și nici obișnuința de a le frecventa, în întreg Sud-Estul european aflat sub dominație otomană. Deci, ceea ce numim ziaristică și ziarști nu exista în întreaga Peninsulă Balcanică. Nu existau acolo nici măcar tipografii. Până la eliberarea lor și la înființarea statelor moderne balcanice, popoarele de aici foloseau tipografiile românești, vieneze, ungurești, sau își înființau tipografii proprii în spațiul românesc, sau la Viena, unde se află puternice diaspore grecești și mai apoi bulgare. Apariția primelor ziare la București și la Iași a fost întâmpinată cu entuziasm de societatea românească și a deschis un drum glorios acestei forme de cultură, mai ales de cultură politică, în viața politică românească. Vehemența cu care Cezar Bolliac cere respectarea libertății presei, aplombul cu care definește funcțiile politice și morale, ca și drepturile ziarelor și ziarștilor mărturisesc faptul că, în 1859, adică la 20 de ani de la apariția primului ziar, ziaristica devenise o dimensiune extrem de importantă a vieții publice românești, iar ziarștii erau conștienți de aceste funcții și mai ales de puterea lor și a ziarelor.

Dacă pentru români apariția ziaristicii a fost un moment de modificare radicală în viața civică, iar ziaristica a fost unul din cele mai puternice instrumente de luptă ale intelectualilor și oamenilor politici, pentru popoarele din Imperiul Otoman s-a deschis zona cea mai spectaculoasă a luptei lor de emancipare culturală și politică, de eliberare națională. Evident, prin emigrație, pentru că în Imperiu apariția ziarelor era absolut imposibilă. Târziu, spre 1850, au fost posibile câteva publicații periodice la Istanbul, dar destul de cumiști. Emigrațiile balcanice din întreaga Europă au descoperit, ca și românii, târziu acest instrument cultural atât de eficient și de largă circulație. Ziaristica pentru emigrațiile balcanice a fost posibilă abia după Revoluția franceză. Odată descoperită, ziaristica a devenit zona cea mai frecventată din existența emigrațiilor intelectuale balcanice și a fost practică cu entuziasm, cu eforturi, cu lupte continue cu cenzurile imperiale austriece, rusești și chiar turcești, care protestau diplomatic la Viena sau la București pentru atacurile din presă la adresa Porții. Ziarele au fost, alături de organizații și societăți, instituțiile care au reușit să cristalizeze comunități intelectuale și politice balcanice, în diferite centre cu diaspore puternice, în jurul ideilor fundamentale ale luptei de renaștere națională. Au înființat tipografii peste tot unde au fondat ziare (tipografiile vieneze, germane, franceze, apoi cele românești care aveau caracterele alfabetelor grecești și chirilice nu erau atât de numeroase încât să acopere nevoile noului tip de publicații cu tiraje lungi în plus, tipografiile locale evitau să aibă conflicte cu cenzura ca să nu fie desființate), au pregătit tipografi, au făcut contrabandă de materiale, de instrumente tipografice, litere, hârtie, și și-au aliat garanți localnici – austrieci, unguri, români – pentru a convinge cenzura și fiscul.

Primele ziare le-au scos grecii, le-au scos la Viena, după ani de lupte cu cenzura imperială, cu diferitele cancelarii care aprobau sau nu astfel de întreprinderi, după îndelungi căutări a sumelor necesare unor ediții succesive și difuzării acestor ziare, de lupte cu cenzura pentru sumarul ziarului sau revistei, traducerea lui în germană, pentru cenzorii oficiali austrieci. Între 1788 și 1790,

diaspora greacă din Viena, prin Demeter Theocharidi, duce tratative îndelungate cu Cancelaria Imperială pentru apariția unui ziar grecesc. Decretul de aprobare apare abia în octombrie 1790, iar la 15 decembrie 1790 apare primul număr din *Ephimeris* (*Efemeride*)²¹⁴. Ziarul va avea viață lungă, apare până la 1797. Ziarul are pe foaia de titlu din primul număr simbolul Iluminismului, adică zeița Athena. Știri luate din presa vieneză, despre revoluția franceză, despre războaiele din Imperiul Otoman, dar și știri de ordin cultural sau științific din Europa. Prin *Ephimeris*, Viena a devenit centrul spiritual principal al grecilor în Europa. Cu ajutorul *Ephimeris*, și cu ajutorul tipografiei lui Brüder Pulio, unde se tipărea ziarul, revoluționarul Rigas Velestinlis reușește să-și pună în aplicare, la Viena, o serie din ideile sale. În 1793, el fondează societatea secretă *Hétairie* care are ca scop principal eliberarea Greciei printr-o răscoală generală contra Imperiului Otoman. Se pare că, în 1796-1797, Rigas a avut o mare influență asupra editării *Ephimeris*²¹⁵. În 1797, la protestele Porții și cererea vehementă de interzicere a ziarului, *Ephimeris* va înceta să mai apară, iar tipografia lui Brüder Pulio va fi închisă. Se știe că *Ephimeris* a circulat și printre grecii din Principatele dunărene. Se pare că în aceeași tipografie a apărut și un calendar sârbesc, și chiar și un ziar sârbesc²¹⁶.

Următorul ziar grecesc la Viena este *Nachrichten für den Orient – Știri din Orient* – (scris, desigur, în limba greacă), editat de Euphronios Raphael Popović; apare între 2 iulie - 27 decembrie 1811, în fiecare miercuri și vineri. Avea puține informații din Imperiul Otoman, niciun fel de informații despre Grecia; își lua majoritatea materialelor din ziarele franceze, engleze și germane care circulau la Viena. Popović nu era ziarist și nu avea talent pentru această ocupație. Îi urmează la conducerea ziarului (medicul) Dr. Demetrios Alexandrides, care era un renumit orientalist și traducător. Ziarul apare în Tipografia Anton Strauss, iar din ianuarie 1812 își schimbă titlul în *Griechischer Telegraph – Telegraphul grec*²¹⁷ – „ziar periodic politic, literar și comercial”. Apare de două ori pe săptămână, iar din 1813 apare zilnic sau la două zile. Sub redacția lui Alexandrides, ziarul are o evoluție bună. Conține de-acum informații politice despre Imperiul Otoman și teritoriile europene ale acestuia, luate în principal din ziarele bavareze, prusace și englezești; dar ziarul începe să primească spre publicare și manuscrise (scrieri literare și istorice). Alexandrides preia o vreme și conducerea revistei *Logios Hermes*, cu caracter științific-literar. Mai mult, din 1817 va crea un supliment la *Telegraful...*, cu titlul *Telegraful literar sau supliment al Telegraphului grecesc*, prin care, împreună cu *Logios Hermes* va publica o foarte bogată informație literară. *Telegraful...*, cu suplimentele sale, va apărea până la 1829²¹⁸. În această vreme, și la inițiativa diasporei din Țara Românească, mai ales a lui Neophitos Dukas, a

²¹⁴ Emanuel Turczynski, *Die griechischen Zeitungen*, în, idem, *Die deutsch-griechischen Beziehungen...*, op. cit., p. 137-157; D. Russo, *Primele ziare grecești din Viena*, în, idem, *Studii istorice greco-române*, vol. II, București 1939, p. 364.

²¹⁵ E. Turczynski, op. cit., p. 142-143.

²¹⁶ *Ibidem*.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 147.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 147-149.

profesorilor de la Academiiile Domnești, a Mitropolitului Ignatios și chiar a domnilor fanarioți, se hotărâște susținerea materială a revistei *Logios Hermes* (*Mercurul savant*), cu condiția să fie trimisă și școlilor din Principate. Revista este înființată la Viena și redactată de Anthimos Gazis, și este prima revistă în limba greacă cu un înalt nivel științific și literar; revista va avea viață lungă, până la 1821, și o destul de largă circulație în zona sud-est europeană. Din 1816 a fost condusă de Konstantin Kokkinos și de Theoklitos Pharmakides, distinși intelectuali formați în universitățile germane (Gottingen)²¹⁹ și care au tradus imens din literatura germană și au publicat, fie în broșuri, fie în revista ce o conduceau.

În continuare, la Viena mai apare revista *Kalliope* (din 1818 și până în mai 1821), editată de Anastasios Stageiritis, profesor de limbă greacă la Academia Imperială pentru limbile orientale. *Kalliope* este, ca și *Logios Hermes*, o revistă literară. Cu sprijinul *Logios Hermes* va apărea la Paris revista *Athéna*, o revistă care publică în principal studii științifice și literatură. Dar publică și informație politică. Activitatea *Athénei* se înscrie în mișcarea de renaștere a Greciei și de eliberare a ei de sub dominația otomană. De aceea, autoritățile austriece au interzis-o în spațiul Imperiului și s-a putut tipări doar la Paris²²⁰. Tot aici va apărea și *Melisa*, dar nu va avea viață lungă din cauza lipsei de interes a grecilor din Franța. La Londra vor mai exista: *Museion*, în 1809, și *Iris*, în 1819.

Dar Viena, unde era o mare și bogată colonie grecească, va rămâne centrul principal al presei și cărții grecești. Va atrage din toate celelalte diaspore publiciști și ziariști²²¹. După 1824, aceștia se vor îndrepta către Grecia, unde vor începe editarea a noi ziare și reviste. După 1830, întemeierea statului grec modern, toți acești intelectuali, ziariști, profesori, scriitori, traducători, autori de literatură pentru școală etc. se vor retrage în patrie, scopul activității lor în emigrație – cu misiunea eliberării și renașterii Greciei – fiind împlinit.

Ceea ce au realizat aceste ziare și reviste, alături de misiunea lor politică, a fost concentrarea în jurul lor a unei colectivități de intelectuali și facilitarea unei bogate activități literare, literatură originală și traduceri din literatura europeană în limba greacă. În jurul lor și în principalele centre ale diasporei grecești se desfășoară, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului XIX, o bogată activitate literară neogreacă și numărul scriitorilor greci crește. Scriitorii, ca și ziariștii, nu sunt încă o profesie în această perioadă. Ca și la români, ziariștii, publiciștii, scriitorii vin din alte profesii către aceste activități. Sunt medici, juriști, teologi, profesori în toate domeniile, mai ales umaniste, care încep a se implica, de la activitatea de traducere pentru nevoile școlilor și Academiiilor a diferite texte literare, filosofice, politice, la aceea de creație a unei literaturi originale, grecești. Atât în Principatele dunărene (la București și Iași, în principal) cât și la Viena, Paris, Londra sau Odesa, încurajată de noile posibilități de publicare pe care le

²¹⁹ Elena Siupiur, *Intellektuelle aus Rumänien und den südosteuropäischen Ländern an den deutschen Universitäten im 19. Jahrhundert* (II Teil), în „RESEE”, vol. XXXIII, 1995, nr. 3-4, p. 251-265.

²²⁰ E. Turczynski, *op. cit.*, p. 153.

²²¹ *Ibidem*, p. 155.

oferă ziarele, revistele și tipografiile lor, se desfășoară o febrilă activitate literară și apar mereu noi și noi nume de scriitori (poeti, prozatori, dramaturgi) și traducători. Așa cum ziarele apar în emigrație, așa și cea mai mare parte a literaturii originale și chiar a traducerilor apare tot în emigrație.

Dramaturgia va tenta pe mulți scriitori eleni și, la începutul secolului al XIX-lea, literatura neogreacă se îmbogățește cu o serie de tragedii, menite să stimuleze tăria sufletească și virtutea elenismului. Alături de nume des citate în istoria literară greacă – Athanasios Hristopoulos, Rizos Nerulos, Iacob Rangabe – apar la începutul secolului al XIX-lea: Nicolaos Piccolos (1792-1865) și Gheorghios Lassanis (1793-1870). N. Piccolos reușește să-și joace la Odesa, în 1818, tragedia *Moartea lui Demonstene*; este cunoscut însă și prin traduceri sale din Descartes (1824), Bernardin de Saint-Pierre, ca și printr-o serie de piese în versuri. Lui Lassanis i se reprezintă la Odesa, în 1819, o dramă patriotică: *Grecia și străinătatea* și o tragedie: *Harmodius și Aristogiton*. A tradus și autori străini : Metastasio, Alfieri, Voltaire²²². Teatrul de la Cișmeaua Roșie, din București (înființat la 1817), va desfășura o bogată activitate, înscriind nume grecești celebre în stagiunile sale. Mihail Hristaris traduce *Brutus* de Voltaire în greacă, piesă care se joacă la Cișmeaua Roșie, apoi *Filip al II-lea* și *Orest* de Alfieri. La conducerea teatrului se află, succesiv, Iancu Văcărescu și Iacob Rizo Rangabe, care vor pune în scenă *Fedra* de Racine și *Moartea lui Cezar* de Voltaire²²³. Multe din creațiile originale sau dintre traduceri, atât de dramaturgie, cât și de poezie și proză, vor rămâne, însă, până târziu în manuscris²²⁴, greutatea tipăririi în emigrație fiind principala cauză. Dar o parte, cum am menționat anterior, vor cunoaște tiparul, prin acele ziare și reviste, prin tipografiile înființate de greci la Viena și apoi la Iași (tipografia greacă de la Iași, înființată în 1812 publică până la 1821 circa 20 de titluri de carte grecească)²²⁵. Literatura greacă de emigrație are nume celebre în activitatea literară și politică: chiar Rigas Velestinlis e autor de literatură politică, de poezie (patriotică), autorul aceluia *Cântec de război* pe care l-au adoptat toate mișcările balcanice, și al *Constituției* de la 1796, de care am mai vorbit. G. Zaviras e autor al unei *Grecia Nouă*, rămasă în manuscris până la 1872; și ar mai fi de citat: Anastasios Comnen Ipsilanti, Ioannis Venizelos, Alexandru Mavrocordat, Dionisie Fotino, Gheorghios Sakelarios, Ioannis Vilaras ș.a.²²⁶ În emigrație se dezvoltă poemul, dramaturgia, pamfletul, proza, dar mai ales literatura politică înscrisă în cercul ideilor predominante ale mișcărilor de renaștere națională greacă și balcanică.

²²² C. Th. Dimaras, *Istoria literaturii neogrecești*, trad. de Mihai Vasiliu, București, 1968. p. 219-220.

²²³ A. Camariano-Cioran, *Le théâtre grec à Bucarest au debut du XIXe siècle*, în „Balcania”, VI, București, 1943, p. 495.

²²⁴ Lia Chisacof, *Antologie de literatură greacă din Principatele Române. Proză și teatru. Sec. XVIII-XIX*, Ed. Pegasus Press, București, 2003; C. Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principate (1774-1830)*, Ed. Minerva, București, 1982.

²²⁵ C. Papacostea-Danielopolu, *Formația intelectualilor greci în Țările Române...*, op. cit., p. 106-107

²²⁶ C. Th. Dimaras, op. cit., p. 195-250.

O evoluție spectaculoasă în spațiul ziaristicii și al literaturii au bulgarii emigranți în România, Rusia, Austria, Serbia. Se înscriu în lumea publicațiilor periodice mult mai târziu, spre jumătatea veacului al XIX-lea, și vor beneficia de acea libertate a presei reclamată atât de vehement de Cezar Bolliac. De libertatea presei, ca și de aceea de asociere, se vor bucura mai ales în Principatele Unite, unde, după înlăturarea Protectoratului rusesc și apoi prin Constituția de la 1866, aceste drepturi erau asigurate. În alte centre europene nu vor avea libertate deplină. Ceea ce a făcut ca majoritatea ziarelor bulgare de până la Eliberarea Bulgariei să apară în România. Indiferent de condițiile în care au apărut, ziarele și revistele bulgare au creat o rețea de comunicare europeană uimitoare între Moscova, Istanbul, Viena, București, Leipzig, și au dat, cel puțin în România, cea mai energică, agresivă, critică ziaristică politică a secolului al XIX-lea, comparabilă – aici, în Sud-Est Europa – cu ziaristica românească a secolului al XIX-lea. Cum despre ziarști și scriitori bulgari în emigrație am publicat, în românește, mai multe studii²²⁷, voi mai da acum doar o suită de informații pentru întregirea tabloului acestui fenomen balcanic – ziaristica și literatura în emigrație.

Între 1844, când apare primul ziar bulgar, *Liuboslovie*, la Smirna (Izmir), și 1878, când apare ultimul în emigrație, adică în 34 de ani, bulgarii au editat 97 de ziare și reviste, unele repetându-se la un anumit număr de ani, cu același titlu; dacă le înregistrăm și pe ele, cifra se ridică la 107 ziare și reviste. Din acestea, un număr de 21 apar la Țarigrad (Istanbul), unul la Adrianopole, unul la Ruse și unul la Salonic, 57 apar în România (la București, Brăila, Bolgrad, Giurgiu, Ploiești); la Belgrad apar 3, la Novi Sad 1, la Viena 4, la Leipzig 1, la Praga 1, la Moscova 1; primul ziar bulgar apare la 1844 la Smirna, următorul, *Bălgarski Orel* (Vulturul bulgar), apare în 1846 la Leipzig, următorul la Istanbul, *Țarigradskji vestnik* (1848-1862); la 1850 apare la Viena *Mirozrenie*; la 1857 apare în peisajul ziaristic G. S. Rakovski, unul din marii lideri ideologici ai bulgarilor, scriitor și organizator al mișcării de rezistență antiotomană și de renaștere a conștiinței naționale bulgare; la 1857, Rakovski publică la Novi Sad ziarul *Bălgarska Dnevița*, iar la 1860-1861 (în timpul primei Legiuni bulgare de la Belgrad) editează la Belgrad ziarul *Dunavska Lebed*; obligat să părăsească Serbia se mută la București, unde va publica, împreună cu B. P. Hasdeu, în bulgară și română, la 1864, *Bădușmost – Viitorul*, „ziar politic, literar, comercial”, și *Branitel – Apărătorul*. Cu Rakovski se instalează în rândurile emigrației bulgare din România publicistica politică de analiză, de critică, de abordare a problemelor celor mai grave ale popoarelor balcanice din Imperiul Otoman. Linia va fi continuată de poetul, revoluționarul, care s-a dovedit și un mare jurnalist, Hristo Botev cu *Duma na bălgarskite emigranti* și câteva ziare satirice, publicate din 1871 la Brăila; își va continua activitatea de ziarist politic cu *Zname* (1874-1875); va avea articole și în ziarele CCRB: *Svoboda* și *Nezavisimost* (1870-1875), conduse de președintele CCRB, scriitorul, ideologul și marele publicist Liuben Karavelov. Înainte de aceste ziare,

²²⁷ Elena Siupiur, *Scriitori bulgari în emigrație. Centrul românesc*, în, idem, *Intelctuali, elite, clase politice moderne în Sud-Estul european. Sec. al XIX-lea*, Ed. Dominor, București, 2004, p. 222-241.

imediat după moartea lui Rakovski, la 1867, apare ziarul CCSB *Narodnost* (în bulgară și română), cu o serioasă campanie politică antiotomană și de informare a Europei despre gravele probleme ale poporului bulgar. Pe lângă acest ziar și tot sub egida CCSB se vor tipări și acele „Apeluri” către Europa, despre care am vorbit în capitolul precedent, intitulate *La Bulgarie devant l'Europe*. Ziarele CCRB, *Nezavisimost* și *Svoboda*, ca și *Zname*, știute ca organe ale Comitetelor Centrale, dar și prin virulența și tematica politică abordată, fac atmosferă și mobilizează spiritele, nu numai în rândurile emigrației din România, ci și în alte centre cu emigrație bulgară, inclusiv în Bulgaria. Protestele Porții sunt vehemente; la un moment dat Liuben Karavelov, avertizat de liberalii români, fuge în Serbia (temporar), ca să nu fie prins de poliția secretă turcă. La aceste ziare, ca și apoi la *Balcanul* (1875-1876) și *Nova Bălgarija*, dar și la *Dunavska Zora*, de la Brăila, colaborează scriitori și publiciști, profesori și medici, studenți bulgari, activiști politici din România, de la Istanbul, Moscova, Viena, dar și din Bulgaria. Centrul bulgar de presă din România numără în jurul lui aproape 107 scriitori, colaboratori ai acestor periodice și care și-au scris, sau numai și-au publicat întreaga operă în România. Pentru tipărirea acestor ziare se fondează în jur de 19 tipografii bulgare numai în România; ele vor atrage scriitori și publiciști de peste tot. În plus, au fost folosite pentru această activitate și circa 17 tipografii românești. De altminteri, în România vor fi publicate cam 400 de volume – beletristică: poezie, nuvele, romane, dramaturgie –, precum și literatură religioasă, literatură didactică, dicționare, abecedare, manuale, istorii, cronici și literatură politică.

Centrul de la Istanbul cu cele 21 de ziare și reviste va concentra și el un număr impresionant de mare de cărturari, poeți, prozatori, dar și de publiciști din diferite domenii, autori de carte didactică, activiști pentru autocefalia Bisericii bulgare sau pentru unirea cu Biserica Catolică (realizată la Istanbul în 1861). La cele două centre se vor alătura periodic scriitori, profesori, publiciști, poeți bulgari aflați la Moscova, Viena, Istanbul, în Germania, Austria, Ungaria, Cehia, Serbia.

Meritul principal al publicațiilor periodice bulgare, mai ales al celor din România, este că au pus în circulație principalele probleme ale crizei orientale, principale probleme ale luptei popoarelor din Balcani, și mai ales ale bulgarilor. Și au dezvoltat o literatură politică de calitate și eficientă, atât în plan național, cât și în plan internațional. Vom da doar câteva exemple de articole și analize apărute în presa bulgară de la București. Iată câteva titluri semnate de Hristo Botev (în *Nezavisimost*, *Zname* și *Duma na bălgarskite emigranti*): *Poporul: ieri, astăzi și mâine*; *Sub călcâiul barbarilor asiatici*; *Străinii ne privesc ca pe robi*; *Cimitirul forțelor tinere bulgare* (despre lagărele de la Diarbekir); *Barbăriile despotismului nu au limite*; *Să fie blestemat poporul dacă nu se răscoală*; *Salvarea noastră este revoluția*; *Mai întâi să ne îngrijim de libertatea politică*; *Rețeta mea este: răscoală împotriva regimului social actual*; *Foc și sabie, sânge și revoluție*; *Revoluție populară, imediată, disperată...* etc.²²⁸

²²⁸ Hristo Botev, *Iz publicistikata i pismata mu*, Sofia, 1973.

Ziaristica bulgară și ziaristii, ca și literatura bulgară și scriitorii, s-au format și au existat în emigrație. Unii dintre creatori au trăit toată viața în emigrație, aici și-au conceput opera și au publicat-o; multe manuscrise au rămas și stau și astăzi în arhivele bibliotecilor din țara lor, unde ei nu au mai apucat să se întoarcă. Mii de pagini de publicistică depun mărturie despre ideile, problemele, dramele, tragediile, împlinirile unor popoare cu o putere de rezistență și de luptă uimitoare. Ziaristica bulgară de emigrație, ca și aceea greacă, aceea albaneză, reprezintă o istorie a acestor popoare, scrisă, sintetizată în texte politice și în idei care au dominat existența balcanică vreme de 500 de ani.

Și au reprezentat una din zonele cele mai spectaculoase ale emigrației balcanice în general, fenomen de emigrare care a caracterizat istoria Balcanilor vreme de jumătate de mileniu.

Presa albaneză de emigrație se aliniază acestui front al ziaristicii angajate în lupta pentru cauza popoarelor din Balcani, cu multă întârziere, când dramele mari ale Balcanilor fuseseră jucate, se formaseră noile state moderne balcanice (cu excepția Albaniei, care se va elibera abia în 1911).

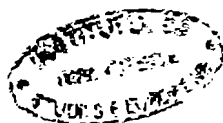
Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu apariția primelor organizații albaneze în România, încep să apară și publicații periodice, inițiate, editate, redactate și publicate prin munca multor profesori, juriști, publiciști, poeți și prozatori albanezi. Primul ziar albanez, *Sqipetari* – Albanezul, apare la București la 1888; apare întâi în albaneză și română, apoi din 1889 și în franceză; la 1893 apare *Albano-Makedonia*, editat în limbile română și greacă; la 1895 apare *Albanezul* – *Cqhptari*, „jurnal literar, instructiv și educativ”, în limba română; la 1897 *Sghiperia* - *Albania*, în albaneză și română, la 1898 *L'Indépendance albanaise*, întemeiat la București de Derrviș Hima, ziar care se va muta la Roma, apoi la Bruxelles. În 1899 apare a doua serie a *Sqipetari*, avându-l director pe N. N. Nacio, conducătorul societății *Drita*. *Sqipetari* va mai apărea și într-o serie trei, în română și franceză, la 1903; tot atunci apare și *La renaissance albanaise*, iar la 1910, înainte de eliberarea Albaniei, apare, la București *Glasul Albaniei*. Presa albaneză încearcă, apărând, cum am văzut, mai mult în franceză și română, să informeze opinia publică europeană asupra destinelor și idealurilor poporului albanez, militând pentru eliberarea lui și pentru crearea unui stat albanez, asemenea celorlaltor popoare din Balcani.

Revenim la ideea că ziaristica și literatura au jucat în secolul al XIX-lea un rol și o funcție deosebit de importante, ambele, în realizarea misionarismului politic pe care și l-au asumat, și că acest misionarism a putut să se împlinească mai ales în emigrație. Spațiul ziaristicii, al societăților și comitetelor, al literaturii, a reușit să dea glas și chip unei istorii frământate, să faciliteze circulația ideilor europene în rândul popoarelor din Balcani, să creeze o cultură politică de tip european, să aducă în atenția opiniei publice europene un spațiu geopolitic și o istorie pe care, cu intenții politice sau fără, europenii le uitaseră undeva, într-o construcție atât anchilozantă cât și claustrofobă.

Nu am căutat neapărat concluzii la un fenomen atât de amplu, modelator de noi condiții umane și politice, ci întrebări cărora să le descoperim prin cercetare răspunsuri, al căror sens se referă și la ceea ce ni se întâmplă astăzi.

Am încercat, în acest studiu monografic, distingerea dimensiunilor caracteristice principale ale unui fenomen – *Emigrarea* – care a marcat profund Balcanii, vreme de jumătate de mileniu. Am căutat cauzele, direcțiile, efectele în zonă, și în Europa, ale acestui fenomen de lungă durată. Am observat efectele emigrării asupra structurii etnodemografice a populațiilor din Balcani, asupra structurii confesionale, asupra chipului și esenței identitare a umanității prinse în acest proces implacabil și, cel mai ades, incontrollabil. Am observat formele culturale prin care emigrația a luptat pentru salvarea propriei identități și a patriei părăsite, formele și expresiile politice prin care emigranții înșiși au contribuit la eliberarea popoarelor lor, la renașterea națională și politică, la reafirmarea lor ca popoare europene.

Și am pus în acest fel întrebări asupra existenței, esenței și cauzelor fenomenului care atinge mari colectivități umane, care a continuat să modeleze mentalități și care, astăzi, în secolul XXI, renaște cu multă energie și furie – *Emigrarea*.

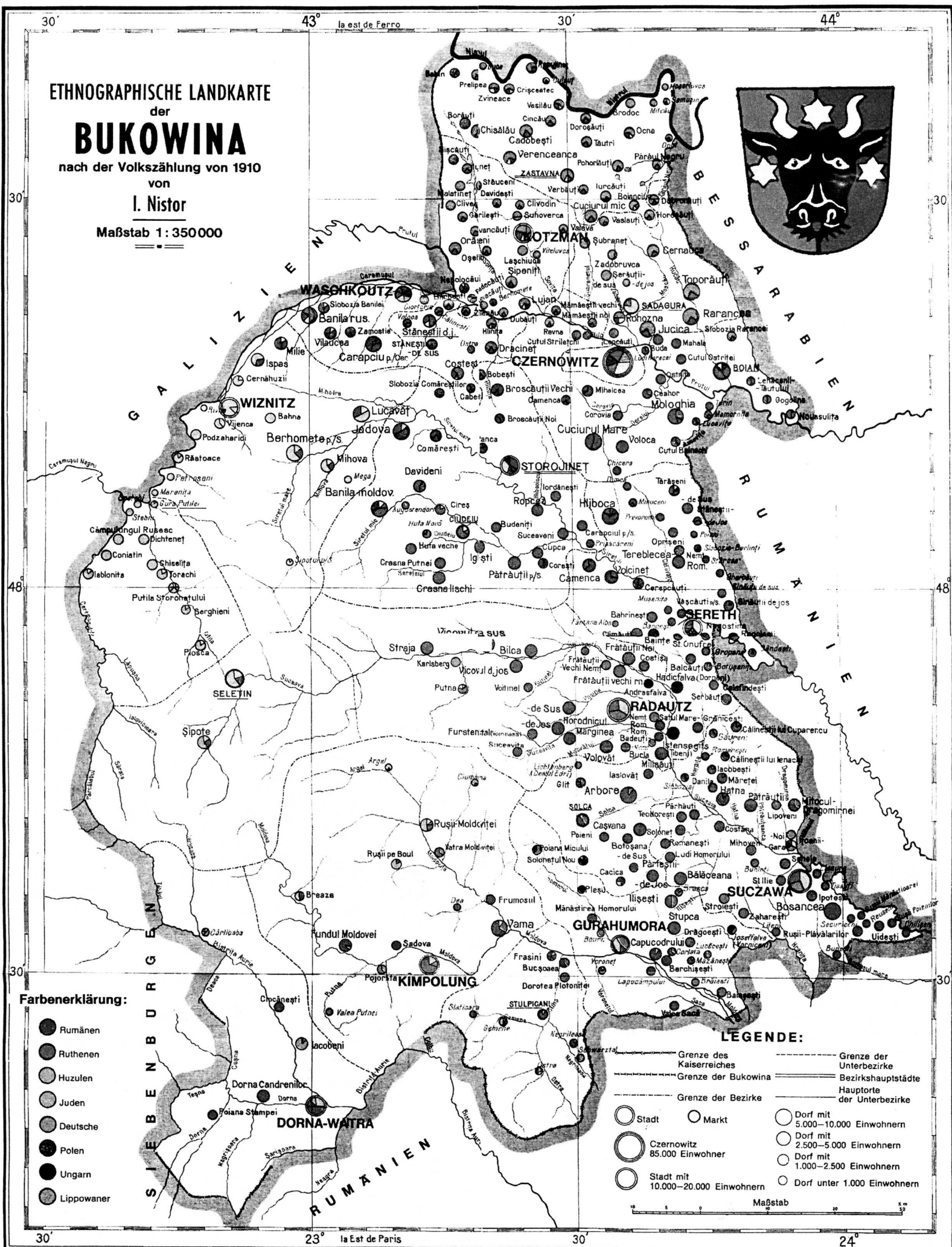
LISTA HĂRȚILOR DIN VOLUM

1. *Harta administrativă a Turciei europene la 1821*. Întocmită și publicată în limba franceză de Notis Botzaris în volumul său *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque (1789-1821)*, Genève-Paris, 1962, f. 1.
2. *Harta etnografică a populației rurale a Basarabiei*. Întocmită la 1907 de L. S. Berg, pe baza informațiilor oferite de V. N. Butovici, și publicată în limba rusă de „Comisia de cercetări a componenței populațiilor Rusiei” de pe lângă Academia Rusă de Științe. Republicată de Academia Română, în *Denkschrift betreffend Bessarabien und die Nord-Bukowina (mit eine Ethnografische karte)*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1940.
3. *Harta etnografică a Bucovinei*, după informații din 1910. Întocmită de Ion Nistor. Tipărită în limba germană la Lito.Göbl-Rădulescu, București.

166

0 10 20 30 40 50 100 150 200

Lito GÖBL-RĂDULESCU Bucureşti

Harta etnografică a Bucovinei, după informații din 1910. Întocmită de Ion Nistor. Tipărită în limba germană la Lito. Göbl-Rădulescu, București.

De același autor:

- *Intelectuali, Elite, Clase politice moderne în Sud-Est Europa. Sec. XIX*, Editura Dominor, București, 2004
- *Bălgarskite ucilišta v Rumânija prez XIX-ti vek (Școlile bulgare din România în secolul al XIX-lea)*, Editura Academiei Bulgare, Sofia, 1999
- *Basarabia prin vocile ei*, Editura Anima, București, 1992
- *Intelectuali din Balcani în România. Sec. XVII-XX* (coautori: C. Papacostea-Danielopolu, O. Cicanci, C. Vătășescu), Editura Academiei, București, 1984
- *Bălgarskata emigrantska inteligentzija v Rumânija prez XIX-ti vek (Emigrația intelectuală bulgară în România în secolul al XIX-lea)*, Editura Academiei Bulgare, Sofia, 1982
- *Relații literare româno-bulgare în perioada 1878-1918*, Editura Minerva, București, 1980
- *Ek otvăd Dunava (Ecou de peste Dunăre)*. Documente din arhivele românești despre Răscoala din Aprilie 1876, Editura Nauka i Izkustvo, Sofia, 1976

Emigrația repetă mereu și mereu „Fuga din Egipt” și repetă mereu și mereu căutarea Pământului Făgăduinței. Este cel mai încărcat de speranță gest uman și totdeauna sfîntește locul cu această Speranță.

Elena Siupiur

9 789732 718049